

Lubomír Hampl

Ptactwo we frazeologii czeskiej i polskiej

Konceptualizacja – obraz – odzwierciedlenie



Akademia
Techniczno-Humanistyczna
w Bielsku-Białej

Bielsko – Biała 2012

Redaktor Naczelny:	prof. ATH dr hab. Jarosław Janicki
Redaktor Działu:	prof. ATH dr hab. Libor Pavera
Recenzenci:	prof. zw. dr hab. Emil Tokarz prof. PhDr. Jiří Damborský, DrSc.
Sekretarz Redakcji:	mgr Grzegorz Zamorowski
Redakcja techniczna:	mgr Anna Hajduga

Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej
w Bielsku-Białej
43-309 Bielsko-Biała, ul. Willowa 2
tel. (33) 827 92 68
e-mail: wydawnictwa@ath.bielsko.pl

ISBN 978-83-62292-47-9

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	5
Wprowadzenie.....	7
Rozdział I. Frazeologia i jej podział.....	11
1.1. Funkcje frazeologizmów.....	11
1.1.2. Źródła frazeologizmów.....	15
1.1.3. Klasyfikacja frazeologizmów.....	16
1.2. Idiomy.....	20
1.2.1. Tłumaczenie idiomów i ich aspekty.....	21
1.2.2. Źródła idiomów i zapożyczenia.....	22
1.3. Przysłowia i porzekadła.....	23
1.3.1. Podział <i>lidových pranostik</i> – przysłów kalendarzowych.....	25
1.4. Porównania.....	26
1.4.1. Wskaźnik porównania oraz charakter nominalny i werbalny porównań.....	28
1.4.2. Struktura porównań.....	30
1.5. Frazematyka.....	32
1.6. Kolokacje.....	34
Rozdział II. Kognitywizm jako metoda badań językoznawczych.....	37
2.1. Charakterystyka kognitywizmu.....	37
2.2. Teoretyczne rozważania nad metaforą.....	38
2.2.1. Językowa realizacja metafory pojęciowej.....	41
2.3. Kategoryzacja.....	44
2.4. Modele pojęciowe PTAKA – DOMENA, ICM, RAMA, FASETA.....	45
2.5. Prototyp i kategoria.....	47
2.6. Profilowanie.....	53
2.7. Koncepcja znaczenia teorii kognitywnej – KONCEPTUALIZACJA.....	54
2.8. Walencja.....	57
Rozdział III. PTACTWO – symbolika, konwencjonalizacja, stereotypy, wartości i wartościowanie w czeskim i polskim językowym obrazie świata.....	59
3.1. Językowy obraz świata.....	60
3.1.1. Pojęcie i definicje językowego obrazu świata.....	61
3.2. Wartościowanie i jego obraz w języku.....	66
3.2.1. Arystokratyzm – wyższość człowieka nad zwierzętami.....	66
3.2.2. Wyzwiska, wulgaryzmy, zoonwektywy i animizacja.....	69
3.3. PTACTWO i ich wykorzystanie w gwarze uczniowskiej – oceny szkolne, porównania i przykłady językowe.....	71

3.4.	Czeskie znaczenie nazw ptaków – utrwalone stereotypowe i konwencjonalne wyrażenia w języku narodowym, gwarze i slangu.....	73
3.5.	Stereotypy zwierząt i ich porównania.....	77
3.6.	Przedstawiciele PTACTWA, jego używalność, występowanie i frekwencja w czeskich i polskich nazwiskach.....	83
	Rozdział IV. Analiza kognitywno-porównawcza czesko-polskiej frazeologii.....	89
4.1.	KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DOMOWEGO.....	89
4.1.1.	KURA i KURCZAK.....	90
4.1.2.	KACZKA.....	125
4.1.3.	GEŚ.....	134
4.1.4.	KOGUT.....	144
4.1.5.	INDYK.....	154
4.2.	KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DZIKIEGO DRAPIEŻNEGO.....	159
4.2.1.	ORZEŁ.....	159
4.2.2.	SOWA.....	166
4.2.3.	KANIA.....	172
4.2.4.	JASTRZĄB.....	174
4.3.	KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DZIKIEGO NIEDRAPIEŻNEGO...	177
4.3.1.	WRÓBEL.....	177
4.3.2.	SROKA.....	187
4.3.3.	SÓJKA.....	192
4.3.4.	BOCIAN.....	194
4.3.5.	ŻURAW.....	199
4.3.6.	JASKÓŁKA.....	201
4.3.7.	SKOWRONEK.....	207
4.3.8.	GOŁĄB.....	210
4.3.9.	KRUK i WRONA.....	218
4.3.10.	SZPAK.....	225
4.3.11.	DUDEK.....	228
4.4.	CZŁOWIEK w czeskiej i polskiej frazeologii PTACTWA – podsumowanie..	231
	Zakończenie.....	242
	Bibliografia.....	249
	Streszczenie w języku czeskim (shrnutí).....	258
	Streszczenie w języku rosyjskim (резюме).....	259
	Streszczenie w języku angielskim (summary).....	260

WYKAZ SKRÓTÓW

- BJW – *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.* Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. Prymasowska Seria Biblijna. Oficyna Wydawnicza Vacatio, Warszawa 2000
- BT – *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* w przekładzie z języków oryginalnych opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich. Wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1989
- BW – *Biblia Warszawska. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu.* Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2001
- B21 – *Bible – Překlad 21. století.* Wyd. Babilon, Praha 2009
- ČEP – *Český ekumenický překlad. Bible – Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih).* Česká biblická společnost, Praha 2008
- ČES – *Český etymologický slovník,* J. Rejzek. Wyd. Leda, Voznice 2001
- ČP – *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. Století,* D. Bittnerová, F. Schindler. Wyd. Karolinum, Praha 2003
- chor. – chorwacki (przykład z języka chorwackiego)
- czes. – czeski (przykład z języka czeskiego)
- dosl. – dosłownie
- ekspr. – ekspresywnie
- fr. – francuski (przykład z języka francuskiego)
- hov. – *hovorový* (czeskie określenie potoczności)
- iron. – ironiczny
- JOS – językowy obraz świata
- KP – *Księga przysłów.* Wyd. Videograf Edukacja, Chorzów 2005
- LR – *Lidová rčení* Jaroslav Zaorálek. Wyd. Academia, Český Těšín 2000
- łac. – łaciński (łacińskie nazewnictwo – terminy naukowe, najczęściej binominalne)
- mac. – macedoński (przykład z języka macedońskiego)
- med. – medyczny przykład językowy
- MKPP – *Mała księga przysłów polskich,* red. S. Niczaj. Wyd. Ston, Radom 2003
- niem. – niemiecki (przykład z języka niemieckiego)
- NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich,* red. J. Krzyżanowski, tom I-IV. Warszawa 1969-1978.
- NSFLeb. – *Nowy słownik frazeologiczny R. Lebda,* red. A. Latuska. Wyd. Zielona Sowa, Kraków 2005
- NSGU – *Nowy słownik gwary uczniowskiej,* red. H. Zgólkowa. Wyd. Europa, Wrocław 2004
- NS SN I – *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl I.* Martincová O. red. Wyd. Academia, Praha 1998
- NS SN II – *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl I.* Martincová O. red. Wyd. Academia, Praha 2004
- pejor. – pejoratywny
- pol. – polski (przykład z języka polskiego)
- por. – porównaj
- pot. – potoczny (określenie potoczne)
- PPIO – *Przysłowia polskie i obce od A do Z,* D. Masłowska, W. Masłowski. Wyd. Świat Książki, Warszawa 2003
- PSFBuch. – *Powszechny słownik frazeologiczny.* Wyd. Buchmann, Warszawa 2005
- PSFPuch. – *Praktyczny słownik frazeologiczny,* red. I. Puchalska. Wyd. Zielona Sowa, Kraków 2001

PSJPDun. – *Popularny słownik języka polskiego*, red. nauk. B. Dunaj. Wyd. Wilga, Warszawa 2001
 ros. – rosyjski (przykład z języka rosyjskiego)
 SČFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky – přirovnání*, red. Čermák F. Wyd. Academia, Praha 1983
 SČS – *Slovník českých synonym*. Wyd. Lidové Noviny, Praha 2000
 serb. – serbski (przykład z języka serbskiego)
 SFEuropa – *Slovník frazeologický w układzie tematycznym i alfabetycznym*. Wyd. Europa, 2005
 SGU – *Slovník gvary uczniowskiej*, Czarnecka K., Zgólkowa H. Wyd. SAWW, Poznań 1991
 SSČ – *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Wyd. Academia, Praha 2005
 staropol. – staropolski przykład językowy
 VP – *Velký pranistikón*, Z. Vašků. Wyd. Academia, Praha 1998
 VSCAP – *Velký slovník citátů a přísloví*, J. Plachetka. Wyd. Academia, Praha 1996
 w. – wiek // stulecie
 WKMP – *Wielka księga myśli polskiej. Aforyzmy, przysłowia, sentencje*, D. i W. Masłowsky, Bauer-Weltbild Media, Klub dla Ciebie, Warszawa 2005
 WSFJP – *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, P. Müldner-Nieckowski. Wyd. Świat Książki, Warszawa 2003
 WSFZP – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, A. Kłosińska, E. Sobol, Stankiewicz. Wyd. PWN, Warszawa 2005
 żart. – żartobliwie

WPROWADZENIE

Motto:

„Cizí jazyk nám nenabízí
pouze jiná slova,
ale jiný svět“.

Jan Vrba, (za: Plachetka 1996: 95).

Tłumaczenie polskie:

*Język obcy nie oferuje nam
tylko innych słów,
lecz także i inny świat.*

Przedmiotem moich szczególnych zainteresowań są prace kontrastywne polsko-czeskie i translatoryka, co wiąże się z dobrą znajomością obu języków. Chciałbym udowodnić, zgodnie z założeniami nurtu kognitywnego, że język nie jest systemem samowystarczalnym, który da się dobrze wyjaśnić bez odniesień do procesów poznawczych. Obiektem niniejszych studiów stało się konfrontatywne ujęcie DOMENY PTACTWA wraz z procesami odsłaniania konceptualizacji, pojawiającymi się w czeskiej i polskiej frazeologii.

Studia opierają się na osobistym przekonaniu, że porównawczy opis semantyczny kategorii pojęciowej PTACTWA powinien być dokonywany w oparciu o doświadczenie językowe rodzimych użytkowników języka, tzw. (czes. *rodilých mluvčích* – ang. *native speakers*), gdyż to oni mogą odpowiedzialnie mówić o cechach semantycznych i konceptualnych własnego języka ojczystego. Każdy wyznaczony do zbadania fragment frazeologii, w tym także DOMENY PTACTWA dotyczący relacji między światem i językiem – **obrazem utrwalonym w języku** – postrzegałem najpierw w odniesieniu do języka ojczystego, jakim jest język czeski, a następnie porównywałem z obrazem w języku polskim i innych. Pozwala to zauważyć pewne niuanse językowe, na które nie zwraca się uwagi podczas używania własnego języka, por. *kolokacje, zrádná slova, pulapki frazeologiczno-leksykalne, idiomy, przysłowia, porzekadla* i inne. Odkrywają one podobieństwa i różnice w sposobach konceptualizowania świata utrwalonych w poszczególnych językach słowiańskich, w naszym

przypadku – języka czeskiego i polskiego, a procesy te są określane w dzisiejszym językoznawstwie o orientacji kognitywnej mianem *językowego obrazu świata*. Rudolf Šrámek napisał: „propria vznikají a fungují proto, aby sloužila mezilidské komunikaci” (Šrámek 1999: 73).

Istotną i zasadniczą cechą językoznawstwa kognitywnego jest jego interdyscyplinarny charakter. Nurt kognitywny akceptuje tezę, że język dobrze odzwierciedla procesy poznawcze zachodzące w umyśle człowieka, co oznacza, że język traktowany jest jako jedno z narzędzi ludzkiego poznania. Metodologia badawcza paradygmatu kognitywnego pozwala stwierdzić, jak użytkownicy danego obszaru językowego rozumieją skonwencjonalizowane pojęcia, symboliczne zwroty, porównania i wyrażenia charakterystyczne dla danego języka, w jaki sposób struktura konceptualna danej domeny przekłada się na strukturę składniowo-leksykalną języka oraz jak utrwaliła i zakorzeniła się w języku, głównie za pomocą abstrakcyjnego metaforyczno-metonimicznego rozumienia. G. Lakoff i M. Johnson (1988) zauważyli, że to metafory stanowią podstawę procesu komunikacji werbalnej, a system pojęć, którymi się posługujemy w życiu codziennym, umożliwiające nam myślenie i działanie, jest w swojej istocie **metaforyczny**. W teorii kognitywnej dotyczącej konceptualizacji R. Langacker wpisuje **odniesienie do kontekstu**, zaznaczając wcześniej, że „znaczenie bazuje na konceptualizacji, czyli doświadczeniu mentalnym” (Langacker 1995: 18), a procesy te ułatwiają przejście od struktury konceptualnej z jej doświadczeniem sensorycznym do struktury semantycznej z jej procesami tworzenia nowych pojęć i wiedzą kontekstową. Konceptualizacja prowadzi do tworzenia sieci modeli kognitywnych powiązanych relacją polisemii w domenach kognitywnych i konwencjonalnego obrazowania. Kontekst rozumiany jest szeroko jako zjawisko pozajęzykowe: fizyczne, społeczne, kulturowe, a także – językowe.

Jeden z ważnych celów mojej rozprawy polegać będzie na badaniu stabilnych, utrwalonych i zakorzenionych związków konstrukcyjno-wyrazowych z szeroko pojmowaną kulturą. Chciałbym jednocześnie zwrócić uwagę na jej bogactwo, ujawniane w języku, czyli skoncentrować się na sferze frazeologii PTACTWA i pełnione przez nią różne funkcje, jakie wykorzystywane są w wypowiedziach użytkowników danego języka narodowego. Dlatego też w swoich porównawczych badaniach do zakresu szeroko rozumianej frazeologii przyjmuję zarówno przysłowia, powiedzenia i porzekadła, jak i związki frazowe, wyrażenia, zwroty oraz skonwencjonalizowane porównania i sentencje.

Niniejsza monografia składa się z czterech rozdziałów. Pierwsze dwa są teoretyczne, stanowią omówienie podstaw i podziału frazeologii na tle założeń najnowszego kierunku lingwistycznego – językoznawstwa kognitywnego. Zapełnia ona domenę PTACTWA

i w znacznej mierze decyduje o jej rozumieniu. W trzecim rozdziale zwracam uwagę na odsłaniającą się metaforykę, symbolikę, pojawiające się wartości i wartościowanie, konwencjonalizację, językowy obraz świata i stereotypowe pojęcia i znaczenia (przeważnie w slangu i gwarze uczniowskiej, a także używane wyrażenia przez użytkowników komunikacji językowej w sferze kryminalno-przestępczej, wojskowych oraz sportowców), które związane są (bezpośrednio i pośrednio) z kategorią pojęciową PTACTWA.

Czwarty rozdział dotyczy KONCEPTUALIZACJI i analizy kognitywno-porównawczej czesko-polskiej frazeologii. Został on podzielony na trzy subdomeny: PTACTWO DOMOWE, PTACTWO DZIKIE DRAPIEŻNE I PTACTWO DZIKIE NIEDRAPIEŻNE, w których ukazałem siatkę semantyczną, uwzględniającą w węzłach dostępu dwudziestu dwóch przedstawicieli kategorii pojęciowej PTACTWA. Ma on charakter materiałowy. Analiza kognitywna pozwala zdecydowanie szerzej, w sposób bardziej przejrzystszy i bogatszy opisać PTAKI. Domena PTACTWA bogato reprezentowana we frazeologii, w porównaniu z klasycznymi definicjami, które znajdowały się (i nadal znajdują) w słownikach jedno, dwu i wielojęzycznych, została uzupełniona rozumieniem PTAKÓW, zawartym w związku frazeologicznym.

Gramatyka w kognitywizmie definiowana jest jako inwentarz utrwalonych i uporządkowanych przez konwencję jednostek danego języka. Zamiast pojęcia gramatyczności, kognitywiści wprowadzają pojęcie *konwencjonalności* użytych przez mówiącego struktur. Konwencjonalność jest sprawą stopnia, a opanowanie gramatyki (w tym warstwy frazeologicznej) danego języka – to po prostu opanowanie obowiązujących w danym języku konwencji. Ważnym postulatem metodologicznym kognitywizmu – jak stwierdza R. Przybylska (2002) – jest „dążenie do naturalności w opisie języka, to jest zgodności modelu z intuicją językową użytkowników i posługiwania się w opisie tylko takimi konstrukcjami, które mają realność psychologiczną” (Przybylska 2002: 24).

Jednym z ważnych celów mojej rozprawy będzie pokazanie szerokiego pola badawczego paradygmatu kognitywnego jako metody, dzięki której za pomocą konceptualizacji można dokładnie i precyzyjnie przeprowadzić opis semantyki i leksyki poszczególnych reprezentantów kategorii pojęciowej PTACTWA, dokładniej niż to było do tej pory. Pozwala to na stwierdzenie, iż w następnych wydawanych w przyszłości słownikach (jedno, dwu i wielojęzycznych) warto byłoby uzupełnić i rozszerzyć opis pojęcia, jego bogatą semantycznie strukturę nie tylko z domeny PTACTWA, ale także CZŁOWIEKA, gdyż jego konwencjonalne znaczenie, symbolika oraz językowe stereotypowe postrzeganie jest o wiele szersze i bogatsze w elementy semantyczne, dzięki wyżej wymienionym przedstawicielom

różnych kategorii pojęciowych, np. PTACTWA. Ważną rzeczą jest ukazanie ścisłego związku języka z bezpośrednim doświadczeniem, percepcją i interakcjami człowieka z interesującym nas ptasim otoczeniem. Współczesna semantyka wskazuje na powiązanie języka i znaczenia z szerokim wymiarem działalności człowieka. Pozwoli to także poszerzyć tzw. **definicję kognitywną**, czyli **językowy portret** danego PTAKA (za: Apresjan 1994) w taki sposób, jak go postrzegają użytkownicy danego języka. Ukazujące się dwujęzyczne słowniki nie zawierają wyczerpującej egzemplifikacji ustalonych połączeń wyrazowych, czyli frazeologizmów i kolokacji, co w dużym stopniu utrudnia tłumaczowi danego języka dobry przekład oraz stwarza problemy z dokonaniem wyboru właściwego ekwiwalentu językowego.

Trudności związane z adekwatnym przekładem pojawiają się także tam, gdzie struktura znaczenia i komponenty semantyczne dotyczące jednego języka, np. oryginału nie są tożsame lub względnie podobne do drugiego języka, na co szczególnie uwrażliwieni i wyczuleni są zarówno rodzimi użytkownicy danego języka, jak i tłumacze. Zdecydowanie potwierdza to kognitywna teoria, która w szerokim stopniu odwołuje się do realiów historycznych, społecznych, kulturowych, geograficznych, religijnych, ekonomicznych, politycznych i innych, uwzględniając tzw. (Muszyński 1993, 1998) wymiar logiczno-referencyjny (prawdziwościowy) języka wraz z aspektem kulturowo-semantycznym, przynoszącym językowy obraz świata. Z tego też powodu moja rozprawa dotyczy porównania systemu frazeologicznego dwu języków: czeskiego i polskiego w zakresie wyrażań, zwrotów, fraz, idiomów, przysłów i porzekadeł, zbudowanych na bazie zooapelatywów, wykorzystując głównie kategorię pojęciową PTACTWA.

Można więc zapytać o sposób istnienia i funkcjonowania świata i człowieka, o obyczaje i zwyczaje, kulturę i historię, ukazane we frazeologii i kolokacjach, o ich językowy obraz fundowany na bazie – na przykład – domeny PTACTWA.

Zakładam, iż w sposób istotny służą temu badania kontrastywne, przynajmniej między dwoma językami, gdyż to dzięki kontrastowi można wskazać na różnice i podobieństwa w językowym obrazie świata, z udziałem domeny PTACTWA. Można będzie odpowiedzieć na pytanie, jak język polski i czeski, należące do języków zachodniosłowiańskich, budują idiomy, których podstawowa właściwość: metaforyka w systemie pojęciowym, prowadzi do nieprzekładalności wprost całego zwrotu, ukazuje różnice kulturowe, zakrzeple w obu językach jako wynik różnic kulturowych i historycznych doświadczeń, utrwalonych w kodzie.

Rozdział I

Frazeologia i jej podział

Frazeologia należy do jednej z najbardziej interesujących dziedzin lingwistycznych, ponieważ współtworzy ona leksykę danego języka narodowego oraz pokazuje jego bogactwo, które zostało utrwalone w języku przez dany naród. W swojej rozprawie zajmował się będę porównawczą frazeologią czesko-polską, w której została wykorzystana DOMENA ZWIERZĄT a konkretnie DOMENA PTAKÓW, bo właśnie z niej – bogato i interesująco – przenoszone są cechy na ludzkie zachowanie i charakter. Służą temu podobieństwa metaforyczne oraz stereotypowe rozumienia wraz z wartościowaniem i symboliką. Do szeroko rozumianej frazeologii zaliczam różnorakie formy połączeń językowych, jakimi są, np. zleksykalizowane porównania i wyrażenia różnorodnego pochodzenia (książkowe, ludowe, literackie czy zwroty używane potocznie) aż po samodzielne mikroteksty (por. Mrhačová 2003: 9), jakimi mogą być przekleństwa, wulgaryzmy i eufemizmy (*verbum proprium*) – nazywane również *synonimami kontekstowymi* (Dąbrowska 2005: 12) oraz pochlebstwa, komplementy i charakterystyczne konstruowanie cech człowieka, oparte na zwierzęco-ptasim stereotypie danego obszaru językowego. Uwzględniam także paremię, w skład której wchodzi przysłowia, gnomy, sentencje, a także porzekadła związane – między innymi – z przepowiadaniem prognozy pogody i pór roku, czyli tzw. *lidové pranostiky* oraz związki idiomatyczne. We wszystkich tych jednostkach frazeologicznych wizja rzeczywistości jest taka, jak ją widzi użytkownik języka – w naszym przypadku – czeskiej i polskiej kultury.

1.1. FUNKCJE FRAZEOLGIZMÓW

W trakcie komunikacji językowej często korzystamy ze związków frazeologicznych, które są nieodłączną częścią naszej wypowiedzi, ponieważ spełniają zasadniczo kilka funkcji:

- pomnażają zasób synonimicznych środków leksykalnych (Chlebda 2001a: 180-181, Damborský 1977: 21-29, Lewicki 2003: 17-19, Lotko 1997: 33-40, Maćkiewicz 2001: 79-80, Mrhačová 2003: 21, Orłoś 2009: 7-13, Treder 2005: 181),

- pomagają w formułowaniu myśli i ujmowaniu ich w szatę językową (Čermák 1995: 117-118, Kufnerová, Povejšil, Straková 2003: 48, Mlacek 1977: 34, Mrhačová 1999: 38-40),
- uzupełniają system słownikowy języka (Baňko 2006, Bába 1986: 15, Čermák 1988, 1994, Damborský 1970: 167-168, Kajfosh 2003, Mokienko 2002: 8-11, Tokarski 2001: 353-354, Jodas 2001: 123-128),
- podnoszą i wpływają na wyrazistość, obrazowość i plastyczność wypowiedzi (Bába 1986: 13-14, Borejszo 2004: 153, Chlebdá 2001b: 335-342, Chloupek Čechová, Krčmová, Minářová 1991: 207-210, Čmejrková 1996: 101-107, Kita, Skudrzykova 2002: 323-350, Skorupka 1974: 7, Straková 2003: 87),
- odzwierciedlają kulturę i tradycję mówiącego nim narodu (Bralczyk, Sobol 2008: 5-6, Bachmannová, Suksov 2007: 7-10, Čechová 2007: 326, Kępa-Figura 2007, Mrhačová, Balowski 2009: 5-11),
- kryją w sobie wiedzę dodatkową – m.in. jak ludzie postrzegają świat, a jak go interpretują (Blatná 2001: 29-35, Dereň, Polański 2009: 5-6, Kuťáková 2002: 10-12, Svobodová 2006: 67-68),
- są wzorem w kształtowaniu językowego obrazu świata, gdyż pokazują specyfikę leksykalną każdego języka narodowego oraz ukazują utrwalone oceny, sądy i przekonania o świecie (Damborský 2007, Kępa-Figura 2007, Mosiolek-Kłosińska 2003: 5-7, Orłoś 2009, Pajdzińska 1993, Bartmiński 2003, 2006, Kajfosh 2003),
- skoncentrowane i ukierunkowane są w dużej mierze na opis człowieka, jego cechy, charakter, stany psychiczne, czynności fizyczne, wygląd i typowe zachowania (por. podsumowanie IV rozdz.),
- wprowadzają elementy humoru, ironii, zabawy i żartobliwości (Baláková 2007, Buttler 2001: 215-216, Habovštiaková, Krošláková 1996: 11, Kłosińska 2005, Lotko 1992, Šindelářová 2009, Tokarz 1998, 1999),
- wpisują się dobrze w stylistykę literacką i publicystyczną dzięki obrazowości, metaforyczności, względnej asumaryczności semantycznej i częściowej wieloznaczności (Hampl 2006: 115-125, Koper 2010: 245),
- pogłębiają warstwę emocjonalną oraz stanowią podstawę różnych zabiegów stylistycznych, dzięki przekazywaniu żartobliwych intencji mówiącego (Wodiczko 1993: 225, Chlebdá 2001a, Čermák 1993: 331-336),

- utrwala ją w języku obraz świata, antropocentryzm i wartościowanie (Bartmiński 1999: 104-105, 2006: 11-21, Grzegorzczkova 1991: 43, Kempf 1985: 25, Maćkiewicz 1990: 208, Sobol 2005: 6),
- pełnią ekspresywną, informacyjną i kognitywną (poznawczą) funkcję języka (por. Bartmiński 2001: 377, Bąba 1986: 15, Čermák, Filipec 1983: 14-15, Kowalikowa, Żydek-Bednarczuk 2000, Lewicki 1996, Lewicki, Pajdzińska 2001: 315-333, Müldner-Nieckowski 2003: 16, Šindelářová 2007: 353-354, Treder 2005: 189-191).

W związkach frazeologicznych obecny jest sposób istnienia świata, a w nim – relacje obyczajowe, kulturowe oraz dzieje narodów. Chętnie się nimi posługujemy, gdyż ukazują obrazowo rzeczywistość, służą odświeżeniu środków ekspresji, a także nadają wypowiedzi ton intensywnego nacechowania emocjonalnego, ujmując realny świat w postaci metaforycznej (podobnie jak deminutiwa i augmentatiwa). Związki frazeologiczne są zabawne i łatwe do zapamiętywania, chociaż mogą sprawiać trudności, szczególnie obcokrajowcom. Frazeologia leży w kręgu zainteresowań językoznawstwa kognitywnego, gdyż przedstawiciele tego nurtu uważają obrazowanie, bogato wykorzystane przez frazeologię, (ang. *imagery*) za naturalną zdolność człowieka do „portretowania” tego samego zdarzenia (sceny, sytuacji), za pomocą różnych, dostępnych, często alternatywnych środków i wpisują go do komponentów przesądających o konceptualizacji, ujawniającej się w symbolizacji jednostek językowych. Tym samym jednym z podstawowych elementów semantyki kognitywnej jest pojęcie *konstruowania sceny* lub *sytuacji*, które często nazywamy *mentalnym obrazowaniem* (ang. *mental imagery* za: Langacker 2005: 14). Można więc o danym zjawisku powiedzieć dosłownie, np. *x nie widzi dobrze*, można też użyć frazeologizmu: *x jest ślepy jak kura*. Mimo, iż wyrażenia językowe są w stosunku do siebie funkcjonalnymi ekwiwalentami w tym sensie, że mogą opisywać tę samą obiektywnie sytuację w rzeczywistości pozajęzykowej, to jednak mają różne wartości na poziomie leksykalnym i prezentują różnie wyprofilowaną informację dzięki różnorodnym sposobom obrazowania w metaforyce i różny typ skojarzeń utrwalany w metaforach konwencjonalnych i twórczych (Przybylska 2002: 24). Pewna część związków frazeologicznych – dzięki swojej obrazowości – wydatnie wzmacnia plastyczność i wyrazistość tekstu, jego komunikatywność i siłę oddziaływania, por. (Bartmiński 2001, Čechová 2000, Čermák 1994, Mrhačová 2003, Mrhačová, Balowski 2009, Tokarski 2001).

Termin ***frazeologia*** pochodzi od greckiego *phrasis* ‘mówienie’ + *lógos* ‘słowo, nauka’. W terminologii naukowej oznacza dział nauki o języku, zajmujący się nie tylko opisem i analizą ustalonych połączeń wyrazowych typu: *ślepy zaułek* – ‘sytuacja bez wyjścia’, ‘impas’; *ślepa ulica* – ‘ulica nie mająca wylotu’, ‘zamknięta’; *biały kruś* – ‘cenny

egzemplarz’, ‘unikat’, ale także w języku ogólnym stosowany jest jako oznaczenie wypowiedzi o treści porównawczej, gdyż właśnie porównanie stanowi jedną z podstawowych i nadrzędnych operacji myślowych (czasami nie mającej pokrycia bezpośrednio w rzeczywistości, używając pięknych słów i wzniosłych haseł o głębszej treści, odmienionych pośrednio do rzeczy dzięki metaforze). Frazeologia to tradycyjnie wyodrębniany dział nauki o jednostkach języka, czyli najmniejszych elementach słownictwa uznawanych za jego składniki znaczące (jest to dział leksykografii). Przedmiotem jej opisu są **związki frazeologiczne**, zwane **frazeologizmami**, czyli takie połączenia wyrazów, które mają całościowe znaczenie (często nie będące prostą sumą znaczeń poszczególnych składników jednostki) i które w związku z tą cechą – są przez użytkowników danego języka odtwarzane w jednej, zasadniczo niezmiennej, utrwalonej postaci (Derwojedowa, Karaś, Kopczyńska 2005: 507). W ujęciu A. Lewickiego „związkami frazeologicznymi nazywamy ustalone połączenia dwu lub więcej wyrazów, których znaczenia nie można wyprowadzić ze znaczeń komponentów i znaczenia strukturalnego danego połączenia” (Lewicki 2003: 195). Przez związek frazeologiczny autor rozumie stałe, ale nieregularne semantyczne połączenie wyrazowe, funkcjonalnie ekwiwalentne z leksemami (wyrazami). Są więc jednostkami języka złożonymi z komponentów, zachowując właściwości wyrazów jako jednostek języka, por. (Lewicki 2003: 169). W rzeczywistości językowej i tekstowej taka ekwiwalencja jest bardzo wyraźna, np. *nabić kogoś w butelkę* = ‘oszukać’, *kula u nogi* = ‘przeszkoda’, *zaglądać w cudze garnki* = ‘wtrącać się’ itp. (Lebda 2005: 10). Innymi słowy mówiąc, frazeologia występuje w pracach językowych w dwóch znaczeniach:

- jako dział leksykologii, który bada i rejestruje utrwalone połączenia wielowyrazowe (Lewicki, Pajdzińska 2001: 315), czyli zasób wyrażen i zwrotów właściwych danemu językowi,
- jako zasób (zespół) charakterystycznych dla danego języka typów połączeń wielowyrazowych, czyli jest to dział językoznawstwa badający wyrażenia i zwroty występujące w danym języku, charakterystyczne dla danego języka (Urbańczyk 1994: 88, Szymczak 1992).

Tak pojmowana frazeologia (leksykologia) zajmuje się słownictwem, czyli budulcem, z którego na podstawie reguł fleksyjnych i składniowych tworzy się wypowiedzenia i teksty. Leksykologia bada więc związki znaczeniowe między wyrazami, stylistyczne rozwarstwienie słownictwa oraz sposoby jego wzbogacania przez zapożyczenia czy tworzenie nowych wyrazów. W terminologii polskiej, posługując się nazewnictwem W. Chlebdy (2001), zauważamy, że przez termin „*frazeologia*” rozumiemy ‘zbiór połączeń wyrazowych o okre-

ślonych parametrach' – tzw. (*frazeologia językowa*) oraz 'naukę o jednostkach tego zbioru' – tzw. (*frazeologia teoretyczna*, za: Chlebda 2001a: 178).

Frazeologizmy naszych języków narodowych (czeskiego i polskiego) jako „ogółu związków wyrazowych” (Skorupka 1974: 6) klasyfikujemy według **dwóch kryteriów**, które zasadniczo opierają się na:

- charakterze **formalnym** (gramatycznym), czyli „pod względem budowy” (Skorupka 1974: 8), wchodzących w skład związku i rodzaju powiązania składniowego między tymi wyrazami,
- charakterze **semantycznym** stopnia zespolenia znaczeniowego, czyli składników związku frazeologicznego.

1.1.2. Źródła frazeologizmów

Frazeologia – jest to dział językoznawstwa (leksykologii i gramatyki), określający nie tylko strukturę składniową połączeń wyrazów, ale także stopień łączliwości tych wyrazów. Źródła frazeologizmów sięgają najdawniejszych czasów. Do naszego języka przenikały nie tylko z mitologii, np. (*syzyfowa praca, stajnia Augiasza, puszka Pandory*), kultury starożytnej grecko-lacińskiej i chrześcijańskiej, starożytnej literatury (*pięta Achillesa*) i Biblii (np. *oko za oko, ząb za ząb, umywać ręce, ktoś chodzi jak błędna owca, palec Boży, niebieski ptaszek, niewierny Tomasz*), ale także z historii (*pyrrusowe zwycięstwo, węzeł gordyjski*) i literatury nowożytnej (*lwia część, walczyć z wiatrakami, ktoś stroi się w cudze piórka*), z dawnych obyczajów i śladów narodowej przeszłości (*szlachetnie urodzony*) oraz z obserwacji zachowań ludzi i zwierząt (*kurza ślepotą, głupia gęś, wybierać się jak sójka za morze, szpakowaty, kruczy*). Do zasobu frazeologicznego języka ogólnego przenika wiele terminów, wyrażań i zwrotów za pośrednictwem publicystyki, prac popularyzatorskich, literatury pięknej oraz mowy potocznej różnych środowisk zawodowych. Nowsza warstwa frazeologii odbija życie współczesne, na które wielki wpływ mają (Lebda 2005: 14) nauka, technika, polityka, przemysł, handel (*na wolnych obrotach, kosmiczne jajo, zielone światło, strusia polityka, niewidzialna ręka handlu*). Sporo związków frazeologicznych odwołuje się do obserwowanych przez człowieka zjawisk natury, a także do ludzkich cech psychicznych i fizycznych (Puchalska 2001: 7), zwracając jednocześnie uwagę na istnienie licznych grup frazeologizmów, zawierających nazwy części ciała, na przykład takie wyprofilowane ekwiwalenty somatyczne jak: *głowa, ręka, oko, serce* itd. (Mrhačová 2004, Kita, Polański 2002). Związki frazeologiczne wzbogacają system słownikowy języka i dostarczają w konsekwencji zróżnicowanych stylistycznie synonimów (por. Apresjan 1980, Filipec 2005,

Čermák 1983, Mrhačová 1999, 2003, Mrhačová, Jandová, Hartung 2000, Mrhačová, Balowski 2009, Martincová 1998, 2004, Dereň, Polański 2009, Kolečková, Haupenthal 2002, Orloš 2003a, 2003b, 2009, Dąbrowska 2005, Miodek 2002, Pala, Všianský 2000, Bachmannová, Suksov 2007).

1.1.3. Klasyfikacja frazeologizmów

Istnieją **trzy główne klasyfikacje** związków frazeologicznych, [por. prace słownikowe S. Skorupki (1967, 1974), A. M. Lewickiego (1983, 2003) i P. Müldnera-Nieckowskiego (2003)]. Najstarsza zaproponowana przez S. Skorupkę pochodzi z 1967 roku. Obecnie określamy ją terminem *klasycznej klasyfikacji*, gdzie podstawowe podziały związków frazeologicznych oparte zostały na podstawie **strukturalnego kryterium**. Autor zaproponował teoretyczny zarys zrębów frazeologii pod względem budowy gramatycznej i związki frazeologiczne podzielił na **trzy rodzaje**: *frazy*, *zwroty* i *wyrażenia* (Skorupka 1967: 6) oraz wyróżnił **trzy stopnie łączliwości** wyrazów: związki frazeologiczne *stałe*, *łączliwe* i *luźne* (Skorupka 1967: 6-7).

Przez **frazę** językoznawca ten rozumie (Skorupka 1967, 1974, 1985) – „zespół wyrazowy złożony z członów nominalnych i werbalnych, mający postać zdania” (Skorupka 1967: 6), czyli innymi słowy połączenie wyrazów, w których jeden człon jest podmiotem a drugi orzeczeniem, ponieważ fraza musi mieć postać gramatyczną zdania. Wypada jednak wyjaśnić różnicę pojęcia zdania i pojęcia frazy. Nie każde zdanie jest frazą, ale każda fraza ma formę zdania, gdyż zdanie jest pojęciem szerszym od frazy. Do całokształtu frazeologii zaliczamy tylko takie zdania, które mają charakter utarty i powszechnie znany, które są często powtarzane w tej samej formie i w tym samym porządku wyrazowym, czyli do fraz zaliczane są też przysłowia, maksymy, sentencje, powiedzenia i porzekadła, np. *zły to ptak, co własne gniazdo kala*, *klamka zapadła*, *kamień spadł mu z serca*.

Zwrot (Skorupka 1967: 6) – jest to ustalone połączenie wyrazowe, (czyli zespół wyrazów połączonych i powiązanych składniowo), którego ośrodkiem jest czasownik, mający charakter werbalny, np. *podstawiać komuś nogę* ‘zaszkodzić komuś’ czes. *podrazit někomu nohu*; *zjeść z kimś beczkę soli* ‘znać się z kimś od bardzo dawna’ czes. *sníst s někým sud soli*. W skład bardziej rozbudowanego zwrotu wchodzi zwykle wyrażenie, w stosunku do którego zwrot bywa związkiem w pewnym sensie nadrzędnym, np. *wpaść w czarną rozpacz*, gdzie jako składnik zwrotu można wyróżnić wyrażenie *czarna rozpacz*, przykład za: (Skorupka 1974: 6).

Wyrażenia (Skorupka 1967, 1974, 1985) – są to takie związki frazeologiczne o charakterze nominalnym (imiennym), stanowiące całość syntaktyczną, w których zwykle łączy się np.

rzeczownik z przymiotnikiem: *gruba ryba* ‘szycha – osoba o dużych wpływach’ czes. *velké zvíře*; *biały kruk* – ‘rzadki i cenny eksponat’ czes. *bílá vrána*; rzeczownik z rzeczownikiem: *fala upalów* czes. *vlna veder*; *prezes zarządu* czes. *předseda správy // vedení, jednatel*; rzeczownik z imiesłowem: *interesująca dziewczyna* czes. *zajímavá dívka*; przysłówek z przysłówkiem: *bardzo dobrze ‘celującą, poprawnie’* czes. *velice správně*. Do wyrażen zaliczamy również utarte połączenia przyimkowe, przysłówkowe i spójnikowe, takie jak: *na bok, co chwila, po kryjomu, jak również, a mianowicie* – (przykłady za: Skorupka 1974: 6). W wyrażeniach nie występują czasowniki, lecz łączą się w związki zgody, rzędu i przynależności.

Według **kryterium semantycznego**, związki wyrazowe mogą być:

stałe (Bąba, Dziamska, Liberek 1995: 9-10, Skorupka 1967: 6-7), czyli takie, które są pewnego rodzaju jednostkami leksykalnymi funkcjonującymi w wypowiedzi tak, jak pojedyncze wyrazy, w których składniki – czyli wyrazy wchodzące w ich skład nie mogą ulegać zmianie – ponieważ zmieni się ich treść, np. *patrzyć przez różowe okulary*; *zjeść z kimś beczkę soli*. Są to gotowe związki, łatwe w przyswajaniu ze względu na to, że mówiący nie musi wkładać dużo wysiłku w tworzenie nowych związków wyrazowych, pamiętając o tym, że słowa w tych związkach są niewymienne oraz że całość związku ma asumaryczne znaczenie. W klasycznym ujęciu S. Skorupki (1967, 1974) charakteryzują się największym stopniem nieregularności: „Pełnią one jako całość funkcje semantyczne, nie dające się sprowadzić do funkcji ich składników, czyli inaczej mówiąc, znaczenia takich związków nie są sumą znaczeń ich składników, np. *stary grzyb* ‘zgrzybiały starzec’ (Skorupka 1967: 6). Znaczenia ich zatarły i zleksykalizowały się w takim stopniu, że ich pierwotne (realne) znaczenie nie hamuje procesu scalania związku w całość o nowym znaczeniu,

łączliwe (Bąba 1995: 10, Skorupka 1967: 7) to takie związki słów (leksemów), które najczęściej występują razem i kojarzą się z naszym doświadczeniem (poznaniem). Określane są także jako *połączenia frazeologiczne* lub *frazemy* (por. Lewicki 1992: 25-33, Mrhačová 2004: 9), których stopień spoistości jest znaczny, ale składniki ich niezupełnie się zleksykalizowały (Bąba 1995: 10), np. *końska dawka, końskie zdrowie, silny jak wół (słoń // byk), czerwony jak burak (rak // piwonia)*. Ostrej granicy między związkami stałymi i łączliwymi nie ma. Ogniwem pośrednim są tzw. *wyrażenia gatunkujące* (Skorupka 1974: 7), tzn. takie, w których wyraz określający uwypukla istotną, gatunkującą cechę przedmiotu nazywanego wyrazem określanym, np. *koń wyścigowy, aparat telefoniczny*. W tych związkach, kiedy pomyślimy o jednym wyrazie, natychmiast przychodzi nam na myśl drugi, por. *czerwony jak burak, czerwony jak piwonia* lub *czerwony jak krew*. Jest to taka grupa, w których

ograniczona jest wymiennność podrzędników. Związki łączliwe bywają także nazywane związkami wymiennocłonowymi (Wodiczko 1993: 223), gdyż niejednokrotnie jeden z członów takiego związku ma znaczenie przenośne, por. *wziąć się w garść*, *wziąć się w karby*, *wziąć się w ryzy*,

luźne (Bába 1995, Skorupka 1967: 7) to takie związki lub połączenia, tworzone doraźnie (powstające ze zwykłego zestawienia wartości semantycznej członów składowych), które charakteryzują się tym, iż ich składniki są wymienne i zachowują znaczenie dosłowne np. *droga przez most*, *las czy wieś*, realizując ogólny model wymagań.

Trochę nowszą (współcześniejszą), uważaną obecnie za najważniejszą klasyfikację związków frazeologicznych ze względu na funkcje składniowe, kryterium stopnia stabilności połączeń oraz kryterium formalne zaproponował w 1983 roku A. Lewicki, określając je mianem *typologicznej klasyfikacji*. A. Lewicki (1992: 25-26) dzieli je na **pięć typów** składniowych:

- **frazy** (używane w funkcji zdania czy wypowiedzenia), które są gramatycznie kompletne, nie wymagające żadnych uzupełnień, ale ponieważ są z reguły komentarzem do jakiejś treści wchodzą w skład dłuższego tekstu – lub stanowią replikę w dialogu, którego inne zdania wyjaśniają, do jakiej sytuacji odnosi się dana fraza np. *wyszło szydło z worka*, *ręce opadają* (Lewicki, Pajdzińska 2001: 316),
- **zwroty** (pełniące funkcje czasowników, czyli orzeczenia), uzupełnione członem nominalnym, który określa, do kogo lub czego frazeologizm się odnosi, np. *siedzieć na walizkach* – *ktoś siedzi na walizkach* ‘spodziewać się wyjazdu’, *krew kogoś zalewa* ‘złościć się’ itd.,
- **wyrażenia rzeczownikowe** (pełniące funkcje podmiotu, dopełnień i orzeczników), np. *biały kruk* ‘cenny egzemplarz bibliofilski’, *kukulcze jajo* ‘rzecz niewygodna, niepożądana’, *kocie łby* ‘nierówna droga ułożona z kamieni’, które odmieniają się przez przypadki,
- **wyrażenia określające** (takie związki, które określają funkcje przydawek i okoliczników) np. *pierwszy lepszy* ‘dowolny wyznaczony bez selekcji’, *jako tako*, *z krwi i kości*, *krótko i węzłowato*,
- **wskaźniki frazeologiczne** (pomagające pełnić rolę wyrazów pomocniczych to jest funkcje łączników i modulantów) np. *w związku z czymś*, *w ramach czego*, *wręcz przeciwnie*.

Autor dzieli związki frazeologiczne na dwa typy funkcjonowania ich znaczeń: idiomy (związki idiomatyczne), których znaczenie jest zupełnie inne, niż wynika ze znaczeń każdego ze składników i z sumy tych znaczeń np. *parszywa owca*, *łacina kuchenna* oraz frazemy (połączenia frazeologiczne) jako utrwalone połączenia, których sens mieści się w zakresie znaczenia wyrazu nadrzędnego, np. *gniew ogarnia*, *dokonywać włamania*.

Piotr Müldner-Nieckowski (2003), autor *Wielkiego słownika frazeologicznego języka polskiego*, zaproponował *funkcjonalną klasyfikację* frazeologizmów, uwzględniając **trzystopniowy mechanizm** tworzenia się związków frazeologicznych jako:

otwarte (Müldner-Nieckowski 2003: 16-18) – (odtworzone, przekształcone, złożone, frazeologizmy środowiskowe i slogany), **zamknięte** (nie będące produktami języka, lecz jednostkami słownikowymi) i **formalne** (Müldner-Nieckowski 2003: 16-18) – (krótkie wielowyrazowe wypowiedzenia, mające tylko jedno znaczenie i jedną postać jak: komendy, komunikaty dyrektywne i terminy). Współcześnie, w ujęciu kognitywnym, język bada się jako całość procesów poznawczych człowieka, kształtujących jego interakcje z otoczeniem.

Podstawową cechą jednostki frazeologicznej jest jej względna stabilność i związana z tym reprodukowalność. Poszczególne komponenty występują obok siebie w ustalonym porządku i w odpowiedniej kolejności. Jedną z najważniejszych cech jednostki frazeologicznej są oprócz obrazowości i ekspresywności także (względna) asumaryczność semantyczna (Nowakowska 2005), wyrażająca się z jednej strony przez globalność znaczeniową, a z drugiej strony przez nierozkładalność znaczenia.

Frazeologizmy, określane jako skonwencjonalizowane jednostki leksykalne mogą być klasyfikowane i oceniane według różnorodnego sposobu i punktu odniesienia. Najczęściej charakteryzowane są według typów (rodzajów) oraz zagadnień tematycznych (Hampl 2011: 20-21), pełniąc funkcję – (*tertia comparationis*) – przedmiotu lub sytuacji (Straková 2003: 88), do której się je porównuje. Możemy więc mieć: frazeologię somatyczną, której punktem wyjścia są części ciała, por. (czes. *jde co noha nohu mine* – pol. *wlecze się noga za nogą*, czes. *pokrčít rameny nad něčím* – pol. *wzruszyć ramionami*; frazeologię fauniczną (zwierzęcą), por. (czes. *šeroslepost* – pol. *kurza ślepota*, czes. *novinářská kachna* – pol. *kaczka dziennikarska*); frazeologię zawierającą znaczenia przynależności narodowościowej, por. (czes. *za uherský rok* – pol. *na ruski rok*, czes. *španělská vesnice* – pol. *chińszczyzna // czeski film*); frazeologię z członem liczbowym, por. (czes. *plést páté přes deváté* – pol. *pleść piąte przez dziesiąte*, czes. *pracovat o sto šest* – pol. *pracować na sto dwa*); frazeologię profesji i zawodów oraz frazeologię zawierającą nazwy własne (*nomina propria*), por. (czes. *dopadnout jak sedláci u Chlumce* – pol. *wyjść jak Zabłocki na mydle* – ros. *propal kak Šved pod Poltavoj*); szersze rozważania – patrz idiomy, oraz związki paremiologiczne.

1.2. IDIOMY

Ten ostatnio wymieniony przeze mnie rodzaj *frazelogizmów* (związków *frazologicznych*) jako ustabilizowanych w danym języku połączeń wyrazów:

– czes. *dopadnout jak sedláci u Chlumce*,

– pol. *wyjść jak Zabłocki na mydle*,

– ros. *propal kak Šved pod Poltavoj* zaliczam osobiście do **sfery idiomatyzmów**, ze względu na historyczno-kulturowe i społeczno-geograficzne zakorzenienie, gdyż są to – jak je określłam – **specyficzne i osobliwe** pod względem doboru jednostek leksykalnych związki frazeologiczne (tzw. idiomy), które są utrwalone i używane wyłącznie w językowym obszarze danego narodu, spełniając rolę ogólnie pojmowanego **kultuřemu**. Te rzucające się w oczy różnice bez odpowiedniego ekwiwalentu – właściwe tylko dla jednego języka – są szczególnie widoczne, zwłaszcza w przysłowiach idiomatycznych (por. Hampl 2011: 20). Należy również podkreślić, że idiomy są najbardziej rodzimym złożeniem każdego języka i ze względu na swoją niepowtarzalność są źródłem wielu kłopotów poprawnościowych.

Warstwa frazeologii najbardziej odporna na wpływy obce (dotycząca zapożyczeń i kalek językowych) i najrzadziej przenoszona do drugiego języka to warstwa idiomatyzmów, inaczej nazywanych **idiomami** (związkami idiomatycznymi), tworząca specyficzną grupę związków frazeologicznych. Są to najbardziej nieregularnie semantyczne (Bąba 1986, Lewicki, Pajdzińska 2001) i specyficzne frazeologizmy (Čermák, Filipec 1983: 10), z reguły trudne w przetłumaczeniu (Lotko 2003: 47), opierające się na anomalnej kombinatoryce (kolokabilicie) z punktu widzenia formalnego i semantycznego (Čermák, Filipec 1983: 464). Najczęściej wyrażane są dwu lub kilkuwyrazową ustaloną konstrukcją językową (Urbańczyk 1994: 119) oraz pokazują najbardziej rodzime złożenia każdego języka (Lebda 2005: 10). Definicje idiomów nawiązują często do ich kompozycyjnego charakteru, a jak podkreśla J. Taylor (2007) „idiom to wyrażenie, którego znaczenia nie da się wywieść z konwencjonalnych znaczeń jego elementów składowych” (Taylor 2007: 120).

Charakteryzują się tym, że utrwalone znaczenie jest zupełnie inne niż to, które wynika ze znaczeń członów składowych. *Idiomy - eo ipso* - (Lipiński 2000: 91-95), czyli z samej swej istoty są to wyrażenia i zwroty **typowe** dla danego języka, a zatem – zazwyczaj – nie mające odpowiedników w języku przekładu. Są to związki wyrażone w znacznie silniejszym stopniu niż kolokacje, ponieważ znaczenie całości nie wynika ze znaczeń poszczególnych składników. Idiomy zawsze funkcjonują jako całość. Oznacza to, że ekwiwalencja językowa osiągnięta zostaje na poziomie całego wyrażenia, niezależnie od jego części

składowych. Istotny jest sens danego obrazu, metafory, odzwierciedlenia czy porównania. Wszystkie idiomy są trudne do przetłumaczenia, ponieważ nie posiadają dosłownych odpowiedników leksykalnych w innych językach, gdyż odzwierciedlają z reguły znaczenie tylko w pierwotnym (oryginalnym) języku. Według poglądu R. Langackera „są to skonwencjonalizowane wyrażenia, którym odpowiadają różne aspekty znaczenia wyrażań. (...) idiomy jako skonwencjonalizowane jednostki podlegają częściowej *kompozycjonalności* i częściowej *rozkładalności* (lub *analizowalności*). Nawet np. ang. wyrażenia idiomatyczne *kick the the bucket* ‘umrzeć’ (dosł. kopnąć wiadro) cechuje pewna odpowiedniość i stopień rozkładalności” (Langacker 2005: 42). W języku czeskim użyjemy idiomu: *zaklepat bačkorami* (dosł. zastukać // zatrzepotać papciami). Idiomy są więc stałymi związkami frazeologicznymi (Skorupka 1967, Bąba, Dziamska, Liberek 1995, Damborský 1977, Filipec, Čermák 1985, Bąba 1978, 1986, Čenmák 1982, 1983), w których nie wolno zmieniać żadnego wyrazu, ponieważ związek traci sens np.: *wyjść jak Zabłocki na mydle* ‘zrobić kiepski interes, stracić wszystko’.

1.2.1. Tłumaczenie idiomów i ich aspekty

Polski idiom *wyjść jak Zabłocki na mydle* powinniśmy przetłumaczyć na język czeski, zachowując z jednej strony historyczne, kulturowe, geograficzne, religijne, polityczne i inne cechy, przypisane dla danego obszaru językowego oraz z drugiej strony stosując wymiar logiczno-referencyjny (prawdziwościowy) z aspektem logiczno-semantycznym (formalno-znaczeniowym), por. (Muszyński 1993: 181-194), powinniśmy wykorzystać znany powszechnie związek frazeologiczny lub ściślej mówiąc związek idiomatyczny w języku tłumaczenia, którego końcowy efekt w języku czeskim powinien brzmieć: *dopadnou jak sedláci u Chlumce* ‘przegrać, stracić wszystko’. Wymiar referencyjny (Muszyński 1993) umożliwia nam nie tylko powstawanie dwujęzycznych słowników, ale także porozumiewanie się za pomocą frazeologii w innych wymiarach kulturowych (por. pol. *czeski film* – czes. *španělská vesnice* – pol. *chińszczyzna*). Odnosnie do ogólnie rozumianego leksemu *film* nasuwa się inne rozumienie i wykorzystywanie go we frazeologii. Warto zauważyć, że Czesi przy pomocy tego leksemu określają osobę, która ‘ociężała i wolno pracuje’ por. *dělat něco jako zpomalený film*, natomiast w świadomości Polaków zostało utrwalone powiedzenie: *pracować (jak) na zwolnionych obrotach*. W podobny sposób możemy rozpatrywać wyrażenia porównawcze: czes. *lít jako z konve* – pol. *lać jak z cebra*; czes. *mastná cena* – pol. *ślona cena*. Pokazane utarte zwroty należą zarówno do czeskiego jak i polskiego dziedzictwa kulturowego. Dopiero, kiedy próbujemy poszczególne wyrażenia czy zwroty porównać z innymi językami, proces

tłumaczenia pokazuje nam na fakt, że kolokacje są specyficznym zjawiskiem dla danego systemu językowego (por. Lotko 1992, Lipiński 2000, Lebedziński 1981, Hejwowski 2006). Błędne jest więc założenie, że każdy obcojęzyczny odpowiednik danego wyrazu, będzie tworzył w języku docelowym analogiczne kolokacje. Stanisław Skorupka kładzie nacisk na nieprzetłumaczalność idiomu, co w postaci skrajnej prowadzi do twierdzenia, iż „termin *idiomatyzm* albo *związek frazeologiczny* *idiomatyczny* należałoby ograniczyć do takich frazeologizmów właściwych danemu językowi, które nie mają dosłownych ekwiwalentów w innych językach” (Skorupka 1982: 15). Inny pogląd prezentuje Andrzej Maria Lewicki, który uważa, że „związki idiomatyczne oparte na grze dwu znaczeń są przekładalne z języka na język pod warunkiem wyjaśnienia odbiorcy innojęzycznemu mechanizmu relacji między tymi znaczeniami. Związki te są szkołą myślenia metaforycznego dla każdego pokolenia. Najtrwalszym składnikiem tych jednostek jest właśnie relacja między sensem dosłownym i realnym, natomiast relacja tekstowa dopuszcza modyfikacje typu wariantywności i derywacji frazeologicznej” (Lewicki 2003: 162). Dlatego jednym z celów mojej rozprawy oprócz pokazania podobieństw frazeologicznych i wykrycia wspólnych źródeł językowych jest także zwrócenie uwagi na wydobycie i pokazanie różnic we frazeologii badanych języków (w tym także idiomów), por. czes. *dělat si z někoho dobrý den* – pol. robić z kogoś wariata; czes. *tlouci špačky* – pol. drzemać; czes. *patřit do starého železa* – pol. nadawać się do lamusa; czes. *zelený jako sedma* – pol. trupio błady; czes. *volské oko* – pol. sadzone jajko; czes. *kuří oko* – pol. odcisk; czes. *mít dlouhou chvíli* – pol. nudzić się itd.

1.2.2. Źródła idiomów i zapożyczenia

Warto zwrócić uwagę, że niektóre z dzisiejszych związków idiomatycznych mają swoje podłoże we frazeologii pochodzenia obcego (**czeska** przeważnie **w niemieckiej**, a **polska** **we francuskiej**), na co zwracał szczególną uwagę czeski językoznawca Jiří Damborský (1977), pisząc, że „wpływ języka niemieckiego zaznacza się bardziej podskórnio, w kalkowaniu i niejako wzorcowym naśladowaniu niemieckich wyrazów i zwrotów. Liczne wyrazy, które nie przyjęły się w czeszczyźnie literackiej, istnieją nadal w języku potocznym (lub dialektach), chociaż można zaobserwować ich regres. Do takich nieliterackich, z reguły ekspresywnie nacechowanych wyrazów należą np. *kvartýr*, *cimra* ‘pokój’, *kravál* ‘hałas’, *špás* ‘żart’, *ksicht* ‘twarz’ itd.”. (Damborský 1977: 85). W tym momencie możemy porównać tłumaczenia czeskich związków, wywodzących się z języka niemieckiego i ich polskie odpowiedniki: czes. *hodiny jdou napřed*, niem. *Die Uhr geht vor*, pol. *zegarek się śpieszy* lub czes. *natáhnout hodiny*, niem. *die Uhr aufziehen*, pol. *nakręcić zegarek* oraz czes. *jsem mu*

trnem v oku, niem. *ich bin ihm ein Dorn im Auge*, pol. *być komu solą w oku*. Natomiast źródła galicyzmów frazeologicznych przenikają do języka polskiego od XVII wieku, zwłaszcza takie, które związane są z życiem towarzyskim, salonowym, grami i tańcami, por. frazeologizmy polskie pochodzenia francuskiego z ich czeskimi odpowiednikami: pol. *odwrotna strona medalu*, fr. *le revers de la médaille*, czes. *rub čeho*; pol. *z lotu ptaka*, fr. *à vol d'oiseau*, czes. *z ptačí perspektivy*; pol. *gra nie warta świeczki*, fr. *le jeu n'en vaut pas la chandelle*, czes. *nestojí to za námahu*; pol. *pozbawiony wszelkich podstaw*, fr. *denué de tout fondement*, czes. *naprosto neodůvodněný* itd. Z tych odnotowanych przykładów wynika, jaki wpływ miały zapożyczenia i kalki frazeologiczne z języka niemieckiego i z francuskiego na kształtowanie się czeszczyzny i polszczyzny. Jednakże zdecydowana większość czeskich i polskich związków frazeologicznych wywodzi się ze źródła słowiańskiego. Trzeba jednak pamiętać, że te oddziaływania niemieckie i francuskie powodują, że mamy inny, czasami różniący się obraz rzeczywistości językowego obrazu świata pomiędzy badanymi językami – czeskim i polskim.

Poszukiwanie wspólnych źródeł idiomatyczności w poszczególnych mikrotekstach czy utworach świadczą o tym, jak podkreśla Korwin-Piotrowska, „że każdy tekst jest przejawem specyficznej konceptualizacji i sposobu językowego obrazowania, tak jak idiom trwałego, rozpoznawalnego, lecz czytelnego tylko wobec właściwego sobie systemu kulturowych i intertekstualnych odniesień” (Korwin-Piotrowska 2006: 23-24).

1.3. PRZYSŁOWIA I PORZEKADŁA

Bardzo ważnym składnikiem związków frazeologicznych są **przysłowia**, należące do paremii, które charakteryzują się tym, że mają postać zdania, bardzo często rymowanego, wyróżniają się stałością formy oraz dwustopniowością znaczenia. Są one, jak się powszechnie utrwaliło „mądrością narodu”. Przysłowia zostały utrwalone na bazie metaforycznego podobieństwa, pełniąc przede wszystkim funkcję dydaktyczną, prezentując najczęściej konkretny morał. Ważną i znaczącą kwestią językoznawczą jest nurtujący problem, czy zaliczać przynależność przysłów do zakresu frazeologii. Przeciwno frazeologiczności przysłów przemawia to, że stanowią całość zamkniętą formalnie i semantycznie – mikrotekst i w związku z tym (za: Nowakowska 2005: 39) pozbawione są łączliwości z innymi elementami wypowiedzenia oraz nie można ich uznać za ekwiwalentne wobec wyrazu. Pogląd ten podzielają tacy badacze, jak Žukov (1978), Molotkov (1977), Vinogradov (1946/1977), (Lewicki 2001), Bogusławski (1989, 1994). M. Grochowski (1982) opowiada się za wyłączeniem przysłów

nie tylko z frazeologii, ale także z leksykografii. Większość badaczy frazeologii widzi jednak jej miejsce w obrębie uprawianej przez siebie dziedziny, por. Chlebda (1991), Bába (1979), Ožegov (1957), Palm (1997), Mokienko (1980), Fleischer (1982), Lewicki, Pajdzińska (2001), Čermák (1982, 1983, 1997), Filipec (1985), Skorupka (1982, 1985). Według niektórych autorów (Bogusławski 1994, Lewicki, Pajdzińska 2001) przysłowia są minimalnymi tekstami utrwalonymi społecznie i podlegają weryfikacji logicznej. Owe utrwalone – jak zaznaczają (Lewicki, Pajdzińska 2001: 324) – społecznie teksty, zwykle metaforyczne, są tak zbliżone do frazeologizmów, że wielu paremiologów łączy obie klasy, rozróżniając jedynie tzw. *przysłowia właściwe* i *zwroty przysłowiowe*. Wszystkie przysłowia mają formę skończonego i gotowego zdania, przeważnie są to zdania złożone – dwuelementowe, np. czes. *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* – pol. *kto pod kim dolki kopie, sam w nie wpada*; czes. *kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp* – pol. *kto się śmieje, ten się śmieje ostatni*. Są więc **jednostkami tekstu** (Mosiołek-Kłosińska 2003: 20) – nie budujemy z nich zdań, ponieważ one same są już zdaniami, minimalnymi tekstami, które wchodzą do wypowiedzi jako cytaty lub jako gotowe teksty w tekście, co widać np. w niżej wymienionym dialogu:

- *O co cię tym razem oskarżył?*
- *O jakieś głupstwo.*
- *Nie wiesz?*
- *Kto chce psa uderzyć, zawsze kij znajdzie.*

Ostatnie zdanie jest właśnie przysłowiem, ponieważ stanowi całość, skończone zdanie, które wkładamy do tekstu, w przeciwieństwie do związków frazeologicznych, które dopiero obudowane innymi predykatami tworzą całość. Uczestnikom komunikacji językowej przysłowia muszą być nie tylko dobrze znane, ale powinny też być głęboko zakorzenione w języku (w społecznym zasobie tekstów i formuł tekstowych) i kulturze danego społeczeństwa. Przysłowiami mogą być takie zdania, których znaczenie odczytujemy metaforycznie (*bez pracy nie ma kołaczy*) w odróżnieniu od maksym, zwanych także: aforyzmami, apoftegmatami, gnomami, sentencjami, złotymi myślami, które mają treść dosłowną np. *Niczego bez pracy nie daje ludziom natura* (Masłowcy 2003: 22). Przysłowia mają znaczenie przenośne i dzięki swojej dwustopniowości mogą być używane w różnych sytuacjach. Powiedzenia i przysłowia mają gotową formę wypowiedzi, utrwaloną społecznie. Mogą niekiedy mieć, jak zauważa Piotr Müldner-Nieckowski (2003: 16) „kilka odmian, które łączy jedno hasło. Dopuszczalne jest użycie tylko jednego z tych słów”. Zdarzają się sytuacje, że czasami przysłowia i powiedzenia są używane w formie skróconej, głównie, jeżeli dotyczy

to wypowiedzi ustnych, które wchodzą w skład zdań, jak podkreśla (Müldner-Nieckowski 2003: 16). Wtedy mamy do czynienia ze specyficznym, czyli nieprototypowym zjawiskiem leksykalnym, które określam terminem – *przysłowiowa apokopa* [od gr. ‘odciąć’], wyrażana najczęściej w wypowiedzi ustnej, rzadziej stosowana w tekście pisanym w skróconej postaci, por. całościową wersję paremiologiczną (formę kompletnego przysłowia): *o wilku mowa, a wilk tuż tuż // pod drzwiami* – czes. *my o vlku a vlk za humny // za dveřmi* z wreszcią skróconą: *o wilku mowa* – czes. *my o vlku*.

Przysłowia w formie bezpośredniej (Borejszo 2004: 153) lub zmetaforyzowanej wyrażają pewną ogólnie pojętą myśl czy naukę, która odnosi się do określonej sytuacji życiowej, mającej postać stwierdzenia lub pouczenia, zwykle zbudowanego na zasadzie paralelizmu lub kontrastu znaczeniowego, często rymowanego wewnątrznie. Wśród typowych cech przysłów należy wymienić: *obrazowość, alegoryczność, dydaktyzm, stabilizację formalną i uniwersalizm*.

1.3.1. Podział *lidových pranostik* – przysłów kalendarzowych

Od czasów badań E. Rosch (1975, 1977, 1978), G. Kleibera (1990, 2003) i J. Taylora (1990, 2003, 2007) znana jest dobrze conceptualizacja PTACTWA. Natomiast poza kręgiem zainteresowań pozostawiono tzw. modele kognitywne związane z cechami ptactwa w związku z przepowiadaniem pogody i pór roku. Do współczesnych związków frazeologicznych zaliczamy zwroty, wyrażenia, idiomy, przysłowia i porzekadła, w których wykorzystywana jest domena zwierzęcego (ptasiego) nazewnictwa. Wspomniana zwierzęca domena – szczególnie z uwzględnieniem PTAKÓW – jest powiązana i dopasowana do kategorii szeroko rozumianej frazeologii, obejmującej tzw. ludową prognostykę, która w języku czeskim (Vašků 1996, 1998, 2002, Mrhačová 1999, 2003, 2006, Muznar 1987, 1989, Hampl 2010c 29-39, Zákopčaník 1997) figuruje pod nazwą *lidová pranostika*.

Przepowiednie dotyczące meteorologicznej ludowej prognozy pogody są zazwyczaj obrazowe i zleksykalizowane, a rym dodaje im charakteru ekspresywności, lecz – według Evy Mrhačovej (2003) – znajdują się na peryferyjnym obrzeżu rozumianej ogólnie kategoryzacji **porzekadeł**. Odzwierciedlone są w nich czasowo-przestrzenne spostrzeżenia, zgromadzone przez naszych przodków, przekazywane z pokolenia na pokolenie, ponieważ przodkowie nasi żyli z naturą w bardzo bliskim stosunku i koegzystencji. Ogólnie mówiąc, mamy do czynienia z ludowym doświadczeniem obserwacji zwierząt i przyrody, z ludzką spostrzegawczością oraz nadchodzącymi zmianami pór roku, które utrwalają w naszej świadomości uproszczony obraz świata. Przedstawione związki frazeologiczne mają charakter naturalny, czerpią

podstawę znaczeniową ze zjawisk przyrodniczych oraz z obserwacji przyrody przez człowieka. Wszystkie **przysłowia kalendarzowe** spełniają nie tylko tzw. **funkcję dydaktyczną**, ale pokazują nam również ważne **profilowanie komponentów językowych**, zawartych w jednostkach frazeologicznych i idiomatycznych.

Polski badacz historii literatury Julian Krzyżanowski zalicza prognostykę ludową do tzw. przysłów kalendarzowych, które zazwyczaj mają charakter zapowiadających przebieg zjawisk atmosferycznych, wskazówek praktycznych, szczególnie ważnych dla rolników, hodowców, myśliwych i innych grup w społeczeństwie. Stanislava Kovářová (2001) dzieli *lidové pranostiky* na *povětrnostní* (dotyczące warunków atmosferycznych) i *hospodářské* (dotyczące prac gospodarczo-rolnych). W lingwistyce angielskiej funkcjonuje termin *weatherproverbs* (przysłowia dla przepowiadania pogody), a w niemieckiej *Wetterregeln* (reguły/przepisy o pogodzie) i *Bauernregeln* (rolnicze przepowiednie prognozy pogody). Zdeněk Vašků sklasyfikował prognostyki ludowe na główne grupy: *hospodářské pranostiky* (gospodarcze), w obrębie której mieszczą się *rolnické i varovné pranostiky* (rolnicze i ostrzegawcze). Wyodrębnił osobną grupę *meteorologických pranostik z singularitní, kompenzační, analogizující i korelační* podgrupą. Osobną grupę stanowią *fenologické pranostiky*, których przedmiotem są, np. powtarzające odloty i przyloty PTACTWA WĘDROWNEGO. Wymienić należy także *kalendářní a časoměrné pranostiky* (kalendarzowe i odmierzające czas prognostyki), np. stopniowo wydłużający się dzień. Do ostatniej grupy zalicza *nereální a pověrečné pranostiky* (nierealne i zabobonno-przesądne) prognostyki (Vašků 1998: 16-18). Badacz języka czeskiego Jaroslav Zaorálek dzieli frazeologię ludową (uwzględniając jej funkcję komunikatywną) na: przysłowia, porzekadła, prognostyki i utarte związki wyrazowe (tzw. powiedzenia), przy czym „*přísluví je nesporně výtvorem filosofie, lidové životní zkušenosti a moudrosti, kdežto ostatní obrazné slovní skupiny jsou naopak zřejmě produktem lidové fantazie, výtvorem citu spíše básnivého než hloubavě přemýšlivého*” (za: Balowski 2003a: 46).

1.4. PORÓWNANIA

Wiele związków frazeologicznych odznacza się nacechowaniem emocjonalnym, pozwalającym przekazać nam pewne treści w sposób ekspresywny, ożywiając jednocześnie język i czyniąc go bardziej barwnym i wyrazistym. Jednym z takich czynników są niewątpliwie porównania, ponieważ tworzą największą grupę frazeologizmów potocznych i stanowią typowy środek komunikacji językowej zarówno badanego języka czeskiego, jak i języka

polskiego. Znany jest fakt, że już nasi przodkowie odwoływali się w wypowiedziach porównawczych do świata przyrody (flory i fauny), w tym także do świata poszczególnych gatunków ptaków. W tamtym okresie przedindustrialnym powstawała największa ilość jednostek frazeologicznych, bazująca na związku człowieka z naturą, ponieważ kontakt z nią był bardzo ścisły. Porównania takie, w których głównymi ekwiwalentami bądź komponentami językowymi są przedstawiciele kategorii pojęciowej PTAKA, możemy spotkać w wielu kulturach. Przypatrzmy się i porównajmy, jak zwierzęce i ptasie nazewnictwo zostało utrwalone w czeskich i polskich związkach frazeologicznych.

Porównania to **strukтуры**, które spotykane są nie tylko w języku artystycznym, ale głównie – w języku mówionym i pisanym. Pełnią one funkcję semantyczną, ponieważ przekazują nam informacje o cechach znaczeniowych właściwych obiektowi porównywanemu oraz – podobnie jak w przysłowiach – pełnią funkcję wykładnika ekspresywności, z której wypływa pożądane nacechowanie emocjonalne. Porównania stałe, które zostały sfrazeologizowane, są przede wszystkim wykorzystywane jako językowy środek wyrażania ekspresji. Zwierzęce zleksykalizowane porównania, dotyczące analizowanej DOMENY PTACTWA powstały wskutek obserwacji i zachowania istot żywych oraz doświadczenia ludzkiego. Pojawiają się porównania i wyrażenia różnego rodzaju, np. takie jak: ludowe, literackie i biblijne oraz ustalone charakterystyki i stereotypy (mające charakter połączenia ustabilizowanego), czyli tzw. połączenia reprodukowanego (Bartmiński 1998), a nietworzonego doraźnie, które są bądź pozytywnie lub negatywnie odbierane wraz z porzekadłami, przysłowiami i prognostykami ludowymi.

Przedmiotem badań nad teorią frazeologii są specyficzne ustalone porównania, które „normalizowane” są przez uzus językowy. Podzielam pogląd K. Habovštiakovej i E. Krošlákovej, że „ustalone porównania frazeologiczne mogą być „konkretne”, np. (*czerwony jak kogut, róža, indyk, ogień, piwonia*) lub „metaforyczne”, np. (pol. *podobny kubek w kubek* – czes. *podobný jako vejce vejci, splýnělo (coś) po kimś jako voda po kaczce // gęsi*). Zaznaczyć jednak trzeba, że ustalone porównania frazeologiczne pokazują tylko podobieństwo, a nie jednakowe właściwości zjawisk porównawczych (Habovštiaková, Krošláková 1996: 8). Podobne stanowisko w tej kwestii wyraża D. Buttler, która uznaje charakter hiperboliczny za podstawową cechę znaczeniową ustabilizowanych porównań: „On to sprawia, że między znaczeniem realnym i strukturalnym nie zachodzi całkowita zgodność. Treść realna porównań jest ogólniejsza, niż znaczenie wynikające z ich składu leksykalnego” (Buttler 1982: 56). We frazeologii, np. istnieją porównania: *czerwony jak kogut // indyk // cegła // burak*, które nie mają znaczenia ‘mający barwę koguta // indyka // cegły // buraka’, lecz przybierają znaczenie –

‘bardzo czerwony’. Te ustabilizowane porównania przekazują nam pewien obraz, ponieważ wszystkie wnoszą znaczenie ‘bardzo czerwony’, lecz nie można uznać ich za całkowite synonimy. Jurij Apresjan (1972, 1994: 5-12) zwraca uwagę na tzw. „naiwny obraz świata” i pokazuje nam, że każdy użytkownik komunikacji językowej nim włada (na swój potrzebny mu sposób). Ten „naiwny obraz świata”, w którym określone cechy są przypisywane pewnym przedmiotom jako szczególnie charakterystyczne, uwidacznia się z uderzającą siłą w wyrażeniach porównawczych: *chytry jak lis // szpak; głupi jak dudek // gęś // gawron // wrona; silny jak byk // wół // koń* itd. Pojęcie językowego obrazu świata funkcjonuje we współczesnym językoznawstwie jako narzędzie syntezy wiedzy o języku, o jego budowie i funkcjach: reprezentatywnej czy ekspresywnej. Językowy obraz świata to obraz mentalny, oparty na potocznej (tzw. "naiwnej" w sensie upowszechnionym przez J. Apresjana) wiedzy o świecie, o przedmiotach, zjawiskach i relacjach; obraz utrwalony w języku i dostępny poprzez język, poprzez jego strukturę gramatyczną, a zwłaszcza poprzez jego słownictwo z całym bogactwem znaczeń.

Jak zauważa R. Lebda „na pograniczu frazeologii stałej i łączliwej mieszczą się związki utarte, stereotypowe, nie wykazujące „nadwyżki znaczeniowej”. Są to – według poglądu autorki – **wyrażenia i zwroty porównawcze**, typu: *silny jak koń, czerwony jak burak* (Lebda 2005: 10).

1.4.1. Wskaźnik porównania oraz charakter nominalny i werbalny porównań

Porównania, pełniące funkcję środków stylistycznych w ogólnie rozumianej frazeologii, są opisem jednego pojęcia przez odwołanie się do drugiego pozornie odległego, ale mającego z pierwszym cechy wspólne. Najogólniej porównania występują przy użyciu komparatora, który łączy *comparatum* i *comparadum*, czyli obiekt porównania i nośnik porównania. Warunkiem zestawienia ze sobą *comparatum* i *comparadum* jest istnienie jakiejś wspólnej dla obu członów cechy semantycznej, zwanej podstawą porównania tzw. *tertium comparationis*. Używając terminu „porównanie” – mamy na myśli takie konstrukcje językowe (semantyczno-składniowe), w których człon porównywany i porównujący połączone są ze sobą leksykalnym wskaźnikiem porównania. W języku czeskim, najczęściej spotykanym leksykalnym wskaźnikiem porównania, nazywanym także *komparatorem*, *koniunktorem* lub *relátorem* (Grygerková 2003: 145) jest spójnik **jako**, a następnie *jako by*, *jako když*, *než*, *hůř než*, *lepší*, *ani*, *že by ani...* W języku polskim – **jak**, a następnie *jakby*, *niby*, *jakoby*, *niż*, *że by*, *lepszy...* Najbardziej rozszerzonym typem porównań w języku czeskim i polskim są takie zleksykalizowane porównania, które według E. Mrhačovej mają „motywację transparentową”

czes. *transparentní motivaci* (Mrhačová 2003: 15). Dotyczą one ludzkich właściwości fizycznych, realnych stanów i czynności, mając nominalny i werbalny charakter. Niektóre z nich, w obu badanych językach zgadzają się co do charakteru nominalnego lub werbalnego, w których to porównaniach wykorzystywany jest identyczny ekwiwalent językowy, pełniący funkcję bazowego słowa o nacechowaniu zwierzęcym, np. przytaczam przykłady językowe z interesującej domeny PTACTWA: **o charakterze nominalnym** – por. czes. *bystrý jako sokol* – pol. ‘bystry jak sokół’, czes. *černý jako havran* – pol. ‘czarny jak kruk’, czes. *červený jako kohout // krocan* – pol. ‘czerwony jak kogut // indyk’, czes. *pyšný jako páv* – pol. ‘dumny jak paw’, czes. *volný jako pták* – pol. ‘wolny jak ptak’, czes. *žlutý jako kanárek* – pol. ‘żółty jak kanarek’ oraz przykłady **o charakterze werbalnym**: czes. *cukrovat // vrkat jako dvě hrdličky // dva holoubci* – pol. ‘gruchać jak para gołąbków // dwa gołąbki’, czes. *chodit // vykračovat si jak čáp* – pol. ‘chodzić // stąpać jak bocian’, czes. *chodit // nosit hlavu jako páv* – pol. ‘chodzić // nosić głowę jak paw’, czes. *krást jako straka* – pol. ‘kraść jak sroka’, czes. *letět rychle jako pták* – pol. ‘lecieć szybko jak ptak’, czes. *mít černé vlasy jako havran* – pol. ‘mieć włosy czarne jak kruk’, czes. *nadýmat // nafukovat se jako holub // krocan* – pol. ‘nadymać się jak indyk’, czes. *zrudnout jako krocan // kohout* – pol. ‘zaczerwienić się jak indyk // kogut’.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że w porównaniach, dotyczących czynności i stanów (emocjonalnych), interesujące są przypadki, kiedy w synonimicznych wyrazach zamieniają się nie tylko bazowe zwierzęce (ptasie) ekwiwalenty językowe, wyrażenia i słowa, lecz także całe konstrukcje zdaniowe. Powstają wtedy często zabawne i komiczne wypowiedzi, które są dla poszczególnego języka narodowego wyjątkowe i niepowtarzalne, a także świadczą o wielkiej i bogatej zdolności obrazowania i sile wyobraźni danej narodowości oraz jej pozytywnego nastawienia do humoru:

x se kouká jako husa do flašky,
x se tváří // kouká jako by mu včely uletěly,
x se kouká jako mladé vrány,
x má rád y jako lišku v kurníku,
x má rád y jako kočka ptáka,
x se má jako prase v žitě,
x se má jako husa v krmníku,
slepice s červem v zobáku nekdáká,
dočkej času jako husa klasu.

Niektóre poszczególne porównania w języku czeskim nie są stylistycznie identyczne – przykład za E. Mrhačovou – „*sedět jako vlaštovky na drátě*” (pol. dosł. ‘siedzieć jak jaskółki na drucie’), lecz są stylistycznie neutralne w porównaniu z „*sedět jako slepice na hřadě*” (pol. dosł. ‘siedzieć jak kura na grzędzie’), pokazując użytkownikom języka czeskiego cień pejoratywności, (Mrhačová 2003: 21), gdyż *kura* jest pojmowana i odbierana zdecydowanie bardziej negatywnie, niż w języku polskim (por. rozważania o kurze w rozdziale IV, poświęconym analizie kognitywno-porównawczej).

1.4.2. Struktura porównań

Z wyżej wymienionych przykładów językowych wynika, że strukturę formalną rozpatrywanych porównań według terminologii Włodzimierza Wysoczańskiego określimy jako: przedmiot + określnik + koniunktory + nośnik (P + O + K + N) za: (Wysoczański 2005: 34), gdzie poszczególne człony konstrukcji zleksykalizowanych porównań typu *x* jak *y* w zdaniu: *x wygląda jak zmokła kura* (*x jest ślepy jak kura*) przedstawiają się następująco:

- x* (P) – przedmiot porównania, czyli obiekt porównywany,
- wygląda* // *ślepy* (O) – określnik porównania, czyli temat // podstawa porównania,
- jak* (K) – koniunktory, czyli gramatyczny wyróżnik typu strukturalnego porównania,
- zmokła kura* // *kura* (N) – nośnik porównania, czyli obiekt, z którym porównywany jest przedmiot porównania.

Znane są również i inne używane określenia terminologiczne, pojawiające się wokół budowy formalnej i struktury zleksykalizowanych porównań, które dotyczą przedmiotu (P) i nośnika porównań (N). Najczęściej są nazywane, por.: *relatem* i *referentem* (Jurkowski 1976), członem porównywanym i członem porównującym, elementem porównywanym i elementem porównującym, częścią porównywaną i przedmiotem porównania, subjektem i obiektem porównania. Określniki (O) jako *tertium comparationis* także posiadają bliskoznaczne synonimiczne nazewnictwo: ogólna cecha wspólna, podstawa porównania itd., a koniunktory (K) – spójnik porównujący, łącznik porównania, komparator, relator itd.

Możemy również wyróżnić grupę, składającą się z potrójnej struktury: *comparandum* (przymiotnik zatrzymujący swoje pierwotne leksykalne znaczenie) + *comparatum* (porównawcza częśćka) + *tertium comparationis* (przedmiot, którego cechę wykorzystujemy przy porównaniu), por. *głupi jak osioł* // *baran* // *gęś*.

Podział frazeologizmów z nośnikiem porównania dzielimy na *naturalne* i *konwencjonalne*. Do pierwszej grupy zaliczane są, powstające spontanicznie w każdym języku frazeologizmy oddające zjawiska przyrody, świat roślin i zwierząt, stany psychiczne

i fizyczne człowieka, a do konwencjonalnej grupy zaś zaliczane są frazeologizmy związane ze specyficznymi warunkami rozwoju danego narodu, z zajęciami i warunkami bytu, z pojęciami religijnymi i kulturowymi – słowem z rozwojem kultury materialnej i duchowej człowieka (...). Znaczną część frazeologizmów konwencjonalnych stanowią *profesjonalizmy*, tzn. zwroty odnoszące się do rzemiosł, nazw zawodów, narzędzi z nimi związanych (Radzik 1983: 170-172 za: Wysoczański 2005: 43).

W ustalonych porównaniach, zarówno w języku czeskim i polskim odnotowujemy frazemy i jednostki frazeologiczne mające komparator, które można transformować na frazem lub jednostkę frazeologiczną bez komparatora z zachowaniem znaczenia danego porównania. Dotyczy to czeskich form językowych, np.:

mít pas jako vosa → *mít vosí pas*,
být bojovný jako kohout → *být bojovný kohout*,
mít oči jako orel → *mít orlí zrak*,
být dotěrný jako moucha → *být dotěrná moucha*,
mít nohy jako čáp → *mít čapí nohy*,
mít vlasy jako havran → *mít havraní vlasy*,
mít šiji jako labuť → *mít labutí šiji*,

oraz polskich form językowych, np.:

być brudny jak świnia → *być brudną świnia*,
mieć nogi jak słoń → *mieć słoniowate nogi*,
być pilny jak pszczołka → *być pilną pszczołką*,
być podstępny jak lis → *być podstępnym lisem*,
mieć oczy jako sokół → *mieć sokole oczy* // *wzrok*.

Można się zgodzić z poglądem E. Mrhačovej, że „(...) *tato potencionální transformace, schopnost modifikovat výraz se zachováním jeho významových vlastností, ukazuje na velkou životaschopnost lexikalizovaných přirovnání*” (Mrhačová 2003: 20).

Obydwe formy wariantów porównawczych z komparatorem i bez komparatora różnią się między sobą stylistycznie i frekwencywnością (wyraz bez eksplicytnie wymówionej komparacji jest w mniejszym stopniu ekspresywny, mniej plastyczny, mniej wyrazisty oraz w mniejszym stopniu używany). Świadczą o tym także przykłady oboczności porównań o charakterze werbalnym, które z formy z komparatorem *jak* można zamienić przez formę (instrumentalu) bez komparatora, które w języku czeskim nie występują, por.:

lecieć jak ptak → *lecieć ptakiem*,
posuwać się jak rak → *posuwać się rakiem*,

wlec się jak żółw → wlec się żółwiem.

Formy te mają w języku polskim teoretyczne podstawy do ich wykorzystywania, ale nie są używane lub bardzo rzadko występują w tekście mówionym, jak i pisanym.

Istnieje zasada poprawnego posługiwania się frazeologizmami, która powiązana jest z kryteriami poprawności językowej (Bąba 1986: 43), uwzględniająca **kryterium uzualne** (zgodność użycia danego środka językowego ze zwyczajem społecznym), **kryterium historyczne** (trwałość tradycji użycia danego środka językowego), **kryterium estetyczne** lub **kryterium sensowności**, które wiążą się z postulatem semantycznego i stylistycznego zestrojenia frazeologizmu z tłem leksykalnym wypowiedzi, biorąc pod uwagę postulat w operowaniu frazeologią. Jak podkreśla S. Bąba (1986) naczelną dyrektywą poprawności frazeologicznej jest uchronienie metaforycznego znaczenia frazeologizmu przed bezwiednym i nieopatrznym udosłownieniem go w kontekście.

Centrum zasobu frazeologicznego wyodrębniane ze względu na kryteria nieregularności i fakultatywności (por. Lewicki 2003, Bartmiński 2001, Pajdzińska 1993, Wysoczański 1999) stanowią związki oparte na grze dwu sensów: jednego, wynikającego z połączenia sensów komponentów oraz drugiego – realnego – utrwalonego w zasobie leksykalnym języka. Gra tych sensów może odpowiadać najróżniejszym figurom retorycznym (Lewicki 2003: 161), jednak najczęściej są to przenośnie (metafory), np. *sala pęka w szwach* ‘jest przepelniona jak worek, do którego włożono czegoś więcej niż należało’ i metonimie, np. *x siedzi na walizkach* ‘x sądzi, że niedługo opuści miejsce, w którym dotychczas przebywał’.

1.5. FRAZEMATYKA

O tym, że frazeologię powinniśmy traktować szeroko wypowiadał się Andrzej Maria Lewicki, mówiąc nam, że „*Nie ma jednej frazeologii lub, jeśli kto woli, frazeologia jest nauką wieloaspektową. Każda z odmian frazeologii zakłada inny sposób patrzenia na język i inne stawia sobie cele*” (Lewicki 1974: 151). Dlatego jeszcze nieco inne spojrzenie od końca lat 80-ych na frazeologię ma Wojciech Chlebda, który jest autorem koncepcji **frazematyki** (zwanej także „*frazeologią nadawcy*”). Zakłada on, że do języka i jednostek wielowarstwowych dociera się poprzez analizę zespołu wielkich kontekstów – historycznych, kulturowych, społecznych, w których nieustannie ścierają się ze sobą czynniki odtwórcze (przejmowane) i twórcze (tworzone). Stąd też kwestią naprawdę istotną dla frazematyki jest pytanie o to, „jak wielki jest stopień naszej zależności od ponadjęzykowych schematów, matryc i innych mentalnych konstruktów społeczno-kulturowych (w tym – językowych),

w jaki sposób formują one nasze postrzeganie i opisywanie świata, jak wpływają na kształt naszych działań praktycznych (w tym – językowych), jak wśród tylu ograniczeń może wyłaniać się myśl naprawdę własna” (Chlebda 2001b: 335). Wtedy dopiero dochodzimy do nurtującego nas zagadnienia, polegającego na tym, co w naszych wypowiedziach językowych jest obce (cudze), pochodzące z zewnątrz lub przejmowane jest od kogoś czy powtarzane za kimś albo czy mamy do czynienia z własną, indywidualną i twórczą wypowiedzią, zwaną także (ukrytą frazeologią). Frazematyka (Chlebda 2003) nakłada na frazeologię także nowe obowiązki, czyli wprowadzanie do słowników określonej ilości nowych jednostek, nigdy i nigdzie wcześniej nienotowanych oraz zaproponowanie ujednoliconego metajęzyka frazeografii (zarówno definicyjnej jak i przekładowej). Frazematyka operuje głównie frazemem, uważając go za kondensację mentalnych konstruktów wyższego rzędu (zwłaszcza stereotypu mentalnego i mitu). We frazematyce jest ważne, czy nadawca wyrażenie przytoczył za kimś lub czy je stworzył sam, świadomie powołując je do życia przy pomocy i użyciu frazemu. Wojciech Chlebda frazem zapożyczył z językoznawstwa rosyjskiego i pragnął w nim widzieć nadrzędność, obejmującą całe spektrum ustabilizowanych wielowyrazowych jednostek języka, takich jak **frazeologizmy, terminy złożone, przysłowia, skrzydlate słowa i wyrażenia funkcyjne**. Frazem w tym wypadku jest względnie stałą formą językową, która w danej sytuacji jest – niezależnie od swych cech strukturalnych i semantycznych – przyjętym, a nierzadko i jedynym sposobem wyrażania danej treści, ponieważ kryterium frazematyczności przyjmuje odtwarzalność elementu i formy językowej w danej sytuacji dla nazywania danego potencjału treściowego konkretnej wiązki sensów, czyli tego, co się chce powiedzieć. W pragmatycznym paradygmacie badawczym Chlebdy, do konstrukcji włączanych w zakres frazeologii zalicza się: *metaoperators* (np. *że tak powiem*), *fatyzmy* (np. *co ja to chciałem powiedzieć*), *formuły adresatywne* (np. *Szanowni Państwo*) (Chlebda 2001a, b) i wiele typów nieciągłych twórców językowych. Część z nich w pewnym stopniu na tyle utrwali się w języku polskim, że w przyszłości zostaną włączone do zespołu jednostek frazeologicznych.

Według poglądu Marii Čechovej – frazemami nazywamy *pranostyki*, czyli przysłowia kalendarzowe, które „*jsou jinde zařazovány podle své formy, ev. významu k příslušným druhům frazémů, tj. např. k příslovím, pořekadlům nebo k přirovnáním*“ (Čechová 2000: 85).

Do ustalonych połączeń wyrazów, jak słusznie zauważa Alois Bauer, wyodrębniając jednostki (frazeologiczne), które tworzą i składają się na cały dział frazeologiczny, zalicza się: „*sousloví, univerbizaci, multiverbizaci, rčení i ustálená přirovnání, mající nevětná spojení a pořekadla, přísloví, živá slova (citáty) i klišé, mající větné spojení*” (Bauer 2000: 67-75).

W polskiej terminologii najczęściej używane określenia to: *frazologizm*, *grupa frazeologiczna*, *idiom*, *zwrot*, *frazem*, *wyrażenie*, *formuła*, *związek wyrazowy*, *połączenia frazeologiczne*, *połączenie wielowyrazowe*, *ponadwyrazowa jednostka języka*, *przysłowie i wyrażenia przysłowiowe*.

1.6. KOLOKACJE

Kolokacje są typowym wzorcem współwystępowania odpowiednich leksemów, spełniając zasadę ustalonych połączeń wyrazowych. Dotyczy to również zjawiska homonimii międzyjęzykowej i aproksymacji określanej także jako zdradliwe wyrazy, pułapki leksykalne, złudne ekwiwalenty, pozorne odpowiedniki językowe, fałszywi przyjaciele tłumacza, itd. (por. Zaręba 1980, Basaj, Rytel 1994, Lotko 1992, Hampl 2008: 83-84, Szalek, Nečas 1993, Tokarz 1998, 1999, Tarajło-Lipowska 2000, Orłoś 2003a, 2004), które występują głównie w zakresie dwóch „spokrewnionych”, typologicznie bliskich języków. W czeskiej terminologii translatorsko-lingwistycznej zakorzenił się termin „*zrádná slova*” (Lotko 1992), którego polskim odpowiednikiem będą „wyrazy zdradliwe”. Najczęściej niewłaściwe użycie tak samo lub bardzo podobnie brzmiących wyrazów wynika z powierzchownej znajomości języka drugiego narodu, w którym ta sama lub podobna forma językowa istnieje, ale ma już inne, czasami bardzo odległe znaczenie. O zdradliwości językowej decydują nie tylko wyeksponowane **poszczególne wyrazy** (por. nie tylko znaczenie leksemu pol. *KACZKA* – czes. *BAŽANT* ‘ptak’, ale także ‘naczynie, przeznaczone do oddawania moczu dla chorych mężczyzn’ oraz np. czes. *kanár* ‘ptak kanarek’ – pol. ‘nasiona dla kanarków z roślin śródziemnomorskich’, ‘ptak’ i ‘kontroler biletów’), ale także różne rodzaje **związków frazeologicznych** (por. np. czeskie wyrażenie *vrabčí hnízdo* ‘nieuczesane włosy’ i ‘wróble gniazdo’, które dla użytkowników języka polskiego będzie oznaczać tylko ‘wróble gniazdo’). Zjawisko zdradliwych wyrazów występuje zarówno na płaszczyźnie systemu językowego, jak i tekstowego, w którym dopiero dostrzegamy różnice, gdyż wymowa niektórych wyrazów jest taka sama lub bardzo zbliżona np. dla Polaków, lecz dla Czechów wyczuwalna por. (*díky* *dýky* ‘dziękuję i sztylety’; *títat* *tykat* ‘zegarek cyka i być (z kimś) na ty’; *bidlo* *bydlo* (przykłady pogrubione i pisane kursywą L.H.) – (por. czes. *bidlo* pol. ‘żerdź’, ‘tyczka’ przenośnie ekspresywnie o człowieku ‘drażal’ ‘chudzielec’ oraz – czes. *bydlo* pol. ‘mieszkanie’ ‘byt’, ‘życie’ → por. znane czeskie przysłowie: *pálí ho dobré bydlo* – ‘jest mu za dobrze’ lub związek ten możemy przetłumaczyć innym związkiem frazeologicznym, starając się zachować pierwotnie zamierzone znaczenie, np. *chleb go w zęby kole* (Siatkowski, Basaj

1991: 53) względnie *brak mu tylko ptasiego mleczka*. Natomiast pol. *bydło* ‘hodowane zwierzęta rogate’ – czes. *dobytek*). W tych przykładach chodzi przede wszystkim o pokazanie, dokładne wyjaśnienie i opisanie interferencji międzyjęzykowych z zakresu leksykologii porównawczej, glottodydaktyki, a szczególnie praktyki tłumaczeniowej i translatorskiej, dzięki którym zasób słownictwa u osób uczących się obcego języka będzie się znacznie wzbogacał. Różnice decydujące o wyborze i użyciu odpowiednich desygnatów czy danej kombinatoryki językowej, dotyczącej kolokacji w konkretnie badanym języku uzależnione są od zakorzenienia kulturowo-poznawczego (kognitywnego) analizowanego obszaru językowego. Jeżeli językowy obraz świata uzależniony jest od jednostki lub pewnej grupy ludzi, musi zawierać trzy elementy: **charakter osobnika**, **jego doświadczenie** i **tradycję**, w której wyrastał (Balowski 2003b: 95), chociaż częściowo może jej się przeciwstawiać. Podczas używania słów z zakresu „zdradliwych wyrazów” możemy zauważyć, że zdradliwość dotyczy nie tylko znaczenia leksykalnego, ale także zabarwienia stylistycznego wyrazów. Nosicielem cechy stylistycznej jest albo cała jednostka leksykalna, albo tylko niektóre ze znaczeń wyrażen polisemicznych, tworzących dublety-pary, np. pol. *barak* ‘rudera’ czes. *barák* ‘piękny dom’. W językach genetycznie bliskich występują także gramatyczne zdradliwości w zakresie mylenia rodzajów gramatycznych rzeczowników, np. czes. (ta) *garáž* – pol. (ten) *garaż*, czes. (ta) *banka* – pol. (ten) *bank*, czes. (ta) *adresa* – pol. (ten) *adres* itd. Podstawą zdradliwości wyrazów może być również ich odrębna **kolokacja** (kombinatoryka) w porównywalnych językach. Związki kolokacyjne, które są bardzo ważne dla opanowania uczącego się języka, zależne są od systemu leksykalnego danego języka oraz wywodzą się z konwencyjnych warunków posługiwania się językiem. Zasób frazeologiczny poszczególnych języków narodowych dostarcza nam dowodów na to, że te same fakty, zachowania i zjawiska mogą być różnie opisywane przez użytkowników danego obszaru językowego, wykorzystując inną **kombinatorykę**. Polak ucieczkę opisuje za pomocą zwrotu: *ktoś bierze nogi za pas*, dla Czecha ta sama czynność wyrażana jest zwrotem: *vzít nohy na ramena* [dosł.: wziąć nogi na plecy], dla Anglika ta sama osoba pokazuje pięty (*to take to one’s heels*), Niemiec bierze nogi do ręki (*die Beine in die Hand nehmen*), a według Francuzów biorą oni nogi za szyję (*prendre ses jambes à son cou*). Przez taką analizę frazeologizmów można dotrzeć do wielu aspektów utrwalonego w języku obrazu świata, por. (Lewicki, Pajdzińska 2001, Nowakowska-Kempna 1995, 1997, 2000, Balowski 2003c, Orłó 1987, 2003a, 2003b, Lotko 1997, Bartmiński 1999, Treder 2005, Waszakowa 2001, Kolečková, Haupenthal 2002, Čmejrková, Daneš 1996). Ucząc się języka obcego na ogół nie zdajemy sobie sprawy, jak podkreśla A. Szulc (1984: 238), iż „określoną strukturę gramatyczną np. podmiot-orzeczenie-dopełnienie można

wprawdzie realizować za pomocą różnych elementów leksykalnych, pod warunkiem wszakże, iż zostaną spełnione nie tylko wymogi formy (np. zgodność końcówek z funkcją syntaktyczną), lecz i kolokacji, czyli **semantycznej łączliwości wyrazów**, determinowanej nie tylko sytuacją (...), lecz systemem leksykalnym“. E. Lotko podziela ten pogląd i wyraża zdanie, że „*kolokace neboli kombinatorika je sémantická spojitelnost leksému, podmíněná jeho kompatibilitou. Jinými slovy je to schopnost lexikálních jednotek přirozeného jazyka vytvářet určitá konvenční daná syntagmatická spojení. Tato konvenční syntagmata je třeba odlišovat od spojení slov determinovaných situačním kontextem*” (Lotko 1997: 33).

Szczególnie w procesie tłumaczenia pojawia się twierdzenie, że to właśnie **kolokacje** są specyficzne dla każdego poszczególnego języka narodowego. Jednym z podstawowych błędów dotyczących tłumaczenia kolokacji jest odwzorowywanie języka oryginału za pomocą słownikowych odpowiedników, które najczęściej podane są bez kontekstu. Jak podkreśla Krzysztof Lipiński „osoba ucząca się języka, a także niedoświadczony tłumacz, przyjmują za pewnik, że każdy obcojęzyczny odpowiednik danego wyrazu będzie tworzył w języku docelowym analogiczne kolokacje. Tak jednak nie jest” (Lipiński 2000: 89-90). Kolokacja przetłumaczona dosłownie brzmi wśród użytkowników danego języka nie tylko nienaturalnie, ale wręcz śmiesznie i absurdalnie, zgodnie z przyjętym uzusem i obowiązującą konwencją językową, por. (Čermák, Šulc 2006). Dlatego też szczególnie tłumacz powinien być uwrażliwiony na kolokacje, które mają w każdym języku swoje znaczenie, konwencję znakową, symboliczną i stereotypową, która została w niniejszej monografii pokazana i przedstawiona w analizie porównawczej (por. rozdz. III i IV).

Rozdział II

Kognitywizm jako metoda badań językoznawczych

2.1. CHARAKTERYSTYKA KOGNITYWIZMU

Najnowszy kierunek w językoznawstwie – **kognitywizm**, który powstał pod koniec lat siedemdziesiątych w Stanach Zjednoczonych i wyrósł z zainteresowań psychologią, antropologią i kulturą – nie zajmuje się abstrakcyjnymi systemami, lecz bada ludzkie zachowanie językowe. Chcąc scharakteryzować kognitywizm, trzeba zwrócić uwagę na to, że zaproponował on sposoby konstruowania znaczenia (Langacker 1987, 1995, 2001) i pokazał, zgodnie z zapoczątkowaną teorią, przedstawioną przez Georga Lakoffa i Marka Jonhsona (1988) „**jak wyrażenia znaczą, jak ludzie znajdują klucz do pojęcia, jak je rozumieją i jak zgodnie z nimi działają**” (Lakoff, Johnson 1988: 143). W szerszym rozumieniu językoznawstwo kognitywne (Taylor 2007) może odnosić się do dowolnej teorii języka, która twierdzi, że wiedza językowa jest reprezentowana w umyśle. Ten lingwistyczny prąd stanowi radykalną reakcję na poglądy, że można za pomocą słownika przetłumaczyć zdania, nie patrząc na uwarunkowania kulturowo-historyczne i obyczajowo-społeczne, utrwalone w języku. Głównym zadaniem przedstawicieli kognitywnego kierunku jest pokazanie sposobu, w jaki człowiek poznaje świat i jak efekty tego poznania utrwalają się w języku – tzw. **językowy obraz świata** (por. m.in. Bartmiński 1990, 1999, Tokarski 1999, Grzegorzczkova 1991, Maćkiewicz 1990, 1999). Twórcami kognitywizmu stali się właśnie uczniowie N. Chomsky'ego – Ronald Langacker, George Lakoff, Mark Turner i inni. Ukazali oni, jak można zbudować i odtworzyć obraz świata istniejący w naszych umysłach, posługując się głównie **metaforą**, która pokazuje nam, że język jest bezpośrednim odbiciem ludzkiego poznania, stanowiąc podstawowy mechanizm rozwoju języka. Kognitywizm jest więc narzędziem badawczym, które pozwala w pełni zbadać kształtowanie się znaczenia pojęć poprzez konwencjonalne wyrażenia.

Przedstawiciele i badacze nurtu kognitywnego uważają, że różnorodne związki frazeologiczne i idiomatyczne mogą być odnoszone do zasady metaforycznego podobieństwa, utrwalonego w przedpojęciowym schemacie wyobraźniowym: źródło – ścieżka – cel (Lakoff

1986). Znaczenie metafory ujawnia się w kontekście, w którym zostało użyte. Dzięki temu metafora może zaskoczyć czy nawet zachwycić odbiorcę, być dla niego zagadką do rozwiązania, tworząc nowe wyobrażenia. Metafora jest z natury swej zjawiskiem pojęciowym, a nie tylko językowym. Definicja metafory w ujęciu Lakoffa i Johnsona (1988: 27) pokazuje nam, że „istotą metafory jest rozumienie i doświadczenie pewnego rodzaju rzeczy w terminach innej rzeczy”. Metafora – jak tego dowiedli (Lakoff 1987, Johnson 1987, Lakoff, Johnson 2002, Turner 1993, Jackendoff 1986) jest jedynym z fundamentalnych sposobów funkcjonowania języka, widoczna nie tylko w poezji, ale także w języku potocznie używanym. Pojawiająca się metafora jest odbiciem procesów poznawczych i sposobem myślenia. Chcąc poznać bliżej język, szczególnie język obcy, musimy się koniecznie odwołać do ogólnych procesów poznawczych, które uwarunkowane są nie tylko zdolnością poznawczą umysłu użytkowników komunikacji językowej, dotyczącej czynników psychologicznych, ale także należy brać pod uwagę czynniki kulturowe, historyczne, religijne, społeczne. Rozumienie procesu metaforyzacji ułatwia nam realizacja podobieństwa, ponieważ wpływa na nasz system pojęciowy. Ogólnie rzecz biorąc, metaforze przypada *funkcja wyjaśniająca*, względnie *funkcja ułatwiająca zrozumienie* (Jäkel 2003: 33). Dzieje się to dzięki częściowemu zrozumieniu pewnego doświadczenia w terminach innego doświadczenia.

2.2. TEORETYCZNE ROZWAŻANIA NAD METAFORĄ

Postrzeganie przez człowieka świata i środowiska, w którym żyje, związane jest zawsze z zasadą jego antropologicznego myślenia. Czołowi przedstawiciele nurtu kognitywnego – G. Lakoff i M. Johnson (1988) w swoich pracach pokazują, że najbardziej zauważalne składniki obrazu świata opierają się na antropocentrycznym punkcie widzenia, w którym człowiek jest głównym i najlepszym składnikiem świata. To, co człowieka otacza, to, co widzi, słyszy i odczuwa, określa z punktu widzenia własnego „ja”, zaznaczając, że znajduje się w CENTRUM, a otaczające go przedmioty i zjawiska traktuje jako PERYFERIE. Rzeczy i zjawiska przybierają np. ludzkie lub zwierzęce kształty. Trudności w pojmowaniu abstrakcyjnych elementów wyjaśniamy przez użycie metafor i porównań, utrwalonych również we frazeologizmach. Wielu językoznawców (por. Lubaś 1988, Warchała 2003) podkreśla, że antropocentryzacja i ukonkretnianie abstrakcji traktowane są jako podstawowe cechy naszego potocznego sposobu myślenia i przeżywania świata, co skłania do postrzegania tych cech jako istoty potoczności i istoty języka potocznego. Konkretność stylu potocznego łączona z obrazowością, wynika z metaforycznego mówienia o rzeczach i zdarzeniach

niewyobrażalnych, przy użyciu terminów wyobrażalnych i doświadczalnych zmysłami, które dotyczą poszczególnych według R. Langackera DOMEN POZNAWCZYCH (1987), dzięki którym otwiera się semantyczna baza, dotycząca **rozważań konceptualnych**. Dotyczy to wzroku, słuchu, węchu, smaku i dotyku (temperatury i ciśnienia). Stosunek między rzeczywistością, którą postrzegamy za pomocą zmysłów, a tym, co uświadamiamy sobie o tej rzeczywistości, polega na związku między tym, co jest jednostkowe i ogólne. Wykorzystując abstrakcję, przekonujemy się, że ona jest nieodłączną częścią procesu poznania, myślenia ludzkiego oraz wyrażenia językowego (por. Lakoff, Johnson 1988, Lakoff, Turner 1989). W czeskiej lingwistyce w latach 80-ch pojawiło się określenie *semantyka odbicia* (Štěpán 1984, Zimek 1980), która wychodzi z założenia, że mowę (język) należy badać w odniesieniu do rzeczywistości pozajęzykowej, w myśl której podstawę istnienia języka tworzy element materialny, a niematerialny (myślowy) składnik języka jest pojmowany jako forma egzystencji materii.

M. Johnson i G. Lakoff (1988: 27) twierdzą, że metafora nie jest tylko wykładnikiem stylu, ale że przede wszystkim należy do ludzkiego systemu pojęciowego. Zbierając materiały językowe z angielskiego kręgu językowego dowiedli, że metafora obecna jest w codziennym naszym myśleniu (por. Lakoff, Johnson 1988), np. *zegar stanął // śpieszy się // idzie, pociąg mi uciekł (zamiast odjechał) // lecę za tramwajem, jestem przywiązany do jazdy autobusem* itd. Zdejmując skorupę konwencji języka, obrośniętą metaforyką, widzimy dopiero obraz rzeczywistości. Możemy powiedzieć, że człowiek myśli i mówi za pomocą metafor, gdyż jego system pojęciowy właśnie tak rejestruje (a w konsekwencji czego odbiera taką) rzeczywistość. Doświadczenie człowieka i rozumienie przez niego tej rzeczywistości jest podstawowym obszarem opisu językowego w ujęciu językoznawstwa kognitywnego. Pojawia się tutaj pytanie – jak zrozumieć prawdę obiektywną? W klasycznej definicji prawdy, wywodzącej się od św. Tomasza z Akwinu, przyjmuje się, że prawda to zgodność słów z rzeczywistością w warstwie przedstawieniowej (funkcji przedstawieniowej języka // funkcji ideacyjnej), w której mamy do czynienia ze zdaniami prawdziwościami, opisującymi rzeczywistość. Natomiast u kognitywistów mówi się przede wszystkim o prawdzie doświadczeniowej, w której rzeczywistość opisana jest również za pomocą metafory. Prawda jest skomplikowana i użycie metafory pozwala tę skomplikowaną prawdę zrozumieć. Pojęcie prawdy ważne jest w każdej dziedzinie i w każdym etapie życia ludzkiego, szczególnie w religii, ponieważ przyjmujemy, że ona ostatecznie jest w Bogu, a człowiek ma obowiązek dążyć do prawdy i szukać jej, np. stąpienie Ducha Świętego – niby GOŁĘBICY – w micie doświadczeniowym – odnosi się do tego ‘symbol pokoju’, por. czes. *holubice míru*. Gołębica

ta jest ‘symbolem niebiańskiej czystości i niewinności, miłości i pokory’. W paradygmacie badawczym gramatyki kognitywnej dotyczącej teorii semantyki mamy, jak uważają jego czołowi przedstawiciele, świadomy dostęp tylko do świata przetworzonego przez nasze zmysły (projektowanego i doświadczanego, por. Kardela 1999: 37), więc gramatyka kognitywna nie jest opisem obiektywnej, absolutnej prawdy, lecz teorią rozumienia oznajmień jako prawdziwych lub fałszywych w danej sytuacji (Lakoff, Johnson 1988: 208).

Każdy symbol wpisuje się w złożoną sieć skojarzeń, funkcjonujących w ramach określonej spuścizny interpretacyjnej. Owe symbole – jak zauważa K. Bardski (2010) – wynikają jedne z drugich, są ze sobą powiązane, tworząc alegoryczne uniwersum tradycji chrześcijańskiej (Bardski 2010: 44).

W języku potocznym zwiastunem czegoś lub pojawienie się dobrego znaku jest pierwsza JASKÓŁKA por. *dočkat se prvních vlaštovek* – doczekać się przyszłej wiosny, *všichni ptáci nemůžou být vlaštovkami, poslem jara, dobrých zpráv* – nie wszystkie ptaki jaskółkami itd.

Powszechna obecność metafory w systemie pojęciowym ujawnia się wtedy, kiedy zakłada się logiczne istnienie (materialnego i niematerialnego) obiektu A interpretowanego za pomocą obiektu B, np. interpretacja rozmowy i sporu jako wojny → SPÓR TO WOJNA, gdzie SPÓR oznacza obiekt A w sensie logicznym, TO jest to wykładnik doświadczenia i WOJNA oznacza obiekt B w sensie logicznym (Lakoff, Johnson 1988: 43). U podstaw leży relacja podobieństwa, polegająca na tym, że mówimy o sporze w terminach wojny, gdzie zajmujemy pewne pozycje, atakujemy, wycofujemy się, bronimy się, zwyciężamy lub ponosimy klęskę, np. *x strzelał argumentami, tez x nie da się obronić, obrona pracy doktorskiej, x zaatakował moje przekonania, x strzela byki* itd. Powstanie właśnie takich metaforycznych wyrażen jest możliwe dzięki metaforze, którą Lakoff i Johnson (1988) określają jako metaforę pojęciową lub konceptualną (ang. *conceptual metaphor*). Metafory tego typu zapisujemy w tekście drukowanymi literami, np. SPÓR TO WOJNA.

Pojęcia istnieją w sferze naszej świadomości. Pojęcie WOJNA wykorzystujemy w wyrażeniach metaforycznych lub słowach np. *wojna, war, válka, la guerre*, które są podstawą do tworzenia dwu – i wielojęzycznych słowników. Trzeba zaznaczyć, że słowa używamy w roli pojęć, w strukturach naszego umysłu, czyli w strukturach naszej pamięci trwałej, np. *pokonać x w dyskusji*. Pojęcia metaforyczne pozwalają nam częściowo zrozumieć, czym są komunikacja, argumentowanie, a także, iż aspekty tych pojęć ulegają ukryciu właśnie przez pojęcia metaforyczne. Metafory mówią o cząstkowym rozumieniu naszego albo jakiegoś innego pojęcia.

2.2.1. Językowa realizacja metafory pojęciowej

Podczas odtwarzania językowego obrazu rzeczywistości, zawarte w nim metafory zwykle dzielimy na (por. Maćkiewicz 1999: 193-206):

- *konwencjonalne (językowe)*, które utrwalone są w języku, zwykle w postaci frazeologizmów lub frazeologii ukrytej (por. *kolokacja* według Lotki, *frazematyka* według Chlebdy, Lewickiego), np. czes. *suché víno* – pol. ‘wino wytrawne’. Są one systemowe, powtarzalne i zleksykalizowane,
- *twórcze (poetyckie)*, związane z językiem i myśleniem figuratywnym, poetyckim, barwnym lub wyszukany. Są to metafory indywidualne, tekstowe i kreacyjne o wyraźnej dwutematowości (Lakoff, Turner 1989, Fauconnier 1985, Tabakowska 2001a, c).

Dla odtwarzającego językowego obrazu rzeczywistości podstawowym źródłem są metafory językowe, czyli takie, które są skonwencjonalizowane i powtarzalne, służące nie tylko poszczególnym użytkownikom języka, ale całej społeczności posługującej się danym językiem. Frazeologia i stojąca za nią metafora tylko częściowo oddaje zakres pojęć przez rozszerzenia metaforyczne znaczenia. Metafory poetyckie i metafory pojęciowe określane mianem metafor strukturalnych, obejmują te przypadki, „kiedy jedno pojęcie nadaje strukturę metaforyczną innemu pojęciu” (Lakoff, Johnson 1988: 36). Ukierunkowanie przestrzenne wiąże się z tym, że człowiek jest ciałem fizycznym (i duchowym), które porusza się w przestrzeni i ma doświadczenie w tym poruszaniu się oraz także inne przedmioty (ciała) poruszające się w naszym otoczeniu fizycznym. **Metafory orientacyjne nadają pojęciu, zwykle abstrakcyjnemu, orientację przestrzenną.** Materializuje się ono w różnych okolicznościach związanych z naszym życiem. Wynika to z doświadczenia zarówno fizycznego jak i duchowego, ponieważ o przedmiotach abstrakcyjnych bardzo często mówimy, tak jakby one były przedmiotami materialnymi (metafora strukturalna), usytuowane w przestrzeni i poruszające się (metafora orientacyjna). Metafora orientacyjna łączy się z orientacją przestrzenną, np. **góra-dół, przed-za, prawo-lewo, głęboko-płytko, przód-tył, centralny-peryferyjny** itd. Kiedy jesteśmy szczęśliwi, stan naszej psychiki określamy jako ruch w górę: *czuje się uniesiony, doznać wlotu, czuć się uskrzydłony, być w siódmym niebie, być całym w skowronkach, czuć się lekko jak ptak latający w powietrzu, być wniebowzięty* itd. Wyżej wymienione przykłady metafor stanowią integralną część naszego systemu pojęciowego.

Bycie zwycięzcą oznacza być u GÓRY, bycie pokonanym oznacza leżeć na DOLE. Odwracanie się brzuchem do góry, szczególnie w świecie zwierzęcym, pokazuje

konwencjonalny sygnał uległości i przegranej, np. w walce dwóch lwów. Obraz taki przenoszony jest na świat ludzi, np. w poszczególnych dyscyplinach sportowych w boksie czy dżudzie. Powalenie przeciwnika świadczy o panowaniu nad nim: *x powalił mnie na kolana, być podwładnym, x jest pod władzą y*. Z tak pojmowanych i ogólnie w naszym kręgu kulturowym przyjętych przykładów, odsłaniają nam się kinestetyczne przedpojęciowe schematy wyobrażeniowe (Lakoff 1986).

Postawa fizyczna człowieka dostarcza nam informacji o jego samopoczuciu: człowiek szczęśliwy trzyma głowę do góry, patrzy w górę i jest wyprostowany. Natomiast człowiek przygnębiony wiąże się z ruchem w dół: *x idzie przygarbiony; problemy x przytłaczają go do ziemi*. Kłopoty łączą się z ruchem w DÓŁ. Metafory przestrzenne związane z ruchem GÓRA-DÓŁ, PRAWY-LEWY służą nie tylko do mówienia o ruchu, ale służą także do mówienia o trudnościach fizycznych, umysłowych, psychicznych i emocjonalnych. Fizyczna baza doświadczenia służy ostatecznie do wyrażenia pozytywnej lub negatywnej wypowiedzi: *x wygrał bieg; x wygrał wyścig z czasem; x wygrał bieg po zdrowie; x cofnął się ze startu; x cofnął się w rozwoju; x jest do tyłu z nauką // zdrowiem // odpowiedzialnością; x ma tyły*.

RUCH W PRAWO TO RUCH POZYTYWNY, A RUCH W LEWO TO RUCH NEGATYWNY np. *x ma dwie lewe ręce do roboty; x robi lewe interesy // pieniądze; x jest prawą ręką y; x ma prawy charakter; x stoi po prawej stronie sceny politycznej* itd. Przestrzeń jest aksjologizowana: góra jest dobra, a dół – zły, przód – dobry, tył – zły, prawe – dobre, lewe – złe. Dajemy temu wyraz w pokazanych związkach frazeologicznych. Na podstawie wyżej wymienionych przykładów można wnioskować, iż kiedy badamy język, jednocześnie odkrywamy, w jaki sposób dana społeczność kulturowa rozumie podstawowe kategorie rzeczywistości.

Koherencja pojęć metaforycznych prowadzi do ich systematyczności. Większość podstawowych pojęć, jakimi posługujemy się w języku, ma strukturę pojęć metaforycznych. Postawa pionowa łączy się z życiem, zdrowiem i dobrym samopoczuciem. Postawa horyzontalna, np. kiedy człowiek leży, wiąże się z chorobą, przegraną i śmiercią. W związku z tym metaforyka szczęścia, panowania, władzy i pozytywnych emocji łączy się z ruchem ku górze, w przód i w prawą stronę, natomiast metaforyka choroby, nieszczęścia, poddaństwa, zależności, klęski, utraty sił, intelektualnych i emocjonalnych odczuć oraz braku woli i zależności od kogoś łączy się z lewą stroną w kierunku ku dołowi.

Ruch łączy się przede wszystkim z **kanoniczną postawą** człowieka. Badania przeprowadził J. Merleau-Ponty (1976) i inni badacze językoznawstwa funkcjonalnego. G. Ross i J. Cooper (1975) potwierdzili to stanowisko, podkreślając, że ruch ku górze, w prawo i do

przodu są ważną osią naszego doświadczenia i postawy prototypowej, zwaną ME FIRST – JANA NAJPIERW (za: Lakoff, Johnson 1988). Podstawowe doświadczenie człowieka, tzw. „baza doświadczeniowa” wykorzystywana jest w JĘZYKU i staje się podstawą koherencji metafor. Podstawowe doświadczenie człowieka, mające oparcie w fizycznych częściach ciała człowieka uświadomiło kognitywistom, że myśl jest ucieleśniona (Lakoff 1987: XIV-XV), czyli że jest bezpośrednio i głęboko związana z doświadczeniem cielesnym. Wiązka doświadczeń cielesnych stanowi podstawę metaforyki i tworzy koherentny (spójny) system metafor. Dotyczy to doświadczenia wzroku, słuchu, smaku, powonienia, dotyku (ciśnienia i temperatury) oraz ruchu.

Metafora utrwalona w języku odwołuje się do cech stereotypowych, inaczej nie zostałaby utrwalona. Motywacja globalna związków frazeologicznych nie jest, jak podkreśla Andrzej Maria Lewicki (2003) „jednorodnym układem relacji, ale zespołem takich układów, jak:

- *motywacja metaforyczna* – swobodne połączenia wyrazów ze znaczeniem,
- *motywacja symboliczna* – pokazuje konwencjonalny związek między oznaczanym i oznaczającym znakiem w kodach pozajęzykowych oraz
- *motywacja stereotypowa* – odwołująca się do utrwalonych sądów o przedmiocie” (Lewicki 2003: 289). Ten typ najbliższy jest motywacji leksykalnej, gdyż sądy o denotatach komponentów związku współuczestniczą w konstrukcji znaczenia całego związku frazeologicznego.

W badaniach lingwistycznych stereotyp rozważany jest w trzech znaczeniach, jako por. (Bartmiński 1999, Lewicki 2003):

- utarte i zbanalizowane ujęcie stylistyczne (reprodukowane z pamięci, a nie wytwarzane w akcie mowy). W ostatnich latach utrwalił się termin:
 - a) *jednostka języka*,
 - b) *jednostka słownika*;
- sąd o przedmiocie (nie wynikający z obserwacji ani z definicji przedmiotu), ale głównie z PRZEKONAŃ, PRZESĄDÓW I WIERZEŃ;
- OBRAZ przedmiotu znajdujący się w ludzkim poznaniu, który odnosi się do: zjawiska społecznego. Jest to obraz jednostronny, częściowy, schematyczny, zawierający opinię o danym przedmiocie, za: (Lewicki 2003: 286-287).

2.3. KATEGORYZACJA

Za każdym razem, kiedy postrzegamy jakąś rzecz jako rodzaj rzeczy (Wierzbicka 1999: 85) dokonujemy kategoryzacji. Omawiając leksem PTAK, trzeba zaznaczyć, że występuje i pojawia się w wyrażeniach o nacechowaniu ekspresywnym, które znaczeniowo odpowiada następującym konstrukcjom: *po wszystkim, skończyło się, koniec* (por. dwie używane oboczności istniejących frazeologizmów: *i // już po ptokach – i // już po ptakach*). Wyrażenie *po ptokach* ze ścieśnioną samogłoską (por. Miodek 2002) przyjęło się bardziej niż *po ptakach*, które brzmi sztucznie, tak jak: *krupniaka* zamiast *krupnioka* czy *kobiety* zamiast *kobity*. Jan Miodek, autor *Słownika ojczyzny polszczyzny* konstatuje: „nie mogę się nadziwić, dlaczego te formy nie są zarejestrowane przez ani jeden słownik. Upominam się zatem o wyrażenie *po ptokach* w następnych edycjach słownikowych” (Miodek 2002: 573)¹. Według definicji, jaką proponuje J. Miodek – PTAK to ‘skrzydlate zwierzę’.

Kategoryzacja opiera się na porównywaniu (poszukiwaniu podobieństw i różnic, podnoszeniu podobieństwa i pomniejszaniu różnic) oraz uogólnianiu. Wśród używanych frazeologizmów, mających najczęściej motywację o zabarwieniu i nacechowaniu metaforycznym, możemy w konstrukcji z rzeczownikiem *ptak* wymienić takie przykłady językowe: *niebieski ptak, z lotu ptaka, lotem ptaka, nie każdy ptak śpiewa, ptaka poznasz po pierzu, zły to ptak co własne gniazdo kala // plugawi, być wolny jak ptak*, neologizm: *stalowy ptak*; zdrobnienia: *jeść jak ptaszek, ładny ptaszek z niego, ranny ptaszek, słówko ptaszkiem wyleci, a powróci wołem* oraz wyrażenia z przymiotnikami odrzeczownikowymi: *ptasie mleko, ptasi mózg*. Dzięki kategoryzacji redukujemy złożoność świata, wprowadzamy ład językowy „podzielonego na kawałki” (Kajfosz 2001), uproszczonego świata. Porządkowanie wiąże się z mniej lub bardziej świadomą interpretacją, elementami wyboru oraz podziałem aksjologicznym (wartościowaniem). Kategoryzacja ma charakter kontekstualny (kategorie wiążą się znaczeniowo i są względem siebie w różnych relacjach). Kategoryzacja uczestniczy w budowaniu i przetwarzaniu językowego obrazu świata.

¹ Piotr Müldner-Nieckowki, autor *Wielkiego słownika frazeologicznego języka polskiego* zastosował się do tego upomnienia i odnotował **po ptokach** - *posp.* ‘skończyło się, już po wszystkim, za późno’ (Müldner-Nieckowki 2003: 618). Natomiast autorzy jeszcze nowszego słownika, pochodzącego z 2005 roku – A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz *Wielki słownik frazeologiczny z PWN z przysłowiami*, stosują według J. Miodka „sztucznie brzmiąca formę” (**już po ptakach**) *pot.* ‘jakieś sprawy zostały rozstrzygnięte, niż ktoś się spodziewał i nie można już tego zmienić’ (Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A. 2005: 427).

2.4. Modele pojęciowe PTAKA – DOMENA, ICM, RAMA, FASETA

Modele pojęciowe PTAKA (Wierzbicka 1985, 1993, 1999, Kępa 1999) zostały w rozprawie wyekscerpowane przeważnie ze współczesnego języka czeskiego i języka polskiego, mieszcząc się w obrębie ramy pojęciowej (Langacker 1987) kategorii *PTAKA*, w której wyróżnić możemy takie DOMENY kognitywne, rozumiane jako „dowolny spójny obszar konceptualizacji, względem którego charakteryzowane (definiowane) są struktury semantyczne” (Langacker 1995: 164). Następnie uwzględniam również ICM (Lakoff 1987), RAMY (Fillmore 1985) lub uporządkowanie FASETOWE – strukturę kognitywną pojęcia (Wierzbicka 1995: 270, 1993: 254-256), stanowiącą podstawę do wnioskowania o przyjętym przez podmiot punkcie widzenia i perspektywie interpretacyjnej – takie, jak: ŚRODOWISKO, WYGLĄD, ZACHOWANIE, WIELKOŚĆ i STOSUNEK DO LUDZI. Elementy znaczeniowe, odbierane na podstawie *gestaltu*, jako minimalnej porcji doświadczenia, mogą tworzyć na podstawie cech desygnacyjnych np. domenę ZACHOWANIA PTAKA. Dotyczy to w pierwszej kolejności LATANIA (**właściwego ptakowi sposobu zachowania**) – *lata, fruwa, szybuje, kołuje*, wydawane przez ptaki dźwięki → *śpiewa, ćwierka, kracze, szczebiocze*, i inne zachowania por.: *wybiera się jak sójka za morze, kura domowa, szarogęsić się*. Dotyczy to także nazw, odnoszących się do sposobu zdobywania pożywienia o zabarwieniu metaforycznym – *wysępić; ani kuře zadarmo nehrabe* oraz sposobu poruszania się – *kaczy chód, iść gęsiego*. W związku z właściwym ptakowi sposobie poruszania się, możemy posłużyć się nazwą jastrzębia i orła. Jastrząb (czes. *jestřáb*, ros. *jástreb*, chor. *jástrěb*) wywodzi się z psł. **astrębъ*, **astrębъ* mający znaczenie ‘szybki ptak’ (por. Moszyński 1955, Rejzek 2001). W przypadku nazwy orzeł (czes. *orel*, ros. *orël*, chor. *ōrao*) wywodzi się z psł. **orъlbъ*, podstawą którego jest prasłowiański pień **or*, oznaczający ‘rozpęd’ (Brückner 1985: 382) lub ‘wielki ptak’ (Rejzek 2001: 431).

Domena WYGLĄDU odnosi się do budowy ptaka – ma skrzydła, pióra, dziób oraz barwy jego upierzenia, które są przenoszone na domenę wyglądu człowieka na tle metaforyczno-metonymicznych zleksykalizowanych porównań, por. *zmokła ślepice*, *x wygląda jak zmokła kura* ‘wyglądać niezdarnie’, *szpakowaty* ‘lekko siwiejący’, *x ma krucze włosy* ‘czarne’, *x ma kurze łapki koło oczu* ‘zmarszczki’ itd.

Możemy zauważyć, że w językoznawstwie kognitywnym jednym z najważniejszych zagadnień jest kategoryzacja i związane z nią znaczenie: kategoria, prototyp, gestalty doświadczeniowe, rozumienie terminu pojęcie i znaczenie, pole semantyczne itd. Znaki językowe składają się i stają się częścią świata pojęć ludzkiego umysłu. Pojęcia utrwalone

i zakorzenione w języku, współtworzą gamę znaczeń tego języka, a pojęcia, które nadają strukturę światu naszych myśli, tworzą **kategorie pojęciowe** (Lakoff 1987, Tabakowska 2001b, 2004), odnoszące się do całych zbiorów. Jak podkreśla E. Tabakowska „większość znaków językowych denotuje szczegółowe treści semantyczne, ukazując nam sposób, w jaki ludzki umysł konstruuje owe treści. Treści semantyczne przyjmują **kształt kategorii leksykalnych**, podczas gdy mniej liczne **kategorie gramatyczne** nadają językowi ramy strukturalne. Elementy danej kategorii mają na ogół niejednakowy status: niektóre są elementami **prototypowymi**, inne zaś – **peryferyjnymi** dla danej kategorii. Im dalej oddalamy się od centrum kategorii w kierunku jej peryferii, tym bardziej kategoria ta nabiera **zbioru rozmytego**“ (Tabakowska 2001b: 42). Kategorie oparte na prototypach możemy podzielić na otwarte o rozmytych granicach lub na zamknięte, o jasno wytyczonych granicach.

Podczas przeprowadzania analizy badawczej języka, którego używamy w celu porozumiewania się i przekazywania istotnych i mniej istotnych informacji, podstawowymi wyznacznikami tego procesu będą wyznaczniki myślenia i znaczenia, które opisał G. Lakoff, wyjaśniając w nich właściwości rozumienia myśli, używając terminu tzw. **realizmu doświadczeniowego**. Przybliżył nam tzw. **modele kognitywne** (Lakoff 1987), stanowiące przykład idealizacji, wyrażane skrótem ICM (*Idealized Cognitive Models*), czyli wyidealizowane modele kognitywne (poznawcze), będące jednostkami analizy semantycznej. Każdy model kognitywny jest znakiem symbolicznym, kiedy cechy poznania utrwalają się w języku. **ICM** odznaczają się dwiema ważnymi właściwościami (za: Nowakowska-Kempna 1995: 82):

1. umożliwiają **rozumienie** i interpretację przedmiotu w poznaniu,
2. mają charakter modelu, tzn. są **ustrukturyzowane** (uschematyzowane) i prezentują istotne aspekty przedmiotów i/lub stanów rzeczy. Jako struktury poznawcze (modele poznania) łączą się z charakterystyką **przestrzeni mentalnych** G. Fauconniera (1985). G. Lakoff (1987) przyjmuje ich dwie odmiany: **gestalty** oraz **składniki** (konstrukcje budowy klockowej).

ICM powiązane są z procesami konceptualizacji, umożliwiając nam prawidłowo zrozumieć i poznać kontekst psychologiczny, socjalny i lingwistyczny. W analizie kognitywnej ICM utożsamiane są z Langackerowskim terminem DOMENA oraz ze schematem, ramą, scenariuszem, skryptem. ICM-y są takimi strukturami pojęciowymi, związanymi z „centralną tendencją” (za: Nowakowska-Kempna 1995: 64), które dostarczają nam konkretnego materiału do analizy odniesienia między rzeczami i pojęciami (wyobrażeniami o tych rzeczach).

2.5. PROTOTYP I KATEGORIA

Teoria prototypu jest ściśle związana ze sposobem, w jaki ludzie spostrzegają i percepują rzeczywistość oraz jak ją kategoryzują. Teoria ta ma na celu ująć wiedzę, jaką człowiek zdobywa w konfrontacji z konkretnymi, otaczającymi go przedmiotami, badając relację: *myśl – odniesienie (desygnat językowy)*. Pojęcie prototypu od samego początku w decydujący sposób związane jest z ludźmi. Prototyp jest egzemplarzem, który przez użytkowników języka jest uważany za najlepszy (Kleiber 2003: 48). W centrum struktury znaczeniowej słowa czy wyrazu mieści się zaprojektowany przez E. Rosch (1978, 1977, 1975, 1973, 1981) prototyp – wyobrażenie idealnego schematu znaczeniowego – dotyczącego nazwy kategorii, w obrębie której występuje najbardziej wyrazisty i prototypowy desygnat.

Z prototypowym znaczeniem sąsiadują liczne rozszerzenia metaforycznego znaczenia, występujące w każdym języku, które są obecne na mocy podobieństwa rodzinnego (Wittgenstein 1972). L. Wittgenstein (1972) stwierdził, że o przynależności jakiegoś pojęcia do danej kategorii nie decydują warunki konieczne i wystarczające (WKW) – tak jak to miało miejsce w tradycyjnym ujęciu kategoryzacji – lecz raczej „podobieństwo rodzinne”, gdyż poszczególne egzemplarze należące do danej kategorii mogą, ale nie muszą, mieć wiele wspólnego ze sobą. Dobrym odzwierciedleniem przykładu jest problem pojęcia „GRY”. Trafnie to zjawisko kognitywne i językowe określił H. Kardela, zaznaczając, że „poszczególne rodzaje gier, jak piłka nożna, warcaby, kółko graniaste itp. są do siebie podobne do pewnego tylko stopnia. Nie jest możliwe wyróżnienie zbioru cech, które byłyby wspólne w *wszystkim grom*” (Kardela 1999: 28). Doświadczenie, opisane w początkowych pracach E. Rosch (1973, 1975, 1977, 1978), wprowadza wersję standardową prototypu, jako najlepszego egzemplarza // najlepszego okazu // najlepszego reprezentanta, czyli centralnego elementu kategorii.

Rozważając propozycje E. Rosch, trzeba stwierdzić, że jej uwagi odnoszą się do sposobu *kategoryzacji* przez ludzki umysł i jego funkcjonowania, a wynikają z empirii badań psychologicznych. Kategorie, należące do psycholingwistyki, mają przypadki jasne centralne i peryferyjne. Na podstawie centralnych przykładów kategoria *‘to, co żyje’* oraz cechy *‘fruwa’*, *‘ma dziób’*, *‘zakłada gniazdo’*, *‘znosi jaja’*, itp., które wynikają z interakcji: *rzeczywistość - poznanie - język*, (za: Nowakowska Kempna 1995: 109-114) wyznaczają prototyp ptaka (Rosch 1978). Nawet, jeśli pewna kategoria jest wspólna wielu językom, jak np. kategoria PTAK, to jej struktura wewnętrzna może być w wielu wypadkach różna. Prototypowym, najbardziej charakterystycznym, ptakiem („ptasim przedstawicielem”)

znajdującym się w CENTRUM kategorii będzie dla polskiego obszaru językowego wróbel, następnie gołąb. Mniej typowy jest bocian, łabędź, gęś i kura, a na obrzeżu, na PERYFERIACH będzie znajdował się struś czy kiwi. Dla mieszkańców kontynentu północnoamerykańskiego w centrum kategorii będzie znajdował się drozd, natomiast dla Afrykanina będzie to jeszcze inny ptak, być może papuga. Mamy więc do czynienia z większym u WRÓBLA i mniejszym np. u KIWI czy PAPUGI natężeniem cechy ptasiej dla naszej środkowoeuropejskiej kultury. Kategorie naturalne są bez wątpienia w poznaniu stopniowalne, gdyż okazy danej kategorii można ułożyć według podobieństwa w tzw. „łańcuchy podobieństwa”. Okazy prototypowe w tych łańcuchach zajmują miejsce centralne, inne zaś okazy będą usytuowane w rozmaitej odległości od okazów prototypowych, w zależności od stopnia wzajemnego podobieństwa do prototypu.

Podstawowa hipoteza dotycząca naturalnych kategorii znaczeniowych stwierdza, że pojęcia tworzą całościowe abstrakcyjne reprezentacje, czyli tzw. naturalne kategorie (por. Kleiber 2003). Jak twierdzi E. Rosch „kategorie nie mają, granic ściśle określonych” (Rosch 1973: 112) i można je odróżnić od siebie. Kategorię według I. Kurcz „stanowi taki zbiór obiektów, które nasz system poznawczy traktuje jako równoważne” (Kurcz 1992: 224). Grupowanie takie może odbywać się na drodze porównywania, czyli zestawienia ze sobą przedmiotów, zjawisk lub sytuacji, a dalej ujmujemy na podstawie naszego doświadczenia zachodzące podobieństwa i różnice między nimi. Wyrazistości te występują w obrębie domeny pojęciowej w hierarchicznym trzypoziomowym układzie: **nadrzędnym, podstawowym i podrzędnym**, zaproponowane jako prototypy przez E. Rosch (1977). Polski zwrot: „*x ma ptasi mózdzek*” zalicza się do poziomu podstawowego kategoryzacji (ang. *basic level*), który ogólnie reprezentuje podobieństwa i różnice tej samej kategorii, w którym to poziomie kategorie charakteryzują się najwyższym wskaźnikiem identyfikacyjnym i dlatego różnią się od innych kategorii. Można by przytoczyć jako przykład porównanie pojęć: [zwierzę – ptak – kura], [roślina – zboże – żyto], gdzie pojęciami poziomu podstawowego są [ptak] i [zboże]. Natomiast w języku czeskim zwrot *x má slepičí mozeček*² zaliczymy jednak do poziomu podrzędnego ze względu na to, że ptaka określamy bardziej dokładnie i szczegółowo – kurą. Pojawienie się kategorii poziomu podrzędnego stanowi zatem pewne klasyfikacyjne obciążenie myślowe, którego nie równoważy znacząca korzyść informacyjna,

² W języku czeskim istnieje także zwrot *x má ptačí mozeček*, lecz on jest zdecydowanie rzadziej używany przez użytkowników czeskiego obszaru językowego. Nieporównywalnie częściej wykorzystywany jest właśnie zwrot: *x má slepičí mozeček*, który świadczy o niewielkim wzroście liczby cech w stosunku do cech kategorii podstawowych.

ponieważ dodatkowy wkład informacji ogranicza się do kilku nowych różnic w stosunku do tych, jakich dostarczył poziom podstawowy (Kleiber 2003: 88). Z językowego punktu widzenia terminy podstawowe są zwykle krótkie i morfologicznie niezłożone. Natomiast z punktu widzenia konceptualizacji, terminy poziomu podstawowego tworzą klasę słów, w której efekty wyrazistości są najbardziej widoczne (Tabakowska 2001b: 60). Poziom podstawowy sprawia, że ucząc się kategoryzacji, jest on wyrazisty, a kategorie podstawowe są pierwszymi oraz najbardziej naturalnymi formami kategoryzacji (Lakoff 1987: 49). Wszystkie kategorie mają charakter prototypowy, co oznacza, że dla każdego poziomu kategorii można wskazać pojęcia prototypowe, które L. Wittgenstein, określał i charakteryzował w odniesieniu do tzw. „podobieństwa rodzinnego”. Badania B. Berlina i E. Rosch ujawniły istnienie nie tylko naturalnej hierarchii pojęć, lecz także zróżnicowania jakościowego pojęć należących do różnych poziomów. B. Berlin (1978) w potocznym nazewnictwie biologicznym wykrył istnienie sześciu poziomów hierarchicznych, mających swoją realność biologiczną, językową i psychologiczną, por.: 1. królestwo w naturze (*kingdom*): *zwierzę, roślina*; 2. forma życia (*life form*): *drzewo, ptak*; 3. poziom przejściowy (*intermediate*): *drzewo iglaste, ptactwo domowe // drapieżne*; 4. rodzaj (*genera*): *wrób, dąb*; 5. gatunek // podtyp (*specific*): *sosna biała*; 6. odmiana (*varietal*): *sosna biała zachodnia*, jednakże *folk genera* tzw. *rodzaje potoczne* stanowią najbardziej wyrazisty poziom poznawczy. Jak zauważa B. Berlin: „są to podstawowe bloki składowe wszystkich klasyfikacji potocznych” (Berlin 1978: 216). Jak zauważa G. Kleiber (2003) można wywnioskować, że charakteryzują je trzy właściwości:

- reprezentują zbiorowiska organizmów ze środowiska naturalnego, do którego najczęściej się odnosimy,
- są psychologicznie najbardziej wyraziste,
- należą prawdopodobnie do pierwszych *taxa*, przyswajanych przez dzieci (Kleiber 2003: 80).

Językoznawstwo kognitywne odrzuca klasyczne Arystotelesowskie widzenie i pojmowanie świata, na którym opierało się językoznawstwo tradycyjne. Całokształt otaczającego nas świata składa się z bytów, które mają ustalone cechy, wchodzące w określone związki. Cechy te określają podstawę do kategoryzowania cech wspólnych, przynależących do poszczególnych przedmiotów. Ogólnie mówiąc, rzeczy mają jakąś wspólną cechę lub wspólny zbiór cech należących do tej samej kategorii. Powstają rozgałęzienia lub podziały na kategorie i subkategorie, które oparte są na wspólnych **cechach inherentnych** (np. KANAREK, WRÓBEL I ORZEŁ należą do wspólnej kategorii PTAKÓW), bądź na **cechach**

przypadkowych (np. ŽÓLTE KANARKI I ŽÓLTE KARTKI PAPIERU, należące do wspólnej kategorii RZECZY ŽÓŁTYCH), które zostały wyłonione i ukształtowane na podstawie przypadkowej rzeczy dotyczącej kolorystyki³ (koloru żółtego). Kategoryzacja w ujęciu G. Lakoffa (1987, 1988) powiązana jest przede wszystkim z założeniami, które dotyczą prototypu, rodzinnego podobieństwa i zbiorów rozmytych.

Przyjmując tezę, że w języku odzwierciedla się myślenie potoczne, możemy stwierdzić, że ludzie posługują się pojęciami nieostryimi oraz, że kategorie myślenia potocznego są inne, niż kategorie myślenia naukowego (por. kategorie *owoce*, *meble*).

Jednym z podstawowych założeń i zagadnień językoznawstwa kognitywnego jest traktowanie kategoryzacji jako aktywnego ludzkiego procesu poznawczego. Kategorie są charakteryzowane za pomocą wyróżnienia takich kryteriów:

1. Cech lub warunków koniecznych i wystarczających, tzw. *model arystotelesowski*, nazywany również przez R.W. Langackera (1987) *modelem atrybutów stanowiących kryterium*.
2. Prototypu – egzemplarza wzorcowego – jako najlepszego przedstawiciela kategorii, za pomocą którego myślimy i w konsekwencji czego wyrażamy się o jego członkach, tzw. *wersja standardowa prototypu*.
3. Prototypu pojmowany ogólnie jako zespół cech relewantnych, tzw. *wersja niestandardowa prototypu*, dotycząca bądź *typowości* lub *reprezentatywności*.
4. Rodzinnego podobieństwa tzw. *wersja niestandardowa rozszerzona* (Kleiber 2003).

U podstaw wszystkich teorii kognitywnych leży **teoria prototypów** (Rosch 1977), oparta na tzw. kategoriach naturalnych, które w odróżnieniu od kategorii klasycznych (arystotelesowskich) charakteryzują się:

- informacją sytuacyjną,
- brakiem ostro zakreślonych granic,
- stopniowalnością,
- rozciągliwością.

A. Wierzbicka w zaproponowanej analizie semantycznej zalicza PTAKA do tzw. *superkategorii taksonomicznej* (Wierzbicka 1999: 85), w której dopatrzeć możemy się wspólnego mianownika semantycznego dla kategorii niższego poziomu, np. *skowronek*,

³ Wśród ptaków oprócz *kanarka* jako *żółte* określane są *wilgi* (*Oriolus oriolus*) czes. *žluva* i *dzwońce* (*Carduelis chloris*) czes. *zvoněk zelený* oraz pol. *kulczyki* (*Serinus*) czes. *zvonohlík citronový* // *zvonohlík zahradní*, por. na czubku sosenki usiadł żółty dzwonec; żółte jak smuga słońca na tle zieleni wilgi wily gniazda w koronach lip; a także *kurze* i *kacze pisklęta*, por. żółty kurczak; żółte kulki kurcząt; żółciutkie puchate kacuszki. Derywat *żółciutki* dodatkowo wyraża emocje pozytywne. Na marginesie warto dodać, że ich obraz (właśnie jako pisklęt) jest przywoływany w charakterze elementu kulturowo związanego z Wielkanocą (za: Waszakowa 2001: 44).

jaskółka, orzeł. Oznacza to, że definicja kategorii poziomu niższego, o którym tu mowa, powinny zaczynać się w następujący sposób:

skowronek - 'to rodzaj ptaka (...)',

jaskółka - 'to rodzaj ptaka (...)',

orzeł - 'to rodzaj ptaka (...)'.

Same *superkategorie*, takie jak PTAK, KWIAT czy DRZEWO są rodzajami rzeczy (ang. *kind of things*):

drzewo - 'rodzaj rzeczy, która rośnie w ziemi (...)',

kwiat - 'rodzaj rzeczy, która rośnie w ziemi (...)',

ptak - 'rodzaj istoty żywej (...)',

ryba - 'rodzaj istoty żywej (...)'.

Podczas dokonywanej definicji, np. krowy, owcy czy konia jako 'rodzaju zwierzęcia' oraz pawia, strusia czy papugi jako 'rodzaju ptaka', zakładamy pojęciowo, że krowy, owce i konie są 'rodzajem zwierzęcia', a papugi, pawie i strusie 'rodzajem ptaka'. Uważamy właśnie, że inne cechy definicyjne podporządkowane są tej cesze. W związku z WYGLĄDEM dotyczącym papugi stwierdzamy, że są również kolorowymi przedmiotami, a nie tylko ptakami, lecz PTAKOWATOŚĆ w tym przypadku jest **pojęciowo znacznie ważniejsza**, niż KOLOROWOŚĆ. Z tego powodu nie możemy zdefiniować *papugi* jako rodzaju kolorowego przedmiotu lub rzeczy kolorowej, która wśród innych charakterystycznych właściwości ma też taką, że jest ptakiem (Wierzbicka 1999: 85).

Wbrew ogólnie przyjętym poglądom, ważne jest nie tylko to, czym dana rzecz jest, ale także to, co myślimy na jej temat. Najwcześniej zagadnieniem tym zajęła się psychologia poznania (kognitywna), a dalej za nią idąca lingwistyka, która uważa, że charakterystyczne dla tego poznania kategorie nie przypominają klasycznych (arystotelesowskich) kategorii (logicznych), ponieważ są one nieostre.

W taksonomii zwierzęcej, omawiając leksem i znaczenie, np. WRÓBLA powinniśmy wyróżniać jego hiperonimy np. *ptak, ptaszek, latające stworzenie* oraz utożsamiać z dotyczącym jego wyglądem:

- części ciała, np. ma skrzydła, pióra, ogonek, nogi, dzióbek, szyję, główkę, brzuszek,
- koloru: szarego, brązowego, brązowoszarego, trochę zielonego,
- wielkości: mały, malutki, bardzo mały,
- podobieństwa: jest podobny do sikory,
- czynności ogólnych: lata, fruwa, ćwierka, skacze, zakłada // wije gniazda,

- relacji człowiek-wróbła wraz z jego zachowaniem wobec człowieka, np. ćwierka ludziom, żeby było im weselej, zjada gąsienice i robaki oraz zachowania ludzi w stosunku do wróbla np. karmi wróbla ziarenkami, chlebem, budują im karmniki.

Chcąc podać znaczenie i definicję WRÓBŁA, możemy o nim potocznie powiedzieć, zgodnie z definicją zaproponowaną przez H. Borowiec (1995), że jest to ‘mały ptaszek o piórach szarych, brązowych, brązowoszarych, który lata, ładnie ćwierka, mieszka w gnieździe, dziupli lub na drzewach, buduje gniazda dla siebie i swoich małych, je ziarenka, gąsienice, robaki; ludziom jest z nim weselej’ (Borowiec 1995: 60).

Zdarzają się takie przypadki, kiedy jakaś kategoria narzuca nam się językowo, lecz jest sprzeczna z podstawowym zasobem naszej wiedzy por.: pol. *wieloryb* – czes. *velryba* nie jest ‘rybą’ lecz ‘ssakiem’; pol. *nietoperz* – czes. *netopýr* nie jest ‘ptakiem’ lecz ‘ssakiem’. Cecha zdolności do lotu przysługuje nie wszystkim ptakom, np. nie latają pingwiny, strusie, kiwi, kury (marginalnie) → więc LATANIE nie jest **cechą esencjalną**, lecz tylko **prototypową**. Analogicznie oprócz ptaków jaja składają także węże i krokodyle. Dzioby oprócz ptaków posiadają ssaki dziobaki, a skrzydeł nie mają kiwi, chociaż są ptakami, upierzenie jest wątpliwe u pingwinów. Jednak potrafimy i jesteśmy zdolni rozróżnić ptaka od nieptaka za pomocą porównania do prototypowego okazu // egzemplarza kategorii ptaka – np. WRÓBŁA – który dla naszego obszaru kulturowo-językowego przedstawia się następująco: żyje, potrafi latać, żyje na wolności, posiada skrzydła i pióra, ma charakterystyczny esowaty kształt, składa jaja, ćwierka, buduje gniazda, jest mały, siada na drzewach. Można zauważyć, że definicja PTAKA w ujęciu A. Wierzbickiej (1999: 42) podobnie jak definicje innych „rodzajów naturalnych” jest sformułowana tak, iż wszystkie istotne (esencjalne) cechy pojęcia „ptak” rzeczywiście występują u wszystkich istot żywych kategoryzowanych jako ptaki. Właściwości dotyczące ptaka, takie jak: latanie, skrzydła, pióra przedstawiane są jako istotne (**esencjalne**) części stereotypu, a nie jako **konieczne cechy** każdego ptaka. Niemniej jednak w eksplikacji ptaka pojawia się następujące zastrzeżenie: „niektóre istoty tego rodzaju nie mogą poruszać się w powietrzu, ale kiedy ludzie chcą powiedzieć coś o istotach tego rodzaju, mówią w ten sposób: <one mogą poruszać się w powietrzu>”. Por. prototypowy *owoc* rosnący na drzewie (jabłko, gruszka, śliwka), a *malina*, chociaż nie rośnie na drzewie lecz na krzaku, jest jednak owocem. Analogicznie strusie nie latają, co nie świadczy o braku podobnej konceptualnej więzi między „ptakami” i „lataniem” tak, (jak maliny między „owocem” i „drzewami”). Zauważyć możemy, że kategorie naturalne nie posiadają ostro określonych granic, ale i tak jesteśmy w stanie odróżnić je od siebie. Spowodowane jest to

tym, że kategorie wykorzystują do maksimum percepcyjne, funkcjonalne czy też inne różnice w zachowaniu. Tendencja do maksymalnego różnicowania się kategorii przy braku ich jasno zakreślonych granic, została nazwana przez E. Rosch (1978) „**wskaźnikiem identyfikacyjnym**”. Dla kategorii pojęciowej PTAKÓW wysokim wskaźnikiem identyfikacyjnym byłoby upierzenie i skrzydła, ponieważ prawie wszystkie ptaki posiadają pióra, natomiast np. niski wskaźnik identyfikacyjny dla tej kategorii dotyczyłby posiadania nóg, gdyż posiadają je również ludzie, inne zwierzęta, meble i in.

2.6. PROFILOWANIE

Z językowych przykładów (por. analiza kontrastywna wspomagana translacją, np. leksemu JASKÓŁKA) przejrzysie widać, że w czeskiej i polskiej kulturze profilowanie dotyczące „polskiego jaskółczego nazewnictwa” różni się od opisu czeskich obiektów (przedmiotów), które przedstawiają się w sposób zdecydowanie odmienny (szerzej o tym zagadnieniu por. rozdział IV). Znaczenie formy językowej, a także **językowego obrazu świata** (szerzej rozdz. III) staje się zrozumiałe dopiero w kontekście innych struktur poznawczych. Każda **konceptualizacja** lub układ informacji, niezależnie od stopnia złożoności, może służyć jako domena poznawcza do opisu znaczenia (por. Langacker 1995, 1987 2001a,b, Fife 1994, Tabakowska 1995). Forma językowa zyskuje zawsze znaczenia poprzez „**profilowanie**”, czyli wyróżnienie określonego obszaru lub konfiguracji w odpowiedniej domenie. Ważnym wymiarem w tworzeniu i interpretacji wyobrażeń, (czyli w obrazowaniu rzeczywistości), obecnym w każdej językowej predykcji, jest nałożenie „profilu” na „bazę”. Bazą predykcji jest po prostu jej domena (Langacker 1995: 35). Profilowanie takie wymaga przebudowanie domeny za pomocą stosownego „schematu”. Przyjrzyjmy się na podstawie ptasiego leksemu JASKÓŁKI, co zostało wyprofilowane w badanych językach. W języku polskim wyprofilowany został ptak JASKÓŁKA, który jest utrwalony w pamięci ludzi jako ptak wysoko latający, budujący swoje gniazda wysoko pod dachem, stąd najwyższy balkon w sali koncertowej lub widowni teatru // opery nosi nazwę *jaskółki*. W języku czeskim widzimy, że wyprofilowany został wyraz *bidýlko* pot. (hov.) *bidélko* zakodowany w pamięci użytkowników komunikacji językowej jako długi, chudy drąg (por. wysoka grzęda). Wyrażenia te pokazują nam schemat GÓRA – DÓŁ w domenie przestrzeni ukierunkowanej pionowo. Doświadczenie fizyczne związane ze schematami wyobrażeniowymi jest zatem źródłem wykorzystywanym w słownictwie badanych języków. W teorii lingwistycznej R. Langackera (1987, 1991) odnajdujemy dynamiczne i procesualne zaprezentowanie takich

sytuacji, w których ludzie formułują i wyrażają swoje myśli za pomocą (skonwencjonalizowanych) jednostek językowych i (struktur) danego języka.

Na podstawie utrwalonych zwrotów, znanych przysłów i związków frazeologicznych pojawia się zjawisko **profilowania**, przez które jedna domena przechodzi do drugiej domeny, nadając jej inne znaczenie. Charakterystyczną warstwą frazeologii czeskiej, gdzie zachodzą stosunkowo największe różnice w porównaniu z językiem polskim, to warstwa idiomatyzmów, których dosłowne tłumaczenie na język polski daje połączenia niezrozumiałe (Damborský 1970: 152-174). Według naszych obserwacji „największe różnice“ opierają się między innymi na fakcie, por. (Damborský 1977, 2007), że modele w czeskim języku narodowym powstają często jako **refleksy** (odbitki) z języka niemieckiego. W wielkim stopniu na zachodzące różnice – między językiem czeskim i polskim – w analizowanym, nie tylko „ptasim” słownictwie przyczyniło się niewątpliwie tzw. **kalkowanie**, gdzie niektóre czeskie jednostki leksykalne, dotyczące również przedmiotowej kategorii pojęciowej PTACTWA, układają się według wzorów niemieckich. Takie źródła pierwowzorów do skopiowania, w których odzwierciedlone, wymodelowane i wyprofilowane są innojęzyczne wzory, przyczyniające się również w znacznym stopniu do kształtowania językowego obrazu świata (por. rozdz. III) nazywamy *internacjonalnym modelem kalki* (za: Damborský 2007).

2.7. Koncepcja znaczenia teorii kognitywnej – KONCEPTUALIZACJA

W ramach semantyki kognitywnej, zaproponowanej przez R. W. Langackera (Langacker 1987, 2001) przyjmuje się *konceptualistyczną* lub *doświadczeniową* koncepcję znaczenia. Znaczenie jednostek językowych jest konceptualizacją, którą należy rozumieć jako szeroko pojęte doświadczenia mentalne (za: Langacker 2005: 12). Znaczenia wyrażen językowych są konceptualizacjami, obejmującymi wszelkie aspekty doświadczenia mentalnego, na które składają się:

- zarówno utrwalone, jak i nowe konceptualizacje,
- nie tylko nowe, abstrakcyjne pojęcia, lecz także bezpośrednie, sensoryczne, motoryczne i emocjonalne doświadczenia,
- pojęcia, które nie są bezpośrednio dane, lecz które rozwijają się w tzw. *czasie procesualnym*,
- pełne rozumienie fizycznego, lingwistycznego, społecznego i kulturowego kontekstu.

Znaczenie teorii R.W. Langackera dla językoznawstwa jest ogromne. Podstawowym założeniem językoznawstwa kognitywnego jest nieobecność rozdzielania czysto językowych

zdolności i możliwości człowieka od takich zdolności, jak postrzeganie wzrokowe, motoryka itd. Język opisywany jest tu jako integralna część ludzkiej percepcji świata. Próbuje się omawiać i opisywać pojęcia istniejące w umysłach ludzkich w powiązaniu z cechami całego organizmu człowieka, a w szczególności z jego możliwościami percepcyjnymi. Monumentalne dwutomowe dzieło Langackera – *Foundations of Cognitive Grammar* (1987, 1991) ukazuje m.in., w jaki sposób schematy pojęciowe są przydatne w opisie języka i jak wiele semantycznych, składniowych, a nawet morfologicznych i fonologicznych zjawisk można w ten sposób ująć.

Zasługą przedstawicieli szkoły kognitywnej jest to, że spróbowali oni ująć różnorakie intuicyjne twierdzenia na temat języka w jeden wewnętrznie spójny model teoretyczny. Najważniejsze zalety teorii kognitywnej R. Langacker (1995) ujął następująco: „gramatyka kognitywna proponuje konceptualną jednolitość i teoretyczną prostotę. Jest ona także modelem naturalnym, ponieważ:

- bezpośrednio odzwierciedla znakową funkcję języka, symbolizację struktur konceptualnych za pomocą ciągów fonologicznych,
- opiera się wyłącznie na zbadanych kognitywnych zdolnościach człowieka,
- pozwala na szerokie, intuicyjnie zadowalające ujęcie zdania” (Langacker 1995: 11).

Gramatyka języka jest rezultatem konwencjonalizacji pewnych głęboko zakorzenionych i usankcjonowanych „punktów widzenia” (Tabakowska 2001a: 45), dlatego też głównym przedmiotem zainteresowania językoznawcy powinno być to, co R. Langacker określa mianem *konwencjonalne obrazowanie* (Langacker 1995: 29). W jego teorii parametry obrazowania determinują konceptualizowaną *scenę, sytuację i konfigurację*.

W teorii kognitywnej, zaprezentowanej przez R. Langackera (1987, 1991 a, b, 1995) odnajdujemy dynamiczne i procesualne przedstawienie tego, jak ludzie formułują i wyrażają swoje myśli za pomocą skonwencjonalizowanych jednostek językowych i struktur języka. R. Langacker (1988: 49), rozważając procesualną naturę znaczenia lingwistycznego przyjmuje pięć zasadniczych tez odnoszących się do pięciu aspektów jego konstruowania, por. za: (Nowakowska-Kempna 1995: 98-99):

1. Znaczenie da się sprowadzić do konceptualizacji.
2. Najczęściej używane wyrażenia ujawniają sieci wzajemnie odnoszących się do siebie sensów.
3. Struktury semantyczne charakteryzowane są przez odniesienie do struktur umysłowych.

4. Struktura semantyczna czerpie swoją wartość przez nałożenie (narzucenie) profilu na bazę.
5. Struktury semantyczne wcielają się w obrazowość, tj. ta sama sytuacja jest konstruowana na różne sposoby.

Przyjmujemy za R. Langackerem (1988: 50, 1995: 18), że znaczenie da się sprowadzić do konceptualizacji, więc powinniśmy podkreślić jednocześnie jego subiektywną naturę znaczenia językowego. Na znaczenie składają się procesy **konwencjonalizacji, profilowania i obrazowości** działające tak w podmiotowym, jak i społecznym (grupowym), czyli konwencjonalnym wymiarze języka (za: Nowakowska-Kempna 1995: 99). Stabilność języka wynika przede wszystkim ze stabilizacji jednostek językowych, podlegających procesowi konwencjonalizacji. Jest ona miarą poprawności w gramatyce kognitywnej. Konwencjonalność języka przejawia się w „zastygłej” (Nowakowska-Kempna 2000: 23) formie jednostek językowych, noszących znamiona stabilizacji formalnej, fonologicznej oraz semantycznej. Konwencjonalność w kognitywnym paradygmacie badań lingwistycznych stanowi ostatni etap tworzenia jednostki językowej po wyłonieniu tzw. domen, skanningu, nałożeniu profilu na bazę, wypracowaniu struktury, polegającej na uszczegółowieniu lub specyfikacji oraz przyjęciu punktu widzenia i kierunku konwencjonalizacji. **Konwencjonalność** w koncepcji R. Langackera (1995, 2001, 2005) nadaje semantyce subiektywistycznej wymiar społeczny, a podmiotem skonwencjonalizowanych jednostek staje się społeczność, dzielająca wspólne przekonania (tzw. wiedzę semantyczną) i wiedzą o tym, że jednostki te są utrwalone właśnie w ten sposób (za: Nowakowska-Kempna 2000: 23). Jednakże przy opisie języka szczególną uwagę powinniśmy skierować na trzy aspekty znaczenia (por. Muszyński 1998: 19-35, 1993): **podmiotowy, społeczny i referencjonalno-prawdziwościowy**, przez które szerzej i dogłębniej odkrywa się przed nami semantyka znaczenia paradygmatu kognitywnego. Określenie **znaczenia** w ujęciu kognitywnym słusznie podkreśla czynnik subiektywizmu, gdyż znaczenie w ich koncepcji (Lakoff, Johnson 1988, Langacker 1988: 50) jest zawsze znaczeniem dla danej osoby. G. Lakoff i M. Johnson podkreślają, że „znaczenie jest dla nich istotne, gdyż nie zależy ono tylko od ich racjonalnej wiedzy, ale także od ich przeszłych doświadczeń, wartości, uczuć i intuicji. Znaczenie nie jest utrwalone raz na zawsze – jest ono sprawą wyobraźni i sprawą budowania koherencji” (Lakoff, Johnson 1988: 255).

Główne założenia semantyki konceptualnej w ujęciu kognitywnym, opisujące język zakładają, że:

- istotą języka jest znaczenie,
- znaczenie wyrażen językowych ma charakter holistyczny,
- znaczenie jest związane z kontekstem, a ściślej z bazą doświadczeniową, która ma wymiar fizyczny, percepcyjny, językowy (nacisk konwencji) i kulturowo-społeczny oraz symboliczny,
- znaczenie wynika z interakcji i ma charakter wyobrażeniowy (Langacker 1995: 18, 2001, 2005).

Dlatego kognitywistyczna teoria opisująca język (a także komunikowanie) zakłada istnienie procesu, obejmującego trzy podstawowe fazy: **percepcję** (aspekty uniwersalne) – **konceptualizację** (tworzenie treści pojęciowych) – **ekspresję** (nadawanie owym treściom określonej formy przekazu) – za: (Tabakowska 2005: 667), czyli inaczej mówiąc **percepcję** – **konceptualizację** – **symbolizację** za: (Nowakowska-Kempna 1995: 109), gdzie rzeczywistość pozajęzykowa wiąże się z procesami percepcyjnymi, jej poznanie – z procesami konceptualizacyjnymi, a ujęcie językowe – z procesami symbolicznymi. W każdym etapie trwania owych procesów nie sposób pominąć selekcji, analizy, syntezy, porównania, uogólnienia, abstrahowania i idealizacji (modelowania), które stanowią ich nieodłączny element strukturalny (Nowakowska-Kempna 2000: 87).

2.8. WALENCJA

Kiedy dwie jednostki gramatyczne łączą się symbolicznie, wtedy tworzą się bardzo uszczegółowione wyrażenia, np. *brat ojca*, *pszczola robotnica*, *pod stołem*, *biały pies*, *czarna rozpacz*, *biały kruk* – określane mianem **WALENCJI**. Jest to zdolność wyrażen do tworzenia połączeń z innymi elementami w zdaniu (najczęściej dla rzeczowników, czasowników, przymiotników i przyimków), ustalając ile i jakiego typu fraz wymagają uzupełnień lub w jakim stopniu się je dopuszcza. Ronald Langacker wyróżnia trzy główne struktury pojmowania walencji (Langacker 1987: 277-327), a konkretnie:

- strukturę komponentową (komponent),
- strukturę kompozycyjną,
- konstrukcje gramatyczne, zawierające cały zespół (komponent, sposób integracji oraz otrzymaną strukturę kompozycjonalną).

R. Langacker (1987) zwraca uwagę na 4 czynniki (faktory): **korespondencję, determinantę profilu, autonomiczność** (zależność konceptualną) i **składniowość** (konstyтуanty). Relacje walencyjne mogą zawierać wielorakie konstrukcje, np. *duży słoń* lub *biały kruk*. Walencja będzie wyrażała zakodowaną w języku scaloną konceptualizację. Opisując wyrażenie *biały kruk*, trzeba wziąć pod uwagę, że mamy do czynienia z idiomatycznym wyrażeniem, określanym także jako skrajny przypadek frazeologii (skrajności językowe), w którym dochodzi do zmiany denotatu, rozumianym jako istniejącą faktycznie rzecz lub rzeczy, do których to wyrażenie odnosi się i do którego znajduje zastosowanie lub w odniesieniu, do którego jest prawdziwe. Zdolności ludzkie prowadzą do akomodacji (przystosowania zorganizowanego schematu działania w taki sposób, by pasował do nowej sytuacji), dotyczącej wartości semantycznej wyrażen anormalnych, nie wynikających z danego złożenia. Rozumienie znaczenia wyrażen złożonych nie wynika z czynności składowych. Z naszego doświadczenia wiemy, że *biały kruk* (łac. *Corvus albus*) w rzeczywistości nie istnieje. Przeprowadzając analizę znaczeniową w oparciu o nasze doświadczenie (por. *czarna rozpacz*) zauważamy, że *kruk* (dotyczy to jego WYGLĄDU) jest czarnego koloru, czego dowodem we frazeologii są odnotowane i używane zwroty:

czes. *mít havraní vlasy // mít vlasy jako havran (černé)*,

pol. ‘mieć włosy czarne jak pióro kruka // mieć krucze włosy’ (por. także, w jaki sposób utrwaliło się pojęcie, dotyczące kolorystyki kruka względnie wrony: *vrani // havraní čern* – ‘głęboko lśniąca czerń’ (por. przymiotniki *kruczoczarny* i *kruczowłosy*). Kolor *kruczy* wywodzi się z językowego rozumienia nazw barw, postrzeganych przez pryzmat kulturowych obiektów-wzorców (Tokarski 1995). Skoro białego kruka nie ma, oznaczać to będzie coś wyjątkowego – ‘cenną rzadkość bibliofilską, unikat’. Chcąc przetłumaczyć to idiomatyczne wyrażenie na język czeski, musimy zmienić komponent (ekwiwalent językowy) z *kruka* na *wronę*, otrzymując to samo znaczenie → *bílá vrána*. Różnice międzyjęzykowe pokazują nam różnorakie aspekty językowego określenia podobnych fragmentów rzeczywistości.

Rozdział III

PTACTWO – symbolika, konwencjonalizacja, stereotypy, wartości i wartościowanie w czeskim i polskim językowym obrazie świata

Zwierzęta towarzyszyły człowiekowi od samego początku jego istnienia. Relacje i stosunki, jakie zachodziły między człowiekiem a zwierzętami, przejawiały się w różnych dziedzinach ludzkiego myślenia, zachowania i jego działalności (aktywności twórczej), np. w symbolice filozoficznej poszczególnych kultur narodowych, mitologii, w sztuce plastycznej, w heraldyce dotyczącej herbów i znaków rodowych oraz godłach państwowych (por. *paw* w godle Petřvaldských z Petřvaldu, *kogut galicyjski* dla Francuzów, *orzeł biały*, jako obiekt kulturowy dla Polaków). O definicji *orła* Jan Miodek pisze krótko: „*orzeł* to ‘ptak znajdujący się w polskim godle’” (Miodek 2002: 481). Zdecydowanie inaczej orła pojmują Czesi – jako ptaka drapieżnika (drapieżnego), a nie jako obiekt kulturowy. Obiektem kulturowym dla Czechów będzie natomiast *lew*, który znajduje się w czeskim godle państwowym.

Współczesne językoznawstwo kognitywne stara się wyjść poza tradycyjne ujęcie w określeniu jednostki opisu leksykograficznego. Pozwala zbadać język w szeroko pojmowanych płaszczyznach, kategoriach i poziomach informacji. Dotyczy to między innymi **obiektów kulturowych**, czyli złożonych jednostek kultury znajdujących swój wyraz w języku, nazywanych także mianem **kulturemy**. Termin ten był różnie rozumiany, najczęściej jako jednostka wielopłaszczyznowego kodu kulturowego, który posługuje się zarówno środkami językowymi, jak i pozajęzykowymi. Dotychczas mówiło się o środkach językowych, że odzwierciedlają ducha narodu albo wręcz ducha języka, jednakże słowo *duch* uchodziło za przejaw tępionego idealizmu filozoficznego, a w czasach współczesnych brzmi staroświecko, ponieważ zamiast o nim wolimy mówić o kulturze narodowej lub etnicznej, por. (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004: 28-20). W niniejszej monografii **kulturemem** będę nazywać ważne dla samoidentyfikacji jakiejś społeczności **słowa-klucze**, charakteryzujące zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, (por. np. portret kategorii pojęciowej ORŁA),

jak i aktualne przeżywanie świata, por. (Fleischer 2003). W językowej kategoryzacji świata odbija się pozajęzykowe doświadczenie społeczności, sposoby obchodzenia się z rzeczami (artefaktami) i osvajanie natury.

Na uwagę zasługuje opis zwierząt w literaturze, ale najważniejszą kwestią prawdopodobnie jest to, w jaki sposób społeczeństwo kategoryzuje, charakteryzuje, porównuje i wartościuje zwierzęta, ze względu na metaforyczne podobieństwo. Nazwy zwierząt w poszczególnych językach pełnią ważną rolę, dzięki różnorodnym skonwencjonalizowanym połączeniom frazeologicznym, które wzbogacają i równocześnie urozmaicają język, odnosząc się do człowieka i współtworząc jego charakterystykę. Spróbuję zatem wykazać, jak zwierzęta, a szczególnie gatunek ptactwa, zostały utrwalone w czeskim i polskim języku, jakie występują podobieństwa i różnice w sposobie myślenia, związanego z ludzkim doświadczaniem rzeczywistości. Analiza ta głównie będzie dotyczyć używanych stereotypowych wyrażeń i zwrotów frazeologicznych, ustalonych połączeń i przysłów, porzekadeł i porównań, jakie pojawiają się w tych spokrewnionych genetycznie językach. Postaram się wykazać, że w wielu przypadkach pojawiają się różnice znaczeniowe dotyczące funkcjonowania tych samych desygnatów w polszczyźnie i języku czeskim. Różnice te odsłaniają kontrastowe językowe obrazy świata poszczególnych PTAKÓW w języku polskim i czeskim.

3.1. JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA

Na tle analizy porównawczej badanego języka czeskiego i polskiego, a także innych języków, dochodzimy do wniosku, że różnią się nie tylko w strukturze gramatycznej, ale także w wyobrażeniach o świecie (w rzeczywistości pozajęzykowej), do których odwołują się użytkownicy komunikacji językowej. Właśnie językowy obraz świata w ujęciu kognitywnym ściśle związany jest z zagadnieniami, które dotyczą wzajemnych relacji między językiem i postrzeganą rzeczywistością oraz opisu, jak ta rzeczywistość odzwierciedlona jest w języku. Pojęcie *językowego obrazu świata* (skrót przyjęty JOS) znajduje się w bliskim stosunku między językiem i poznaniem. Językowy obraz świata – JOS jako jedno z centralnych pojęć współczesnej semantyki kognitywnej bada, w jakim stopniu język bierze udział w procesach poznawczych. Analizę i rekonstrukcję językowego obrazu świata najlepiej jest przeprowadzać w odniesieniu do własnego języka, ponieważ opis właściwości semantycznych opiera się na wyczulonej i uwrażliwionej intuicji językowej, która jest możliwa jedynie wobec własnego języka ojczystego lub osób bilingwialnie wychowywanych, np. w egzogamicznych małżeństwach.

Pojęcie językowego obrazu świata – jak zauważa R. Grzegorzczkowska (2001a) – jest wielorako odbierane i odpowiada mniej więcej temu, co kognywiści z kręgu amerykańskiego (Langacker 1995, Lakoff 1986) ujmują jako *‘konceptualizacja świata zawarta w języku’*, a językoznawcy rosyjscy (Apresjan 1980, 1994) określają mianem *‘naiwnego obrazu świata, utrwalonego w języku’* (Grzegorzczkowska 2001a: 163).

Początki funkcjonowania pojęcia językowego obrazu świata sięgają pierwszej połowy dziewiętnastego wieku, przede wszystkim dzięki pracom Wilhelma von Humboldta (1836), który wprowadził termin *Weltansicht der Sprache* – językowy ogląd świata – ‘świataoogląd’ oraz stwierdził, że w każdym języku naturalnym zawarty jest jemu tylko właściwy ogląd świata. Za pośrednictwem hipotezy amerykańskich etnolingwistów Sapira i Whorfa zwanej „relatywizmem językowym” otwiera się przestrzeń, dotycząca szerokiej perspektywy badania języka jako instrumentu poznania, kategoryzacji i konceptualizacji świata.

Zasadniczym założeniem koncepcji JOS jest stwierdzenie, iż „język nie jest tylko środkiem porozumiewania się międzyosobniczego, ani też nie jest tworem niezmiennym (statycznym – *ergon* w rozumieniu Humboldta). Przeciwnie, mimo wielu elementów niezmiennych, które w nim istnieją (jak chociażby podstawowa leksyka), język pojmowany jest dynamicznie, tzn. brana jest pod uwagę jego strona aktywna, co oznacza, że znajduje się on w stanie ciągłego tworzenia i rozwoju. Język sprowadzany jest zatem do roli kreatora rzeczywistości, przy czym kreatywność rozumiana jest w tym odniesieniu, jako zdolność tworzenia przez język własnego systemu pojęć w umyśle człowieka, tzn. tworzenia swoistego obrazu świata” (Wysoczański 2005: 70).

3.1.1. Pojęcie i definicje językowego obrazu świata

Jerzy Bartmiński przez językowy obraz świata rozumie „zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane. (...) Definiowanie słów wymaga równorzędnego uwzględnienia zarówno cech percepcyjnych (*blawatek jest niebieski*), jak i funkcjonalnych (*blawatek jest chwastem*) i relacyjnych (*blawatek rośnie w zbożu*), a więc takich, które wiążą się z ustalonym przez człowieka stosunkiem rzeczy do innych rzeczy oraz do niego samego i z ludzkim wartościowaniem tych rzeczy” (Bartmiński 1999: 104-105).

Z kolei Renata Grzegorzczkowska pojmuje językowy obraz świata jako „strukturę pojęciową utrwaloną (zakrepełą) w systemie danego języka, a więc w jego właściwościach

gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości) realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi)” (Grzegorzczkova 1990: 43).

Natomiast w koncepcji Ryszarda Tokarskiego językowy obraz świata to „zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości” (Tokarski 1999b: 12). Jolanta Maćkiewicz stwierdza, że „językowy obraz jest tylko częścią (...) obrazu świata i to częścią o dość specyficznym statusie. Jest to ta część obrazu świata, która przewija się w danych językowych. Inaczej mówiąc, jest to sposób, w jaki wniesiona zostaje do języka doświadczenia, przeżyta i wyobrażona przez wspólnotę komunikatywną rzeczywistość” (Maćkiewicz 1990: 208). Zatem językowy obraz świata jest nie tylko opisem języka, ale i opisem człowieka, (por. wartościowanie i porównania w każdym języku narodowym), na który składają się semantyczne obrazy poszczególnych słów i pewne modele konceptualne, które są związane z ciągami jednostek językowych. Można przyjąć za R. Grzegorzczkową (2001a) trafnie wyrażony pogląd, że JOS to ‘sposób ujmowania świata (jego percepcji i konceptualizacji), dający się odczytać z faktów językowych, tj. cech fleksyjnych, derywacyjnych, frazeologizmów, grup synonimicznych, świadczących o swoistej kategoryzacji świata, wreszcie z konotacji i stereotypów wiązanych z obiektami nazywanymi’ (Grzegorzczkova 2001a: 163).

Uprzywilejowaną podstawą poznania obrazu świata jest używanie przez społeczeństwo takiego słownictwa, które stanowi klasyfikator społecznych doświadczeń, (por. Tokarski 1993, 1995, Bartmiński 1990, 1999, Anusiewicz 1999, Wołos 2002) zawierający inwentarz pojęć relewantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo, wyrażanych głównie przez frazeologizmy i kolokacje, (por. Lewicki, Pajdzińska 2001, Pajdzińska 1999). Obrazy świata zawarte w badanych językach (czeszczyzny i polszczyzny) zawierają elementy uniwersalne i specyficzne kulturowo, (por. Vaňková 1999, 2000, 2001, Nebeská 2001, Waszakowa 2000, 2001, Janda 2004).

W rozprawie (zgodnie z założeniami przedstawicieli nurtu kognitywnego przyjmując związki frazeologiczne, idiomy i frazemy jako jednostki systemu leksykalnego, które rozpatrywać będę na tle metaforyczno-metonomicznego podobieństwa) oraz będę badać, w jaki sposób w kulturze czeskiej i polskiej funkcjonuje kategoria PTAKA i poszczególne subkategorie: PTACTWO DOMOWE, PTACTWO DZIKIE DRAPIEŻNE I PTACTWO DZIKIE NIEDRAPIEŻNE. Niniejsza rozprawa będzie więc zawierała porównanie językowego

obrazu świata przedstawicieli kategorii pojęciowej PTAK w obu językach. Jednym z wniosków nasuwających się w związku z różnorodnym postrzeganiem czeskiego i polskiego JOS, dotyczących funkcjonującego obecnie nazewnictwa gatunków i przedstawicieli kategorii pojęciowej PTACTWA, odkrytych na podstawie mentalnych i kognitywnych (poznawczych) wyobrażeń, jest fakt, że przyczyny tak odmiennego nazywania PTAKÓW mogą wywodzić się stąd, np. jak użytkownicy danego społeczeństwa wyobrażali sobie te ptaki w przeszłości (i utrwaliли je w języku) ze względu na ich WYGLĄD, ZACHOWANIE, WYKONYWANĄ CZYNNOŚĆ, MIEJSCE PRZEBYWANIA itd., innymi słowy, jak zauważali pozajęzykową rzeczywistość.

Posłużę się paroma porównawczymi przykładami: (*Pernis apivorus*) czes. *včelojed* – pol. *trzmiełojad*. W czeskiej nazwie profilowana jest czynność i przysmak, czym się dany ptak odżywia, czyli w myśleniu Czechów: *on je pszczoły*, natomiast w języku polskim, ptak ten w świadomości Polaków głównie: *odżywia się trzmielami*. Gdy weźmiemy pod uwagę (*Alcedo atthis*) czes. *ledňáčka* – pol. *zimirodka*, to w czeskim wyprofilowany jest *lód*, natomiast w polskim *zima* (rodzący się zimą). Inny ptak: łac. (*Luscinia svecica*) czes. *slavík modráček* – pol. *podróźniczek* wiąże się w języku czeskim: z wyprofilowaniem wyglądu niebieskiego upierzenia w okolicy gardła, natomiast w polskim: z przemieszczaniem się tego ptaka, ponieważ należy do PTACTWA WĘDROWNEGO. (*Regulus regulus*) czes. *králíček* – pol. *mysikrólik*. (*Regulus ignicapillus*) czes. *králíček ohnivý* – pol. *zniczek*. W języku czeskim mówimy o króliczku ognistym, natomiast ogień w świadomości Polaków został utrwalony przez *znicz*. (*Monticola solitarius*) czes. *skalník modrý* – pol. *nagórnik modry* wiąże się z miejscem występowania i przebywania. Czesi jego miejsce przebywania powiązali ogólnie ze *skalą*, natomiast Polacy z *górną partią skały*, nazywając tego ptaszka *nagórnikiem*, czyli mieszkającym na górze. (*Acrocephalus paludicola*) czes. *rákosník ostřicový* – pol. *wodniczek*. W czeskim profilowana jest *trzcina*, a w języku polskim w przypadku tego ptaka profilowane jest to, na czym trzcina wyrasta, czyli *woda*, gdzie przebywa ten ptak, stąd powstała nazwa ptak wodny: *wodniczek*. Możemy się także spotkać z polską nazwą *łozówki*, *trzcina* (*drozdówki*) i *trzcinniczki* (*trzcionki*). Z podanych przykładów wyłania się czyjaś *wizja*, implikująca patrzenie na podmiot postrzegający oraz *obraz*, będący rezultatem czyjegoś widzenia świata, przekładają się następnie na językowe określenia (leksemów i wyrażeń), charakteryzujących w naszym wypadku przedstawicieli kategorii pojęciowej PTAKA.

Pojęcie *wizja* i *obraz świata* (Bartmiński 1999: 103) odnosi się zarówno do punktu widzenia, jak i perspektywy danego języka i narodu, postrzegającego rzeczywistość. Jednakże podkreślić trzeba, że nie zawsze świat zewnętrzny jest w pełni obiektywnie odzwierciedlony

w języku. Możemy stwierdzić, że językowy obraz świata ma charakter symboliczny i semantyczny, gdyż dotyczy sposobu interpretowania rzeczywistości przez użytkowników danego obszaru językowego. Dotyczy to wyodrębniania określonych przedmiotów i zdarzeń, grupowania ich w kategorie, przypisywania im określonej charakterystyki i wartości.

Zaobserwowano także, że jednostki językowe (frazologiczne) mają trzy etapy funkcjonowania: mogą być zmienne – czyli powstają z reguły na tle obserwacji i porównań, natomiast w trakcie używania zmieniają znaczenie i nacechowanie oraz w niektórych przypadkach wychodzą z użycia. Jerzy Treder (2005) zauważa, „że tzw. ptasia frazeologia ogólnie ubożeje i ptasi świat w ogóle jakby oddala się od człowieka i osad ludzkich. Jego znajomość staje się tylko udziałem profesjonalistów, czyli ornitologów, leśników i pracowników rezerwatów i parków krajobrazowych” (Treder 2005: 220). Za przykłady językowe mogą nam służyć np. fenologiczne ludowe prognozyki ptaków (Vašků 1998), ludowe wyrażenia (Zaorálek 2000), zwierzęcy świat odzwierciedlony we frazeologii (Mrhačová 1999, 2000, 2003, Hampl 2010, Sobotíková 2004). W pracach tych przypomina się, że człowiek powinien blisko żyć ze światem fauny i podtrzymywać utrwaloną w języku tradycję naszych przodków.

Współcześnie rozróżniamy dwa rodzaje ubytków jednostek frazeologicznych, w których została wyprofilowana kategoria pojęciowa PTACTWA, por. (Buttler 1984, Chlebda 2001a): tzw. „względnych” (przechodzenie ich z zasobu aktywnego do pasywnego), np. *szpakami karmiony*, *strusia polityka* i tzw. „absolutnych” (całkowite zanikanie, zwłaszcza w zasobie frazeologicznym młodego i najmłodszego pokolenia), np. *orać gęsią* ‘pisać gęsim piórem’ – za: (Chlebda 2001a: 186) lub *dudki stroić* ‘płakać’ – za: (Wodiczko 1993: 226). Posługując się kryterium stabilności języka, można wśród frazeologizmów wydzielić *jednostki stabilne*, które w języku ojczystym istnieją od bardzo dawna w nieziennej formie, postaci i znaczeniu oraz *jednostki recesywne*, które wycofują się z użycia, gdyż są przestarzałe, a także *jednostki ekspansywne*, przedostające się z uzusu w postaci nowych frazeologizmów. Przypominając uwagi S. Bąby, które dotyczą normy frazeologicznej i jej struktury, możemy stwierdzić, że „jednostki stabilne świadczą o trwałości normy, jednostki recesywne – o jej konserwatyzmie, a jednostki ekspansywne – o jej elastyczności” (Bąba 1986: 13-14).

Przedmiotem współczesnego językoznawstwa jest język jako twór humanistyczny, to znaczy jako swoiście, wieloaspektowo uporządkowany zbiór znaków i reguł, ujmowany w relacji do człowieka, jego zachowań psychicznych i społecznych oraz świata jego kultury (Bartmiński 2005: 41). Chcąc poznać, na czym opiera się definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji, trzeba zaznaczyć, że za główny cel przyjmuje się sposób pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, czyli ważna jest utrwalona społecznie i dająca

się poznać poprzez język i użycie języka wiedza o świecie, kategoryzacja jego zjawisk, ich charakterystyka i wartościowanie. Jednostką podlegającą definiowaniu jest tzw. „przedmiot mentalny” (Bartmiński 2006: 42-43), utrwalony w całym swym bogactwie w językowym obrazie świata. Treść *definiensu* ma charakter poznawczy, a nie tylko semantyczny. *Definiendum* to właśnie „przedmiot mentalny”, który stanowi projekcję, a nie odbicie obiektu rzeczywistego, niezależnie od tego, że zwykle istnieje możliwość porównania go (i stwierdzenia podobieństw) z przedmiotem rzeczywistym, dostępnym doświadczeniu empirycznemu (za: Bartmiński 2006: 42-51). W odróżnieniu od definicji kognitywnej, definicja słownikowa posiada charakter sejentyczny i taksonomiczny, czyli stanowi zespół cech koniecznych i wystarczających. Sejentyzm definicji polega na tym, że operuje się w objaśnieniach elementami wiedzy naukowej, a nie potocznej, a funkcja taksonomiczna na tym, iż definicja służy potrzebie jednoznacznego wyodrębniania denotatu z nadrzędnej klasy denotatów według reguł klasyfikacji logicznej. Natomiast definicja kognitywna ma pokazać treści poznawcze utrwalone w języku i sposoby konstruowania tych treści poprzez język, uwzględniając przeważnie cechy charakterystyczne (prototypowe), nie tworząc ostrych granic między wiedzą językową i pozajęzykową.

Jan Kajfosz (2001), badając etnokulturę Śląska Cieszyńskiego, wyróżnił sześć głównych cech JOS, por.:

1. JOS ma charakter **wybiórczy** (pewne aspekty zauważamy, inne pomijamy),
2. JOS ma charakter **dynamiczny** (zmiany, przekształcanie, *rekatoryzacja*, *rekontekstualizacja*),
3. JOS ma charakter **transcendentny**, tj. przekraczający siebie (narzuca swemu nosicielowi określone kategorie, ale i także je znosi, np. poprzez komunikację z innymi; dowodem na transcendencję jest istnienie metajęzyka, którym język sam siebie określa),
4. JOS ma charakter **aksjologiczny**, tj. przeniknięty wartościami,
5. JOS ma charakter **wielowarstwowy**, skomplikowany, heterogeniczny, niekiedy sprzeczny wewnętrznie (pochodzący od różnych grup etc., np. obraz nienaukowy miesza się z naukowym),
6. JOS ma charakter **integralny** i **kontekstualny** (w ramach JOS wiedza słownikowa łączy się z encyklopedyczną i pragmatyczną).

3.2. WARTOŚCIOWANIE I JEGO OBRAZ W JĘZYKU

Teoria badawcza paradygmatu kognitywnego przynosi nam klucz do natury każdego języka narodowego, głównie dzięki możliwościom zrozumienia natury ludzkiego poznania. Język nie może funkcjonować jako automatyczne i niezależne uszeregowane znaki (językowe), gdyż zgodnie z poglądami badaczy nurtu kognitywnego (Lakoff 1987, Lakoff, Johnson 1988, Langacker 1987, Jackendoff 1986, Kleiber 1990, Taylor 2007) stanowi bezpośredni element procesu ludzkiego poznania. Język należałoby traktować ze szczególnym uwzględnieniem ogólnych procesów poznawczych użytkowników danego obszaru językowego, wynikających z bezpośredniego doświadczenia umysłowego, a także z procesów konceptualnych, wynikających z doświadczenia mentalnego. W każdej kulturze narodowej doświadczenia są inaczej utrwalane, ale w większości kultur człowiek odzwierciedlany, oceniany i pojmowany przez zjawisko (językowego) antropocentryzmu jest najważniejszym i najlepszym składnikiem otaczającego nas świata, por. (Tokarski 1998, 1999, 2001, Kempf 1985, Bartmiński 1999).

Rekonstrukcja **językowego obrazu świata**, zwłaszcza w aspekcie **porównawczym** oraz badanie **mechanizmów rozumienia wypowiedzi** przedstawiają niezwykle interesującą i ważną społecznie problematykę. Coraz wyraźniejszy staje się bowiem **antropologiczny aspekt języka** (Grzegorzczkova 2001a: 171) jako środka kontaktu międzyludzkiego, a także sposobu (formy) myślowego ujmowania świata. Wartościowanie leży u podstaw każdego JOS, które jest ukryte w jego głębi. Istotne są jego składniki opisowe (Bartmiński 2006: 86), dzięki którym opisujemy i wartościujemy otaczający nas świat.

Badając język, odkrywamy, w jaki sposób dana społeczność kulturowa rozumie podstawowe kategorie rzeczywistości oraz w jakim stopniu je wartościuje. Aby odkryć motywację znaczenia związku frazeologicznego, nie wystarczy posiadanie znajomości słownikowych znaczeń wyrazów czy komponentów (językowych), ale należy zazwyczaj sięgnąć głębiej, do kultury, do wspólnej skonwencjonalizowanej i w pewnej mierze wyidealizowanej wiedzy, sposobu wartościowania rzeczy i zjawisk. Motywacja ta może mieć charakter metaforycznego podobieństwa, dlatego interesuje nas sposób kształtowania się związków między językiem, myśleniem a kulturą (Tokarski 2001: 350-360, Tokarski 1999a: 74-77).

3.2.1. Arystokratyzm – wyższość człowieka nad zwierzętami

Człowiekowi przypisywane są różne cechy, które przysługują nie tylko rzeczom, ale również zwierzętom. Zjawisko takie, w którym charakteryzujemy człowieka za pomocą nazw zwierzęcych (w tym także ptaków), jest w naszej słowiańskiej kulturze dosyć często spotykane.

Dzięki domenom poznawczym i naszemu doświadczeniu możemy stwierdzić, czy łączą się z wartościowaniem negatywnym, czy pozytywnym, co potwierdza także sugestia Lakoffa i Johnsona (1988), że jednym z najbardziej oddających składników pojmowanej rzeczywistości obrazu świata jest antropocentryczny punkt widzenia por. np. *bądź człowiekiem (zachowuj się jak człowiek, a nie jak zwierzę); życie // mieszkacie nie jak ludzie, ale jak zwierzęta – macie tu jak w chlewie*. Wartościujące konotacje negatywne ma hiperonim ZWIERZĘ, jako pojęciowo nadrzędny dla wszystkich gatunków, (por. *to zwierzę, a nie człowiek* ‘o kimś złym, okrutnym, niemoralnym’). Jak podkreśla R. Tokarski (1991, 1999a, 2001), zauważamy „opozycję człowiek ‘istota dobra’ – zwierzę ‘istota zła’, co potwierdzają również formacje typu: *zezwierzęcenie, postępować jak zwierzę, nieludzki (postępek), być człowiekiem* ‘postępować moralnie dobrze’” (Tokarski 1999a: 74). Zaobserwować można także, że w szeregu terminów oznaczających poszczególne części ciała i czynności, język nasz wprowadził dla zwierząt wyrazy „gorsze”, a dla ludzi „lepsze” (Kempf 1985: 25), np. człowiek *je*, a zwierzę – *żre*; człowiek ma *rękę*, a zwierzę – *łapę*, człowiek *umiera*, a zwierzę – *zdycha* itd. Jakie były więc przyczyny powstania pejoratywnych wyrazów i określeń dla sfery zwierzęcej? Prawdopodobnie przyczyn należy upatrywać w wysokiej samoocenie, egoizmie, poczuciu wrodzonej dumy, czyli w tzw. „arystokratyzmie”. Właśnie takiego terminu „arystokratyzm” użył Kempf (1985), by podkreślić wyższość człowieka nad zwierzętami. Dzięki intelektowi człowiek ujarzmił zwierzęta, podporządkował je, by służyły mu, np. w celach gospodarczo-hodowlanych. Dzięki takiej dominacji dla ujarzmlonych zwierząt człowiek mógł używać „gorszych” wyrazów. Cechy zwierzęce (z reguły negatywnie oceniane por. zjawisko antropocentryzmu), przenoszone są do domeny ludzkiego zachowania i wyglądu, o pejoratywnym, wzmocnionym ekspresywnie nacechowanym znaczeniu, np. *zdychać, latać, żreć, dziób, pysk, morda, gęba* itd., i świadczą, że wartościowanie pejoratywne (negatywne) dotyczy nie tylko nazw zwierząt, lecz całej leksyki z nimi związanej.

W publicystyce, szczególnie dziennikarskiej, dosyć często pojawiają się nagłówki lub teksty, w których z powodzeniem wykorzystuje się zwierzęce nazewnictwo, przypisując mu różnoraki charakter i właściwości, najczęściej o nacechowaniu ujemnym. Dzięki naszemu doświadczeniu językowemu, mogą dobrze spełniać funkcję wartościującą, np. *pštrosí politika, bílá vrána uprostřed Evropy, kradou jako straky, tři mouchy jednou ranou, být pokusným králikem, hra kočky s myši, držet se jako klišé* itd. (pol. *strusia polityka; biały kruk w środku Europy; kradną jak sroki; zabić trzy muchy jednym uderzeniem; być doświadczalnym królikiem; gra kotki z myszką; trzymać się jak kleszcz // rzep psiego ogona*). Każde konwencjonalne użycie tego typu wypowiedzi jest semantycznym rozszerzeniem podstawowego

sensu jednostki języka. Taką wiedzę językową należy wyobrażać sobie w formie rozległego zestawu semantycznych, pragmatycznych i symbolicznych zasobów mowy, przydatnych w procesie funkcjonowania języka. W gramatyce kognitywnej język uważany jest za uporządkowany inwentarz konwencjonalnych jednostek lingwistycznych (*structured inventory of conventional linguistic units*, Langacker 2003: 41). Jednostki te powinny być traktowane jako zautomatyzowane sekwencje operacji kognitywnych, które składają się na wiedzę językową użytkowników poprzez procesy **abstrahowania** (*abstractions*) – wyłaniania się struktur poprzez wzmacnianie cech wspólnych, ukrytych w różnych doświadczeniach; **schematyzacji** (*schematization*) – to jest zdolności do operowania na kilku poziomach „ziarnistości” oraz **kategoryzacji**, jako wymogów zawartości treści (Langacker 2003: 34-35).

Frazeologizmy z całą wyrazistością uświadamiają również fakt, że nieodłączną cechą różnego przeżywania świata jest **wartościowanie**. Człowiek nie tylko postrzega przedmioty i stany rzeczy, lecz także je odczuwa i osądza jako dobre, złe lub znajdujące się w jakimś punkcie skali między dobrem a złem (Bartmiński 2001: 330). Człowiek obracający się w świecie wartości, sam zaczyna w pewnym stopniu wartościować otaczającą go rzeczywistość. W życiu każdej osoby obecnych jest wiele wartości, z których najważniejsze są:

- wartości transcendentalne (dobro-zło),
- wartości witalne (życie-śmierć),
- wartości moralne (dobro człowieka-zło człowieka),
- wartości poznawcze (wiedza o świecie-brak wiedzy),
- wartości pragmatyczne (użyteczne-nieużyteczne),
- wartości hedonistyczne (przyjemne-nieprzyjemne, szczęście-nieszczęście),

za: (Derwojedowa, Karaś, Kopczyński 2005: 616).

Odnosnie do takiego wartościowania, można się posłużyć wieloma np. czeskimi przysłowiami, w których zwierzęcy przedstawiciel kategorii PTACTWA, np. PAW odgrywa pierwszoplanową rolę w naszym doświadczeniu. Utrwalony w czeskich przysłowiaach model PAW TO PIĘKNO – dotyczy wyidealizowanego modelu kognitywnego WYGLĄDU tego kolorowo upierzonego ptaka, por.:

kásný páv peřím a člověk učením (ČP 2003: 107),

[dosł. *paw zawdzięcza piękność dzięki upierzeniu, a człowiek nauce*],

páv má krásu andělskou, chod zlodějský a hlas ďábelský (ČP 2003:132),

[dosł. *paw ma anielską piękność, chód złodzieja, a głos diabła*],

páv má peří jako anděl, krok jako zloděj, hlas jako čert (ČP 2003: 132),

[dosł. *paw ma upierzenie jak anioł, krok jak złodziej, głos jak czort // diabeł*].

3.2.2. Wyzwiska, wulgaryzmy, zoonwektywy i animizacja

Podczas przeprowadzanej i urzeczywistnianej komunikacji językowej ofiarą słownej agresji padają często zwierzęta, w tym także nazwy kategorii PTACTWA. Słownictwo takie stanowi dosyć oryginalne pole semantyczno-leksykalne. Przedmiotem rozważań są takie wyrazy w badanym języku czeskim i polskim, które wyrażają nazwy zwierząt, a jednocześnie w odniesieniu do ludzi – funkcjonują jako określenia w większym lub mniejszym stopniu uznane za obraźliwe. Zjawiska takie określamy mianem **wyzwisk** lub **inwektyw**, por. (Skawiński 2002: 253-258).

Przez swój wygląd, typowe zachowania oraz przez przypisywanie im cech charakteru, stały się obiektem językowej metaforyzacji, por.:

zwierzęta nieruchawe, uparte i głupie: *krowa, wół, osioł, gęś, kaczka* (w czeskim także *kura*),

zwierzęta grube i ciężkie: *wieprz, krowa, kobyła* (w czeskim także *bažant*),

zwierzęta drobne i chude: *kurczak, wróbel, mucha, skapa* (w czeskim także *strzyžyk*); czes. *střížlík* – ‘drobny, hnědavě kropenatý zpěvný pták’ (SSČ 2005: 420) – [tłum. pol. L.H.: drobny, brązowo-cętkowany śpiewający ptak] – pol. ‘ptak podobny do wróbla o brązowym prostokątnym upierzeniu’ (Dunaj 2001: 674) w znaczeniu ‘chuchro’ (Siatkowski, Basaj 1991: 760), por. *být úplný střížlík, x je // x vypadá jako střížlík* – ‘mały, słaby, szczupły człowiek’,

zwierzęta aktywnie seksualnie: *ogier, królik, kogut* (w czeskim także *kos*),

zwierzęta o charakterystycznym wyglądzie: *nutria, paw* (w czeskim także *strakapoud* – ‘pestré zbarvený pták příbuzný datlu’ (Filipec 2005: 416) – pol. ‘dzięcioł pstry’).

Wyżej wymienione cechy tych istot żywych dotyczą przeważnie zwierząt hodowlanych i zwierząt domowych (głównie *kot* i *pies*). Odnośnie do nazw zwierząt dzikich, które używane są w języku, nie są one tak silnie nacechowane emocjonalnie, jak zwierzęta hodowlane i domowe, ponieważ fizyczny dystans dzielący je od człowieka jest na tyle duży, że nie ma potrzeby wytyczania dodatkowych socjalnych granic (za: Skawiński 2002: 256), por.:

typowe zachowania i tryb życia: *sroka, ślimak, kret, żółw*,

przypisywane cechy charakteru: *jastrząb, orzeł, sęp, sokół, lis*,

wygląd i budowa ciała: *dudek, wrona, kruk, niedźwiedź, śledź*.

Nazwy używane jako określenie człowieka (**zoonwektywy**) są przykładem złamania językowego konwensu (tabu) zabraniającego obrażania innych ludzi. Zwierzę

w tym wypadku, jako deprecjonujące porównanie, staje się synonimem „nieczłowieka”, czymś co odbiera nam godność i poczucie wartości (Skawiński 2002: 257).

Z rozszerzających się znaczeń i ich wartościowań możemy zauważyć, że niektóre wyrażenia nabierają na tle metaforycznego podobieństwa i (zachowania) znaczenia charakterystycznego dla tzw. *animizacji*. Polega to na tym, że oznaczanie nazw zwierzęcych wykorzystuje się dla określenia rzeczy nieżywotnych. Możemy się posłużyć następującymi przykładami językowymi. Ból w krzyżu w języku czeskim nazywa się *houser* [dosł. pol. gęsior] – ‘postrzał, lumbago’; odparzone miejsca, zwłaszcza między udami *vlk* [dosł. pol. wilk] – ‘odparzenie’; w potocznym języku stan odurzenia alkoholowego nazywa się *opice* [dosł. pol. małpa], ponieważ Czesi stan upojenia alkoholowego widzą, odczuwają i kojarzą z zachowaniem małpy, wykonującej różnorakie gestykulacje i śmiesznie się zachowującej. Prawdopodobnie przyczyniła się do tego także gra słów: „*opít se – opice*” (za: Černý, Holeš 2004: 112-113). Słowo *moucha* pol. mucha używa się w znaczeniu ‘problem’ (*má to své mouchy*). Natomiast pol. *mucha*, noszona zamiast *krawata*, a Czesi to upiększenie stroju mężczyzny nazwali *motýl*. Polska i czeska *muška* oznacza ‘celownik’ w broni palnej, por. *x má dobrou mušku* ‘ma dobre oko – dobrze celuje’, a *kohoutek* ‘spust’ tej broni.

Nieodłączną częścią każdego języka żywego jest w pewnej mierze jego tzw. „ciemna strona”, czyli przede wszystkim **wulgaryzmy**, a także ludowe słowa, obsceniczne i slangowo-gwarowe zwroty i wyrażenia. Z wulgaryzmami spotykamy się prawie na każdym kroku życia społecznego – na ulicy, w barach, kawiarniach, restauracjach, w telewizji (coraz częściej w oryginalnej lub dubbingowej wersji), w sztukach teatralnych. Wulgaryzmy nieodłącznie łączą się z dziećmi, młodzieżą i dorosłymi, zarówno wykształconymi jak i niewykształconymi, a ostatnimi czasy pojawiają się nawet w parlamencie. Stały się integralną częścią języka i kultury masowej, a stopniowo otrzymują nowe wymiary oraz znaczenie symboliczne. Odzwierciedlone w nich zostały specyficzne stany emocjonalne: złość, nienawiść, zazdrość, wrażliwość, zdziwienie, podziw itp. Z języka literackiego zwierzęce i ptasie leksemy (na podstawie ich pozytywnego lub negatywnego wartościowania) w określonym kontekście stają się wulgaryzmami, wyzwiskami lub przejawem pogardy, por. np. używane pejoratywnie, niecenzuralne wyrażenia: pol. *puścić pawia* – czes. *blít*, ‘wymiotować’; pol. *głupia gęś* – czes. *hlupačka* // *hlupaňa* // *hloupá husa*, ‘naiwna, prymitywna i nierozsądna kobieta’; pol. *dupa wołowa* – czes. *blbec na entou*, ‘idiota’; czes. *hloupá slepice* – pol. *tępa cipa*, ‘prostaczka’; czes. *kočka* – pol. *laska*, ‘zgrabna dziewczyna’; czes. *kozy* – pol. *cycki*, ‘kobiece piersi’; czes. *kokot* – pol. *pimpus*, ‘męski narząd płciowy’ za: (Golónová 2006: 122-136, Bajger 2001: 59-71).

Z PTAKIEM – związane są także ludowe przepowiednie:

Gdy rano wstaniesz, wyjrzyj przez okno i zapamiętaj pierwszego ujrzanego ptaka:

- **MEWA:** *wyjdiesz za marynarza,*
- **WRÓBEL:** *wyjdiesz za lotnika,*
- **KOS:** *wyjdiesz za prawnika,*
- **SZCZYGIEŁ:** *wyjdiesz za policjanta,*
- **DZIĘCIOŁ:** *nie znajdziesz męża.*

3.3. PTACTWO i ich wykorzystanie w gwarze uczniowskiej – oceny szkolne, porównania i przykłady językowe

W każdym języku narodowym, a szczególnie w używanej gwarze lub żargonie, pojawiają się różnorodne leksemy, które mogą mieć zupełnie inne znaczenia językowe, niż się powszechnie uważa. Przyjrzyjmy się specjalistycznemu słownictwu, np. gwarze uczniowskiej, powstającej spontanicznie, tworzonej świadomie jako przeciwwaga wobec języka oficjalnego. Zanotowano sporo specyficznych i niepowtarzalnych wypowiedzi językowych (Zgółkowa 2004, Anusiewicz, Skawiński 2000, Czarnecka, Zgółkowa 1991), które zostały odnotowane w *Nowym słowniku gwary uczniowskiej* (2004) oraz *Słowniku gwary uczniowskiej* (1991), zgodnie z założeniami i koncepcją frazematyki Wojciecha Chlebdy (1991, 2003b), zakładając, że nowo powstające twórcze wypowiedzi młodzieży mogą stać się powszechnie używanymi i zaaprobowanymi jednostkami frazeologicznymi (przez społeczeństwo i użytkowników danego języka narodowego). Poprzez językową ekspresywność ujawniają się stosunki mówiącego do otaczającej go rzeczywistości. Jest to jeden z ważnych czynników tworzący socjolekt, czyli odmianę języka, która powstaje w otoczeniu i grupach ludzi, między którymi istnieje więź społeczna. Na takie słownictwo składają się liczne profesjonalizmy, które używane są w codziennych nieoficjalnych kontaktach osób przebywających w szkole, przekazując treści fachowe bardziej skrótowo (zarazem bardziej obrazowo niż terminy) oraz tzw. żargonizmy (Obara 2001: 75), w których głównym celem jest wyrażanie emocjonalnego stosunku do nazywanych elementów rzeczywistości. Oprócz powszechnie rozumianych leksemów z domeny PTACTWA, szczególnie PTACTWA DOMOWEGO, zauważamy, że w gwarze uczniowskiej – znaczenie tego gatunku istot żywych może przejawiać się w otrzymanych ocenach niedostatecznych lub dostatecznych, a sporadycznie może kojarzyć się z ocenami pozytywnymi, por.: *indor* ‘ocena niedostateczna’; *kaczor* ‘ocena niedostateczna w czterostopniowej skali ocen – dawniej

dwójka’; *kogut* ‘ocena niedostateczna – jedynka’; *kwaczka* ‘ocena niedostateczna’; *gęś* i *kaczorek* ‘oceny niedostateczne – jedynki’; *gęsior* i *ptak* ‘oceny niedostateczne – jedynki’; *łabędź* // *szyja łabędzia* ‘ocena niedostateczna w czterostopniowej skali ocen – dawniej dwójka’, obecnie *łabędź* // *łabądek* // *łabądziątko* (w *bajorku*) ‘ocena dopuszczająca – dwójka’; *kaczka* // *kaczucha* // *kaczuszka* ‘ocena dopuszczająca – dwójka’, *ptaszek* ‘znaczek w dzienniku (nieprzygotowany)’; *bocian* i *czajka* ‘oceny niedostateczne – jedynki’; *kaczka* ‘ocena dostateczna’; *samotna mewa* ‘ocena bardzo dobra’; *gołąbek* ‘ocena bardzo dobra’, ‘piątka’.

Nazwy poszczególnych ptaków mogą odnosić się również do osób, wykonujących swoją pracę lub zawód w szkole. Modele kognitywne ptasiego WYGLĄDU i ZACHOWANIA zostają przeniesione na osoby, i zostały językowo utrwalone przez młodzież szkolną, np.:

sroka ‘sekretarka szkolna’; *sowa* ‘bibliotekarka szkolna’; *jastrząb* ‘ostry nauczyciel’; *kruk* ‘ksiądz katecheta’; *czarny kruk* ‘ksiądz katecheta’; *kaczor Donald* ‘nauczyciel’; *kaczucha* ‘nauczycielka – charakterystyczny chód’; *klekot* ‘nauczyciel od nazwiska *Bocian*’; *kiwi* ‘uczeń’; *pingwin* żart. ‘zakonnica – siostra zakonna’; *jaskółka* ‘zakonnica nauczająca w szkole religii’; *wrona* ‘zakonnica’; *pingwin w spodniach* ‘ksiądz katecheta’; *pingwinka* ‘szkolna pielęgniarka’; *dziobak* ‘nauczyciel’ ‘lizus’; *ptak drapieżny* ‘ogólnie o nauczycielce’; *kanar* ‘nauczyciel dyżurujący w czasie przerwy’ oraz *zomorodek* ‘uczeń powtarzający tę samą klasę’; *żuraw* ‘uczeń ściągający od kolegów’; *orzeł* ‘najlepszy uczeń w klasie’; *sęp* ‘człowiek wykorzystujący innych, pożyczający wciąż wszystko’; *papuzki nierozłączki* ‘nauczycielka i dziennik’; *indyk* ‘zarozumiały uczeń’; *gołębiarz* ‘dyżurny klasowy’.

W gwarze uczniowskiej nazwy ptaków mogą również oznaczać, skąd dana osoba pochodzi lub jak jest oceniana przez rówieśników, por.: *indor* ‘osoba pochodząca ze wsi’; *jastrząb* ‘człowiek oceniany jako głupi’; *kurczak* ‘osoba tchórzliwa, bojaźliwa’; *dzięcioł* ‘człowiek głupi, prymitywny z dużym nosem’; *wolny pingwin* ‘człowiek, który nie ma żadnych obowiązków’; *tukan* ‘tępy uczeń’; *puchacz* ‘osoba nosząca okulary’; *paw* ‘chłopak z postawionym paskiem włosów od czoła do potylicy’; *kaczor* ‘stan ucznia następnego dnia po nadużyciu alkoholu – ‘kac’ – (por. *kaczor x-a męczy* ‘mieć kaca’).

We współczesnej gwarze uczniowskiej niektórzy przedstawiciele PTACTWA, np. WRÓBEL i ORZEŁ symbolizują kłamstwo, powątpiewanie, zmyślanie i mówienie nieprawdy, por.:

*czasami to wróbel z drzewa spada,
krążyś jak orzeł nad przepaścią.*

Przysłowki z nazwami ptaków informują nas o doskonałym samopoczuciu i wspaniałej atmosferze, np. *kaczo*, *kaczorsko*, *indyczo*, w przeciwieństwie do czasowników *gęgać* ‘o jąkaniu się podczas odpowiedzi’, lub *kurczakować* ‘bać się’; *dzięciolić* ‘uczyć się na pamięć’ (za: NSGU: Zgółkowa 2004: 89, 114, 150, 183, SGU: Czarnecka, Zgółkowa 1991: 240-247).

3.4. CZESKIE ZNACZENIE NAZW PTAKÓW – utrwalone stereotypowe i konwencjonalne wyrażenia w języku narodowym, gwarze i slangu

W języku czeskim używa się następujących nazw PTACTWA na określenie nie tylko stanów emocjonalnych, ale także w celu opisu cech człowieka i jego zachowania. Podaję tylko przykłady, niewystępujące w języku polskim, gdyż wykorzystywana jest w nich inna kombinatoryka i odmienne ekwiwalenty językowe z domeny PTACTWA, z których wynika zupełnie inne znaczenie, por.:

čečetka – pol. czeczotka ‘ruchliwa, żywa osoba, komplement dla kobiety, której się wszystko udaje’,

datel – pol. dzięcioł ‘lizus’ (por. *x šplhá* jako *datel* – ‘x podlizuje się przełożonemu’),

drozd – pol. drozd ‘zmarzluch’ (por. *x zmrzl* // *zmrznul* jako *drozd*),

dudek – pol. dudek ‘śpioch’ (por. *x spí* jako *dudek* – x śpi jak suseł (mocno),

hýl pot. *hejl* – pol. gil ‘wiszące szpiki z nosa’; ‘wydzielina z nosa’ (por. *x má hýla na nose* – *x ma zmarznięty czerwony nos*; *x-owi wisi špik* // *špiki*),

kos – ‘zdolny (seksualnie) mężczyzna’ (por. *podle nosa poznáš kosa*),

krkavec – pol. kruk ‘skąpa osoba’,

krůta – pol. indyczka – wyzwisko dotyczące ‘głupiej i zarozumiałej kobiety’,

křepelka – pol. przepiórka ‘osoba ruchliwa i pełna życia’,

labut’ – pol. łabędź ‘naiwna i głupia osoba’,

lelek – pol. lelek ‘leń’ (por. *x chytá lelky* – x zbija bąki, x nic nie robi),

ostrříž – pol. kobuz ‘człowiek, który wszystko widzi’,

ostrříž pohled – ‘bystre, przenikliwe spojrzenie’,

potápka – pol. perkoz – ‘uczeń o długich włosach i ekstrawaganckim ubiorze’ (bikiniarz),

sojka – pol. sójka ‘gadula’ por. *x štěbetá jako sojky* – ‘x mówi szybko’,

sova//*sůva* – pol. sowa ‘złośliwa, niesympatyczna brzydka kobieta’,

ponocovat jako sova – ‘kłaść się bardzo późno spać’,

x je noční sůva – x jest nocnym Markiem,

slepice – pol. kura – ‘głupia kobieta’,
třídní straka – pol. dosł. sroka klasowa ‘złodziej kradnący różne rzeczy w klasie’,
straka na vrbě – ‘dudek na kościele’ widzieć // patrzeć w przyszłość w ciemnych kolorach (barwach), por. *malovat straky na vrbě* ‘kłamać lub bałamucić kogoś’,
střízlik – pol. strzyżyk ‘mały, słaby, szczupły człowiek’, ‘chuchro’,
sýček pot. *sejček* – pol. sowa pójdzka – ‘pesymista, zapowiadający coś nieprzyjemnego’,
sýčkovat – eksp. ‘krakać, wyrażać ponure przewidywania’,
špaček – pol. szpak 1. ‘niedopałek papierosa’ (pet) 2. ‘resztko ołówka’ 3. *tlouci špačky* ‘zasypiać’,
třasořítka – pol. pliszka – ‘słaby i przestraszony człowiek’, ‘tchórz’,
volavka – pol. czapla – ‘przynęta’, ‘wab’,
vrabec – pol. wróbel ‘słaba osoba, nie mająca siły’ (por. żart. *mít sílu jako ženatý vrabec*),
vrabčák – ‘osoba o nieuczesanych (rozwichrzonych) włosach’,
vrána (mladá) – ‘zdziwienie’ (por. *x hledí jako vrána do kostí – x się gapi jak sroka w gnat // w kość*),
bílá vrána – pol. ‘biały kruk’ ‘coś cennego, wyjątkowego’,
výr – pol. puchacz – *kýho výra* przekleństwo ‘do diabła! Do licha!’.

Wyżej wymienione czeskie nazwy ptaków, traktowane i uważane są przez współczesną lingwistykę jako wykładnik stereotypu, który jest mocno osadzony w kodzie językowo-kulturowym. Mogą przynosić oceny zarówno pozytywne, negatywne, jak i neutralne, por. (Góra 1997, Kępa-Figura 2007). Generalnie takie stereotypy są rodzajem pojęć potocznych o decydującej funkcji poznawczej. Opis stereotypów wymaga definicji kognitywnej, która „jest subiektywistyczna w tym sensie, że odpowiada na pytanie, jak ludzie pojmują przedmiot, z czym go łączą, a czemu przeciwstawiają, jakie funkcje i cechy mu przypisują, słowem, co mają na myśli, kiedy używają nazwy tego przedmiotu w tekstach, i jak przedstawiają sobie funkcjonowanie przedmiotu w środowisku” (za: Bartmiński 2005: 44).

O sposobie tworzenia slangów, wykorzystujących zwierzęce nazewnictwo, np. poszczególnych gatunków ptaków, decyduje głównie tzw. **transpozycja** (Hubáček 2003), czyli przenoszenie metaforyczno-metonymicznego znaczenia (*káča*, *kanárek*, *kvočna*, *kvokat* itd.) oraz powstawanie czes. *sdrůžených názvů* (pol. wyrazów połączonych), tworzących frazeologizmy o charakterze nominalnym i werbalnym (*kočičí skok* pol. skok kota slang cyrkowców ‘przewrót, salto do przodu’; *štičí skok* pol. skok szczupaka slang cyrkowców ‘skok, w którym ciało leci do przodu w wyprostowanej (naciągniętej) poziomej pozycji; *kohoutí sádlo* pol. koguci smalec slang kolejarzy ‘grafit z wazeliną’; *kozí řídítka* pol. kozia kierownica slang sportowców ‘zmodernizowany rodzaj kierownicy roweru, wykorzystywany w kolarstwie

torowym i w konkursie kolarstwa drogowego // szosowego – jazdy na czas’; *kopnou krtka*, itd.) za: (Hubáček 2003: 4). W ten sposób powstają neosemantyzmy o nowym znaczeniu, lecz nie są to jeszcze neologizmy, gdyż posługuje się nimi tylko określona grupa użytkowników danego obszaru językowego.

Bogactwo każdego języka narodowego przejawia się nie tylko w używaniu języka literackiego. Współcześnie zaobserwować możemy, że pewne grupy użytkowników danego języka narodowego dążą do poszerzenia znaczeń słów i pojęć, np. w dotyczącej nas kategorii pojęciowej PTAK. W określonych warstwach społecznych nasilają się określenia znaczeń z dyferencjalnym wystawianiem się, gdyż pojawiają się jednostki leksykalne nieliterackie. Są to tzw. jednostki slangowe i profesjonalne (zawodowe) wykorzystujące nazewnictwo zwierzęce w celu określenia podobnego wyglądu, zachowania, czy innej czynności. Używane one są i funkcjonują w nieoficjalnym lub półoficjalnym nieliterackim języku.

W czeskim slangu wojskowym występuje wyraz np. *vrána (pípák)* ‘wrona’, który oznacza łącznościowca. Wyraz ten utożsamiony został z łącznościowcem – ze względu na wydawane hałaśliwe dźwięki (piszczenie i popiskiwanie) – kojarzące się z tym ptakiem. W żargonie wojskowym możemy się także spotkać z czeskim wyrażeniem (frazemem kolokacyjnym Filipec, Čermák 1985) *ptačí bidlo* ‘górna część łóżka piętrowego – pryczy’ używany z obserwacji budowania ptasich gniazd, z reguły w wyższych partiach drzew.

We współczesnym slangu kryminalno-przestępczym został wykorzystany przedstawiciel PTACTWA – DATEL ‘dzięcioł’ w celu pokazania, że jego czynność stukania kojarzona jest z odurzeniem narkotykowym, por.: *zřukat se jako datel*. Czes. *datel* – pol. dzięcioł w slangu kolejarzy oznacza ‘ekspedytora ruchu’ oraz ‘telegrafistę’. We współczesnej frazeologii dzięcioł kojarzony jest ze stukaniem, a owo stukanie przeniesione zostało do domeny pisania na maszynie, por. *x píše jako datel na stroji*; *x datluje*; *x stuka na klaviaturze dwoma palcami jak dzięcioł* ‘pisać wolno’, ‘pisać z trudnościami’. W slangu kryminalno-przestępczym wykorzystywany jest jeszcze przedstawiciel PTACTWA – KACZKA, por.: *kačena* // *kachna* względnie *káča* – oznacza ‘kasę’, ‘sejf’. Natomiast wyraz zdrobniony w postaci leksemu *kačenka* – ‘kaczuszka’ oznacza ‘śrubokręt, zakończony tak, że jego końcówka przypomina kształtem dziób kaczki i dostosowana jest do otwierania zamków’. W kryminalnym slangu, a także w złodziejskim argocie (Suk 1993) *kachna* ‘kaczka’ oznacza żeński narząd płciowy. W języku potocznym występuje również przedstawiciel PTACTWA – KAWKA. Leksem ‘*kawka*’ może odnosić się zarówno do kobiety, jak i mężczyzny. Dotyczy takiej osoby, która zwabia przyszlą ofiarę, osłabia jego spostrzegawczość i odwraca uwagę innych. Czynność tę można porównać z używanym ogólnoczeskim znaczeniem *volavky*

‘czapli’ jako przynęty, wabika. W slangu wojskowym *kavka* ‘kawka’ oznacza młodego czołgistę, ponieważ ubiór czołgistów w czeskiej armii jest koloru czarnego. W slangu więziennym występuje też leksem czes. *housata* – pol. ‘gąsiątka’ w celu określenia, na ile lat dana osoba została skazana. Skazani operują ptasim ekwiwalentem *housata* prawdopodobnie z tego względu, gdyż wyobrażają sobie, że małe gąski rodzą się zawsze wiosną, a wiosna to początek i zwiastun nowego przebudzenia się przyrody, czyli dla nich to następny kolejny rok spędzony za kratkami więziennymi. Natomiast *holub* – pol. ‘gołąb’ będzie w slangu więziennie-kryminalnym oznaczał ‘nielegalnie przeschmuglowany list z więzienia’, a *kohoutek* – pol. ‘kogucik’ to ‘pasek włosów pozostawiony więźniowi podczas strzyżenia na tyso’.

W przebadanym slangu czeskich sportowców (zarówno amatorów, jak i zawodowców) używane są następujące ptasie określenia, (por. za: Hubáček 2003):

čáp – pol. bocian ‘jazda na jednej łyżwie’,

havran – pol. kruk – gawron ‘sędzia’ (według postrzeganego czarnego stroju),

kohouták – pol. kogut ‘poważny upadek podczas zjazdu na nartach’ por. czes. *hodit tygra* – pol. [dosł. tłum.L.H.: rzucić tygrysa]. W języku polskim istnieje wyrażenie: *koziółkować* // *koziółek*,

kanár – pol. kanar(ek) ‘wygrana w siatkówce bez straty setu 15:0’ lub ‘wygrana w tenisie ziemnym bez straty gemu’,

koňadra – pol. sikorka bogatka w slangu żeglarzy ‘linka służąca do holowania łodzi pod prąd’,

labuť – pol. łabędź w slangu koszykarzy ‘podanie zagrane piłką, lecącą wysokim łukiem’,

schrupnout chocholouše – pol. zmiażdżyć // schrupnąć dzierlatkę // śmieciuszkę ‘najechać na nieoczekiwaną przeszkodę, np. dziurę, kamień w wodzie itd.’,

slepička – pol. kurka w slangu hokeistów ‘podanie za siebie (na osłep)’,

špaček – pol. szpak ‘wydłużona ośka tylnego koła roweru’,

vlaštovka – pol. jaskółka ‘niepoprawne przejechanie torem saneczkowym (sanie nie pozostawiają śladów dot. optymalnej krzywej przejazdu), gdyż ponownie zjeżdżają w stronę dna koryta’.

W slangu rybackim *kvočna* została utożsamiona jako ‘wystający kamień w korycie rzeki nad powierzchnią wody’. Skojarzenie to prawdopodobnie pochodzi od znanego czeskiego frazeologizmu: *sedět jak kvočna na vejcích* // *sedět někde jako slepice na vejcích* ‘w bezruchu’, ‘siedzieć cicho i niepewnie, nie ruszając się’. *Vlaštovka* – pol. jaskółka oznacza w slangu rybackim ‘sztuczną przynętę – rybkę typu swalooov tail’. W slangu myśliwskim *ptácnice* oznacza ‘śrutownice małego kalibru, przeznaczoną do łowienia małych ptaków’, a *ružky* ‘podniesione pióra na głowie bażantów lub perkozów’. W gwarze myśliwskiej czes. *vesla* –

pol wiosła oznaczają ‘nogi łabędzi i dzikich kaczek’ a czes. *větrník* – pol. wiatrak ‘nos – powonienie zwierzyny’. Linijące i pierzące ptaki, szczególnie kaczory, określane są czeskim wyrażeniem *pelicháč*.

3.5. STEREOTYPY ZWIERZĄT I ICH PORÓWNANIA

Z wyżej wymienionych przykładów wynika, że różniące się znaczeniowo leksemy i wyrażenia z domeny PTACTWA pokazują nam w pewnej mierze **stereotypy** ważne dla danego obszaru kulturowego, jako składniki językowego obrazu świata, które interpretują zarówno rzeczywistość, jak i charakterystykę przedmiotów, w których utrwalone wyobrażenia łączą się z ocenami i wzorami zachowań. Wykładnikami stereotypizacji są z jednej strony powtarzalność charakterystyki przedmiotu w różnych wypowiedziach, w danych socjalnych odmianach języka, co można zbadać statystycznie oraz z drugiej strony odsłania się utrwalenie tej charakterystyki w języku, a więc w znaczeniach słów, dających się uchwycić poprzez analizę wyrazów pochodnych (derywatów), metafor, frazeologii, przysłów, a także reguł konstruowania spójnego semantycznie tekstu (Bartmiński, Panasiuk 2001: 380). Z wyżej podanych przykładów wynika, że w stereotypie największy nacisk kładzie się na komponent poznawczy, będący subiektywną strukturą poznawczą. Dotyczy to oczywiście wiedzy potocznej, a nie naukowej czy empirycznej. Stereotypy są dla językoznawców o tyle ważne i interesujące, że stanowią względnie stały, przekazywany z pokolenia na pokolenie element językowego obrazu świata, charakterystyczny dla danej społeczności. H. Putnam określa stereotyp jako „częstkę skorelowanej z językiem wiedzy o świecie, częstkę najbardziej konwencjonalną, najbliższą potocznemu postrzeganiu istoty, przedmiotów i zjawisk, itd.” (za: Cieśla 1999), czyli pojęć potocznych np. *wrona* zapowiada nieszczęście (*krakać* // *wykrakać*), *kruk* jest czarny (*krucze włosy* u człowieka). Podobnie W. Lippmann pojmuje stereotyp i traktuje go jako przekonanie danej społeczności o jakimś fakcie, zjawisku lub cechach własnej lub obcej grupy społecznej (za: Bednarczuk 2010: 13).

Według Benjamin Lee Whorfa „myślenie jest zawsze myśleniem w jakimś języku. Każdy język jest obszernym systemem stereotypów, który w sposób nieuświadomiony przez człowieka kontrolują formy jego myślenia” (Whorf 1982: 21). Stereotypy nie wywodzą się zwykle z bezpośredniego doświadczenia jednostek, ale na ogół zakotwiczone są w świadomości zbiorowej. W każdym języku narodowym ujęty i zawarty jest specyficzny pogląd na otaczający nas świat. Społecznie ukształtowany język wpływa na sposób ujmowania rzeczywistości przez społeczeństwo. Uwidacznia się społeczne zjawisko, będące źródłem

wiedzy o ocenach, konotacjach i sposobach myślenia, dzięki którym powstają różnorodne dla danej społeczności stereotypy, z reguły o nacechowaniu i wartościowaniu emocjonalnym. Mogą mieć charakter narodowy lub społeczny, właściwy dla danej klasy, grupy społecznej, zawodowej, związku itp.

Termin **stereotyp** jest pochodzenia greckiego (*stereós* ‘twardy’). Oznacza także ‘stężały’ ‘masywny’ za: (Kopaliński 2000: 472-473). Wywodzi się z języka drukarskiego i oznacza kopię pierwotnej formy drukarskiej do druku wypukłego. Jerzy Bartmiński stereotyp definiuje jako „subiektywnie determinowane wyobrażenie przedmiotu obejmujące zarówno cechy opisowe, jak i wartościujące obraz, będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych (...). Stereotyp⁴ ma wartość poznawczą i stanowi potoczną teorię przedmiotu (Bartmiński 1998: 64). Człowiek obserwujący świat poznaje równocześnie sytuacje społeczne i kulturowe, zachowania osób, postawy i charakter ludzki. Oswaja i przysposabia sobie na swój użytek takie konstrukcje (utarte językowo), które nadają kształt naszej wizji świata, naszym postawom, zachowaniom i skojarzeniom. Skojarzenia te mają walor poznawczy, opierający się na realnych faktach. Pozajęzykowa rzeczywistość i wiedza o świecie, a także wiedza, która została utrwalona w języku i nadająca rozumienie i pojmowanie znaczeń słów, wzajemnie na siebie oddziałują, w efekcie czego odsłania się określony językowo-kulturowy obraz nazywanych przedmiotów.

Podstawową formą stereotypu są zdania gatunkowe, zawierające sądy uogólnione, w których przy pomocy modyfikatora: *typowy*, *przeciętny*, *prawdziwy*, *normalny* wprowadza subiektywizację sądu i odsyła do jakiegoś przedmiotu, który nadaje kształt i ustala normę. Modyfikatory, np. „prawdziwy” powinnyśmy rozumieć dwojako, jako ‘zgodny z rzeczywistością’, wtedy synonimami będą *realny*, *rzeczywisty* lub ‘zgodny z czymś wyobrażeniem czegoś’, wtedy synonimem będzie *idealny*. Do podstawowych odmian zaliczamy takie stereotypy, które mają różny status ontologiczny. Są to *obrazy* i *wzory*. Jak zauważa Jerzy Bartmiński „cechy tworzące obraz są pojmowane jako cechy realne i niejako osadzone w ramie modalnej „taki jaki jest”, np. *prawdziwy student uczy się dopiero przed egzaminem; człowiek człowiekowi wilkiem*. Zamiast *prawdziwy* możemy użyć wyrażen: *typowy*, *normalny*, *zwyczajny*. Cechy tworzące wzór są pojmowane jako wymagane od przedmiotu z punktu

⁴ Stereotyp przejawia się w języku pod postacią **topiki**, tzn. **sądów typu**: *Czesi lubią piwo i knedle; Francuzi są kochliwi*, **formuł**, tzn. **utartych połączeń wyrazowych**: *dumny jak paw; brudny jak świnia*, oraz **idiomów** (specyficznych dla każdego języka narodowego), np. czes. *dopadnout jak sedláci u Chlumce* – pol. *wyjść jak Zabłocki na mydle*. Na podstawie utrwalonych zwrotów, znanych przysłów i związków frazeologicznych pojawia się zjawisko **profilowania**, przez które jedna domena przechodzi do drugiej domeny, nadając jej inne znaczenie. Jak zauważa J. Damborský „charakterystyczną warstwą frazeologii czeskiej, gdzie zachodzą stosunkowo największe różnice w porównaniu z językiem polskim, to warstwa idiomatyzmów, których dosłowne tłumaczenie na język polski daje połączenia niezrozumiałe” (Damborský 1970: 152-174).

widzenia norm nazywanych przez mówiącego, są niejako osadzone w ramie metatekstowej „*taki, jaki być powinien*”, np. *prawdziwy człowiek kieruje się zasadą życzliwości* (Bartmiński 2001: 379-380). Do podstawowych odmian stereotypu zaliczamy jeszcze *wyobrażenia mitologiczne* (kulturowo-językowe wyobrażenia anioła, diabła, czarownicy, upióra itd.) „*taki, jaki prawdopodobnie jest*” lub „*taki, jaki może być*” oraz *wyobrażenia ideologiczne* (lewica, prawica, braterstwo, piękno, postęp itd.) „*taki, jaki może być i jaki być powinien*”. Stereotypy zwierząt, w tym także ptaków przeważnie najbliższe są obrazom. Stereotypy dobrze dają się poznać w tekstach kliszowych, które są reprodukowane w aktach komunikacji (por. teksty anegdot folklorów regionalnych, środowiskowych i zawodowych, gwar uczniowskich). Na treści stereotypowe wskazują (za Bartmiński 2001):

1. sposoby nazywania przedmiotu i ich wewnętrzna forma np. *szarak* o zającu, *głina*, *palkownik*, *władza* o milicjancie,
2. uboczne (przenośne) znaczenie wyrazów podawane w słownikach *papuga* ‘zwierzę’, ale też ‘człowiek powtarzający czyjąś wypowiedź’; *małpa* ‘zwierzę’, ale także człowiek bezmyślnie naśladowający kogoś,
3. znaczenie jakościowe derywatów, np. *małpować* ‘naśladować’,
4. frazeologizmy zarówno z cechą domyślną np. *końska dawka* ‘duża dawka’,
5. przysłowia,
6. struktura semantyczna zdań złożonych, np. *to pies, ale nie gryzie* (a zatem: *psy gryzą*) por. tabliczkę ostrzegawczą z napisem: *uwaga zły pies*.

Z podanych przykładów, które używane są przede wszystkim w języku potocznym, wyłania nam się **uproszczony mentalny obraz**, oparty na cechach stereotypowych (por. Anusiewicz, Bartmiński 1998, Bartmiński 1985, 2003, Tokarski 1988, 1991), np. *žit jako prase v žitě* ‘w dostatku’, *kličkovat jako zajíc* – ‘nie postępować wprost kombinować’, *jíst jako vrabec* – ‘mało-niewiele’, *pštroší politika* – ‘świadome unikanie problemów’, *labutí píseň* – ‘ostatnie słowo’ lub ‘ostatni przejaw czyjeś działalności (przed śmiercią)’; *zpívat jako slavík* – ‘przepięknie śpiewać’, które następnie wykorzystywane są w przetwarzaniu silnie wartościujących metaforycznych określeń ludzkich o pewnych właściwościach, dotyczących najczęściej najistotniejszych szczegółów dla większej grupy osób, np. *veš* – ‘marny człowiek, darmozjad’, *křeček* – ‘człowiek robiący nadmierne zapasy’ (por. *chomikować*), *včela* – ‘człowiek pracujący dokładnie i efektywnie pracowity’, *liška* – ‘człowiek podstępny i przebiegły’ itd. Stereotypy dotyczyć mogą także niektórych narodowości, więc będą zawierać treści poznawcze, dotyczące np. kulinariów i kuchni (*piwo i knedle* dla Czecha → stąd w Polsce określenie Czecha jako *knedliczek*, *žaby i wino* dla Francuza → żabojad, *makaron* dla Włocha

→ *makaroniarz*, *wódka* i *slonina* dla Rosjanina, *coca-cola* dla Amerykanina itd. Stereotypy, które traktowane są jako społecznie utrwalone wyobrażenia przedmiotu, stanowią składniki językowego obrazu świata, bazujące na językowo-kulturowym kodzie. Mają walory poznawcze, opierają się na realnych faktach oraz formowane są w pewnej ramie doświadczeniowej, należącej do ogólnej wiedzy społecznej. Dopiero na nie nakładają się np. oceny emocjonalne, które w zależności od uwarunkowań kulturowo-poznawczych mogą być pozytywnie lub negatywnie odbierane. W potocznie spotykanych wypowiedziach, związanych z zakodowanym językowym utrwaleniem cech zwierzęcych stereotypów otrzymujemy czasowniki typu: *rozindyczyć się* ‘gniewać się z błahych powodów’, *szarogęsić się* ‘narzucać swoją wolę, rządzić – rozkazywać’, *osowieć* ‘siedzieć smutno, bez humoru’, *wyosić* ‘wyjaśnić’, opierając się na faktach oczywistych, *świnić* ‘brudzić’, ‘wyrządzać komuś zło’. Odgłosy zwierząt tworzą osobną grupę zmetaforyzowanych czasowników: *krakać* ‘przewidzieć coś negatywnego’, *rżeć* ‘głośno się śmiać’.

W języku potocznym, zarówno czeskim, jak i polskim, występują wyrażenia oparte na cechach stereotypowych, tworzące identycznie wartościujące określenia ludzi o pewnych właściwościach ze względu na ZACHOWANIA SPOŁECZNE, to jest postępowanie człowieka w stosunku do innych ludzi por. pol. *kogut* // *indyk* // *jastrząb* – czes. *kohout* // *krocan* // *jestřáb* ‘człowiek agresywny’; pol. *lis* – czes. *liška* ‘człowiek przebiegły, podstępny’; pol. *bazyliszek* // *gad* // *żmija* – czes. *bazilišek* // *had* // *zmije* ‘człowiek fałszywy, jadowity i nieuczciwy’; pol. *tchórz* – czes. *tchoř* ‘człowiek strachliwy’; ze względu na STOSUNEK DO PRACY pol. *pszczółka* // *mrówka* // *wół* – czes. *včela* // *mravenec* // *vůl* ‘człowiek pracowity’; ze względu na SPRAWNOŚĆ // NIESPRAWNOŚĆ UMYŚLOWĄ pol. *gęś* // *osioł* // *baran* // *cielę* – czes. *husa* // *osel* // *beran* // *tele* ‘człowiek głupi, ograniczony, uparty’; ze względu na SPRAWNOŚĆ // NIESPRAWNOŚĆ FIZYCZNĄ pol. *słoń* // *niedźwiedź* // *byk* // *żółw* – czes. *slon* // *medvěd* // *býk* // *želva* ‘człowiek niezgrabny i powolny’ oraz wyrażenia porównawcze pol. *śpiewać jak słowik* – czes. *zpívat jako slavík* ‘pięknie’; pol. *latać jak orzeł* – czes. *létat jako orel* pot. (*vorel*) ‘wysoko, bezpiecznie, pewnie’.

W związku z badaniem JOS pojawia się ważna kwestia: kto jest podmiotem kreującym obraz świata i kto jest jego nosicielem, użytkownikiem języka: jednostka czy zbiorowość, np. (grupa społeczna, grupa regionalna czy naród)? Najogólniej za J. Bartmińskim możemy powiedzieć, że „indywidualne widzenie świata zawsze może stać się własnością *wspólnoty komunikatywnej* (by użyć formuły Ludwika Zabrockiego), małej lub dużej, dla której język i zawarty w nim obraz świata zaczyna funkcjonować jako wyznacznik tożsamości grupowej (w przypadku języka narodowego – tożsamości narodowej; za: Bartmiński 2005: 44).

W paradygmacie kognitywnym R.W. Langackera uważa się, że „gramatyka języka charakteryzuje ustabilizowaną konwencję (ang. *established convention*) językową, ale tylko wtedy, gdy jednostka wnika w (ang. *spreads through*) społeczność językową (ang. *speech community*) i staje się poważnym kandydatem do ujęcia w gramatyce danego języka. Konwencjonalność jest kwestią stopnia, dotyczącą dialektów, członków grup zawodowych”; (za: Langacker 1987: 62).

Motywacja metaforyczna ma swoje odmiany, które A.M. Lewicki (1992, 2003) proponuje rozpatrywać w kategoriach tzw. motywacji stereotypowej, gdzie termin stereotyp ma trzy sfery znaczenia:

1. stereotypem nazywa się utarte i zbanalizowane ujęcie stylistyczne, niekiedy rozszerza się zakres tego pojęcia na każde połączenie elementów języka, które jest reprodukowane z pamięci, a nie wytwarzane w akcie mowy;
2. stereotypem nazywany jest też sąd o przedmiocie nie wynikający z obserwacji ani definicji przedmiotu, ale z przekonań, przesądów lub wierzeń. Sąd taki może wpływać na działanie praktyczne ludzi nim się posługujących. Przy rozszerzeniu tego pojęcia na zbiór sądów zakres stereotypu pokrywa się z zakresem konotacji semantycznej nazwy;
3. stereotypem wreszcie bywa nazywany obraz przedmiotu w głowie ludzkiej, odnoszący się do jakiegoś zjawiska społecznego, obraz jednostronny, cząstkowy, schematyczny, zawierający też opinię o tym przedmiocie (Lewicki 2003: 286-287).

Granica między stereotypem i pojęciem przebiega w opozycji między zakresem występowania: środowiskowym (indywidualnym) a powszechnym, między światopoglądem naiwnym i naukowym, między ujęciem elementów świata emocjonalnym i wartościującym a neutralnym i zobiektywowanym, gdzie pierwsze z orzeczeń odnosi się do stereotypu, a drugie – do pojęcia (Lewicki 2003: 287).

Ze stereotypów zwierząt, które występują w naszym języku w formie związków frazeologicznych wynika, że DOMENĘ PTACTWA rozpatrujemy następująco: **ptaki latające wysoko** na ogół mają **znaczenie pozytywne**, por. *sokoli // jastrzębi // orli wzrok, orli nos, być wolnym ptakiem, być w skowronkach, być orłem, latać jak orzeł, wzbić się jak orzeł w powietrze* natomiast **ptaki domowe, hodowlane i nielatające** wprowadzają raczej **znaczenie negatywne**, często i obraźliwe, zwłaszcza gdy odnoszą się do osób, por. *głupia gęś, kura domowa, kurza ślepota, x rozmawia z y jak gęś z prosięciem, szarogęsić się, rozindywyczyć się, zadziorny jak kogut, zaperzyć się jak indor, kaczy chód, ptasi (kurzy) mózdek, strusia polityka, dumny jak paw*. Z przytoczonych przykładów wnioskujemy, że od stereotypów i uprzedzeń przechodzimy do właściwości języka, który jak sądzi Teresa

Andrzejewska „jest odzwierciedleniem wszelkiej ludzkiej aktywności i sposobu pojmowania świata. Dlatego nie dziwimy się, że w języku odnajdujemy formy ludzkiego myślenia” (Andrzejewska 2002: 123). Z formą ludzkiego myślenia i pojmowania świata możemy zastanowić się nad przykładem, jak rozumiemy leksem KUKUŁKI, czy jako ptaka, czy jako zegara ściennego. Spora część społeczeństwa wie, że kukułka ma także gwarowe określenie – *gžegžółka* – czes. *žežulka*, które wywodzi się z praindoeuropejskiego pnia *geg-* wykorzystywanego do określania ptasich głosów. Natomiast *gžegžółkę* możemy skojarzyć nawet i z kobietą, por. *nocna gžegžółka zawsze dzienną przekuka* (WSFZP 2005: 137) – mówi nam ‘o sile argumentów, jakimi dysponuje żona’. Zgadzam się z poglądem Renaty Grzegorzczukowej, że stereotyp zachowujemy „dla zbioru społecznie ustabilizowanych konotacji, a więc przekonań i wyobrażeń związanych z danym zjawiskiem (pojęciem), utrwalonym językowo w postaci derywatów, frazeologizmów i połączeń wyrazowych” (Grzegorzczukowa 1998a: 113-114).

Stereotypowe wyrażenie *niebieski ptak* – czes. *modrý pták* może wynikać z negatywnego rozumienia tego koloru jako barwy chłodnej, wiążącej się z zimnem i okrucieństwem, z marzeniem sennym i duchowością, który zarówno w języku czeskim, jak i w języku polskim wyraża takie samo znaczenie → ‘człowiek nieodpowiedzialny, żyjący na cudzy koszt’, ‘darmozjad’, ‘notorycznie uchylający się od pracy’. Współcześnie spora część użytkowników języka kojarzy tę frazę biblijną jako wyrażenie związane z kolorem niebieskim, a nie z podniebnym bytowaniem, por. *ptaki niebieskie* – w nowszych przekładach biblijnych *ptaki w powietrzu*⁵. Używając metafory, przekonujemy się, że jest ona jednym z fundamentalnych sposobów funkcjonowania języka, nie tylko w poezji i twórczości literackiej, ale i w życiu codziennym. Jest odbiciem procesów poznawczych i sposobem myślenia (por. Lakoff, Johnson 1988: 27-45).

Warto byłoby podkreślić, że głównie podczas przemian politycznych, po aksamitnej rewolucji w Republice Czeskiej, zmieniło się do pewnego stopnia semantyczne znaczenie wyrazu MODRÝ PTÁK. Obecnie tylko użytkownicy języka czeskiego traktują to wyrażenie jako nowe znaczenie słowa w języku czeskim, co zostało także odnotowane w nowym słowniku neologizmów języka czeskiego w tomie I i II (NS SN 1998, NS SN 2004). Przyczyną tego odmiennego znaczenia *modrý pták* jest prawdopodobnie z symbolu (emblemu) *Občanské*

⁵ Biblia, Ewangelia według św. Mateusza 6, 26: „Spójrźcie na *ptaki niebieskie*, że nie sieją ani żną, ani zbierają do gumien, a Ojciec wasz niebieski żywi je;” (BW 2001: 1033). „Przypatrzcie się *ptakom w powietrzu*: nie sieją ani żną i nie zbierają do spichlerzy, a ojciec wasz niebieski je żywi” (BT 1989: 1130). „*Pohleďte na nebeské ptactvo: neseje, nežne, nesklízí do stodol, a přece je váš nebeský Otec živý*” (ČEP 2008: 1123). Podívejte se na *ptáky na obloze*. Nesejí, nesklízejí, neshromažďují do stodol, ale váš nebeský Otec je živí. (B21 2009: 1262).

demokratické strany ODS, gdzie widnieje wizerunek niebieskiego latającego ptaka. Ekspresywnie mówiąc o członku Partii Obywatelsko-Demokratycznej, szczególnie w publicystyce politycznej, można przeczytać lub wypowiedzieć się o przedstawicielu tej partii jako: *modropták, modroptáčník i ptákostraník*⁶.

Przeciwnieństwem prawicy, określanej w tym wypadku kolorem niebieskim, zgodnie z europejską symboliką właśnie kolor ten oznacza ‘konserwatywną opozycję’ (por. Teodorowicz-Hellman 2000: 73-92). Z symbolem niebieskiego ptaka w Czechach, utożsamiana jest prawica, będąca opozycją lewicy, która kojarzona jest w polskim kręgu kulturowym z kolorem czerwonym. U Czechów z symbolem róży (prototypowo czerwonej) – kojarzy się obecnie emblemat *České strany sociálně demokratické*. Jako przykład może posłużyć fragment tekstu publicystycznego, odnotowanego w NS SN II (2004): *modrý pták se vši vehemencí útočí na červenou růži* ‘członkowie Partii Obywatelsko-Demokratycznej z całą zapalczywością atakują Czeską Partię Socjaldemokratyczną; wyznawcą *modrého ptáka* nenahrává vypovězení opoziční smlouvy ‘wyznawcom ODS nie sprzyja wypowiedzenie umowy opozycyjnej’; z *ptákorůžových*⁷ konzultací vzešla zatím jen fráze o „národním zájmu“ ‘z konsultacji pomiędzy przedstawicielami ODS i ČSSD narazie powstały tylko frazesy dotyczące „interesu narodowego“’.

3.6. Przedstawiciele PTACTWA, jego używalność, występowanie i frekwencja w czeskich i polskich nazwiskach

Sporo nazwisk, używanych obecnie, powstało od nazw PTACTWA. Ludzie zauważali, że niektóre ptaki wyróżniają się pięknym kolorowym upierzeniem, niektóre z nich charakterystycznie poruszają się, a jeszcze inne wydają różnorodnie brzmiące dźwięki. Jeszcze inne gatunki ptaków posiadają odmienne cechy, charakter i właściwości, dotyczące np. modeli kognitywnych – faset (np. wyglądu, wielkości, zachowania i stosunku do ludzi). W świadomości użytkowników komunikacji językowej utrwalił się pogląd, że wśród przedstawicieli poszczególnych ptaków uważano, np. *krogulca* za podstępного i zdraźliwego skrytobójcę, *jaskółkę* za wzór ładu i porządku, *wróbla* za sprytnego, przebiegłego,

⁶ Połączenie słów *pták* a *strana* pojmować będziemy nie jako PTAK i STRONA, ale jako PTAK i PARTIA, ponieważ w języku czeskim leksem *strana* jest wyrazem polisemicznym. Por. pol.: stać po prawej // lewej stronie działania-życia politycznego, ale *strana modrého ptáka* ‘partia ODS’.

⁷ Nowopowstały przymiotnik *ptákorůžový* wywodzi się z połączenia symboli partii ODS (PTAKA) i ČSSD (RÓŻY). Dla zwykłego obywatela (mam tutaj na myśli przetłumaczony zwrot w języku przekładu, w tym wypadku do języka polskiego, trzeba uwzględnić zagadnienia kulturowo-obyczajowe danego kraju). Tłumaczenie tego nowopowstałego wyrazu-przymiotnika jako ‘ptakoróżany’ byłoby dla Polaka niezrozumiałe, dlatego zawsze podczas tłumaczenia trzeba uwzględnić aspekt obyczajowo-kulturowy w języku zarówno oryginału, jak i tłumaczenia.

szczwanego, ale nieporządnego, *kawkę* za mądrą i wesołą, *srokę* za bardzo mądrą, przebiegłą, zachłanną i kradnącą złodziejkę, *sójkę* za powolną i podstępną, *sikorę* za kłótniawą i swarliwą, *szpaka* za żwawego, żywego, ruchliwego, miłego, wesołego, lecz czasami przebiegłego, *pawia* za symbol dumy i pychy, *bociana* za symbol poszanowania i powagi oraz przynoszenia dzieci itd. Czescy językoznawcy Jiří Černý i Jan Holeš (2004) pokazują, jakie nazwy ptaków wykorzystano w nadawaniu nazwisk (imion własnych) naszym przodkom. Zauważają jednak, że w niektórych przypadkach trzeba uwzględnić gwarowe (regionalne) warianty nazw poszczególnych gatunków ptaków (Černý, Holeš 2004: 69-83).

Od kategorii PTACTWA pochodzą nazwy nosicieli ludzkich nazwisk, topograficzne nazwy miejscowości i jednostek terytorialnych wraz z nazewnictwem geograficznym, np. wzniesień, gór, wyżyn, nizin, pagórków, jezior, stawów itd. Na gruncie czeskiej lingwistyki problematyką onomastyczną zajmowali się, por. (Beneš 1962, 1998, Eisner 1992, 2002, Knappová 1978, 1989, 1992, Kopečný 1991, Moldanová 1983). Z przeprowadzonych badań wynika, że najbardziej rozpowszechnionym i używanym nazwiskiem, wzorowanym i przejętym od gatunku PTACTWA w Republice Czeskiej są: SÝKORA ‘sikora’, ČERMÁK ‘pleszka’, HOLUB ‘gołąb’, ČERVENKA ‘rudzik, raszka’, SLAVÍK ‘słowik’, STRNAD ‘trznadel’, KOHOUT ‘kogut’, ČÍŽEK ‘czyżyk’, ŠPAČEK ‘szpak’, STRAKA ‘sroka’, JEŘÁBEK ‘jarząbek’, STEHLÍK ‘szczygiel’, HRDLIČKA ‘turkawka, synogarlica’, VRÁNA ‘wrona’, PTÁČEK ‘ptaszek’ (za: Mates 2002).

SÝKORA jest na 25 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 3 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery S. Na jednego Sikorę przypada czterech Nowaków – jako najbardziej popularnego nazwiska w Czechach. Podobieństwa między ludźmi, sąsiadami a tym drobnym ptaszkiem mogli nasi przodkowie dostrzegać np. w delikatnej, małej i niskiej posturze; w kolorowym i jaskrawym ubieraniu się; w zwinności, ruchliwości i bystrości; w kłótniowości i swarliwości, którą przypisuje się sikorom.

ČERMÁK znajduje się na 27 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych czeskich nazwisk i na 2 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery Č.

HOLUB jest na 49 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 3 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery H.

ČERVENKA kojarzy się użytkownikom języka czeskiego przede wszystkim z kolorem, ponieważ wyraz ten derywowany jest od koloru czerwonego. Nazwisko to znajduje się na 60 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 4 miejscu

spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery Č. Na jednego Červenku przypada 9,7 Nowaków. Leksem *červenka* jest wyrazem polisemicznym, gdyż posiada wiele różnych znaczeń, por. 1. rodzaj śpiewającego ptaka – rudzik, 2. choroba świń – różyczka, 3. rodzaj czerwonych jabłek i gruszek, 4. rodzaj kur, nazywanych także *islandky*, 5. rodzaj pszenicy, 6. rodzaj gleby, 7. nazwa wiejskiej krowy.

SLAVÍK w Czechach pojmowany jest jako stereotypowy ‘ptak poetów’ i znajduje się na 97 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 8 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery S. Na jednego czeskiego Słowika przypada 7,8 Nowaków. Słowik może oznaczać w języku czeskim a) ‘niedopałek cygara lub papierosa’ (częściej używany jest *špaček* ‘szpak’; b) ‘dziecięcą zabawkę wydającą gwizdzący dźwięk’; c) ‘rurkę czyli tzw. przewód wystający z gardła po operacji strun głosowych’.

STRNAD jest na 98 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 9 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery S. Charakterystycznym znakiem w języku czeskim jest odwołanie się do fragmentu konceptualnego modelu ptaka, określanego jako ZACHOWANIE, odwołując się do posiadanej przez trznadla cechy ‘przeprowadza się’, stąd powstał czeski czasownik *vystrnadit* ‘wypędzić, wygnać, wysiudać’.

KOHOUT jest na 109 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 14 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery K.

ČÍŽEK jest na 119 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 5 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery Č.

ŠPAČEK jest na 126 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 9 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery Š.

STRAKA jest na 128 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 13 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery S. W regionie Chodska *straky* oznaczają kolorowe wielkanocne jajka, a także znane jest powiedzenie: por. *já o strace, ty o vráně* ‘ja o wozie, ty o kozie’.

JEŘÁBEK ‘ptak bardzo cenny’ jest na 132 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 8 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery J.

STEHLÍK jest na 152 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 14 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery S.

HRDLIČKA jest na 155 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 18 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery H. *VRÁNA* jest na 165 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 12 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery V. *BRABEC* (*Vrabec*) jest na 166 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 13 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery B.

PTÁČEK jest na 192 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Czechach i na 15 miejscu spośród występującej frekwencywności nazwisk, rozpoczynającej się od litery P.

Z badań przeprowadzonych przez polskich uczonych (Zawadzki 2002, Rymut 1991, Skowronek 1996), na terytorium Rzeczypospolitej występują „ptasie” nazwiska noszone przez ludzi, zamieszkujących ten teren. Nazwisko to nie tylko słowo, które można zapisać. To także swoisty dokument historyczny, świadczący o rozwoju każdego języka narodowego. Wielu badaczy stara się zdefiniować nazwiska jako odrębną jednostkę językową i historyczną (prawną). Można przyjąć, że jest to obowiązkowa nazwa osobowa, dziedziczona i niezmienna w swojej formie słowotwórczej, fonetycznej i gramatycznej (za: Zawadzki 2002: 10-15). W ścisłym znaczeniu nazwiska na obszarze polskim funkcjonują na podstawie prawa, stanowionego od XIX wieku (por. Bubak: 1986). Wielka liczba nazwisk została utworzona od wyrazów pospolitych, tzw. apelatywów. Cześć nazwisk brzmi tak samo, jak ich pierwowzór, a pozostałe zostały wzbogacone o przyrostki, np.: *gawron* (ptak) *Gawron-ik* (nazwisko). Początkowo przezwiska, a z czasem nazwiska pochodzące od roślin i zwierząt, bardzo często miały nie tylko nazywać i odróżniać danego człowieka, ale miały być metaforycznym komentarzem do jego (przypadkowego), jednostkowego zachowania lub posiadania jakiejś cechy. Ranking popularności dla polskiego obszaru kulturowo-językowego, dotyczących „ptasich” nazwisk przedstawia się następująco:

Wróbel jest na 27 miejscu wśród najpopularniejszych polskich nazwisk. Ponad 80% osób noszących nazwisko *Wróbel* mieszka w południowej części Polski.

Dudek zajmuje 35 miejsce wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Pochodzi od staropol. *dudek* – symbolu ‘głupoty i braku roztropności’. Blisko 70% osób noszących to nazwisko mieszka na południu Polski.

Sikora jest na 41 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Od rdzenia *sikor-* pochodzą nie tylko polskie nazwy topograficzne, np. *Sikorki*, *Sikorowo*, *Sikory*, *Sikórz*, ale i warianty nazwisk, por. *Sikorski*.

Kania znalazła się na 100 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk. Ponad 55% osób noszących to nazwisko mieszka w części doliny Wisły (od Śląska do Warszawy).

Zięba jest na 116 wśród najczęściej występujących nazwisk w Polsce. Nazwa osobowa jest notowana od XIV w. Blisko 80% osób o tym nazwisku mieszka na południu Polski.

Kruk jest na 138 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Nazwa osobowa notowana jest od XIV w. Ponad 75% osób o tym nazwisku mieszka w południowej części Polski.

Sowa znajduje się na 141 miejscu wśród najbardziej używanych nazwisk w Polsce. Ponad 70% osób noszących to nazwisko mieszka w południowej i wschodniej Polsce.

Wrona jest na 173 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Ponad 80% osób o tym nazwisku mieszka na południu Polski oraz na południowym Mazowszu.

Sroka jest na 196 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Ponad 50% osób posługujących się tym nazwiskiem mieszka na terenie Małopolski i Górnego Śląska.

Czajka jest na 228 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk w Polsce. W językach słowiańskich pierwotnie nazwa odnosiła się jednocześnie do mewy i czajki. Od słowa *czajka* nazywana jest 'łódź używana na Dnieprze i Dunaju'. Nazwa osobowa notowana jest od XIV w. Blisko 80% osób noszących to nazwisko mieszka w południowej Polsce.

Kaczor znajduje się na 229 miejscu wśród najbardziej rozpowszechnionych nazwisk. Nazwa osobowa notowana jest od XV w. Ponad 40% osób noszących to nazwisko mieszka w części doliny Wisły (od Śląska do Warszawy).

Czyż jest na 276 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Nazwa osobowa notowana od XII w. Blisko 80% osób o tym nazwisku mieszka w południowej Polsce.

Gil jest na 294 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Trudny do ustalenia źródłosłów. Pierwotnie rzadka nazwa nieznanego ptaka. W obecnym znaczeniu *gil* – 'ptak z rodziny wróblowatych' funkcjonuje od drugiej połowy XVIII w. Może od niem. *geil*. 'rozkoszna, swawolny', od początku XIX w. 'katar', 'śluz wydobywający się z nosa'. Nazwa osobowa notowana od XIV w. Ponad 60% osób noszących to nazwisko mieszka w Polsce południowo-wschodniej.

Słowik zajmuje 303 miejsce wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. 55% osób o tym nazwisku mieszka na południu Polski, w pasie od Wrocławia przez Katowice i Kraków po Lublin.

Drozd jest na 304 miejscu. Jest to jedna z najstarszych zachowanych słowiańskich nazw ornitologicznych. Nazwa osobowa jest notowana od XIII w. Blisko 70% osób o tym nazwisku mieszka na dwóch obszarach: Dolnego i Górnego Śląska oraz w Polsce południowo-wschodniej. Być może koncentracja ta ma związek z faktem, że drozd jest ptakiem najczęściej występującym właśnie w tych regionach, por. (Zawadzki 2002: 88).

Skowron(ek) jest na 319 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Ponad 60% osób noszących to nazwisko mieszka w części doliny Wisły (od Górnego Śląska po Warszawę) oraz na Dolnym Śląsku.

Gąsior jest na 320 miejscu. Pochodzą stąd metaforyczne nazwy staropolskie – ‘dyby, przyrząd do wymierzania kary’ i ‘rodzaj dachówki’. Nazwa osobowa jest notowana od XIV w. Ponad 60% osób posługujących się tym nazwiskiem mieszka na południu Polski, od Dolnego Śląska przez Małopolskę po Lubelszczyznę.

Szczygieł znajduje się na 330 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Pochodzi od niego staropol. *Szczegel* – ‘wesoły’. Blisko 60% osób o tym nazwisku mieszka na terenie południowej Polski od Dolnego Śląska przez Małopolskę po Lubelszczyznę.

Gawron znajduje się na 336 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Nazwa osobowa notowana od XIV w. Ponad 60% osób o tym nazwisku mieszka na południu Polski, od Zielonej Góry przez Dolny i Górny Śląsk, Małopolskę po Lubelszczyznę.

Sokół jest na 391 miejscu wśród najczęściej występujących nazwisk w Polsce. Ponad 40% osób noszących to nazwisko mieszka w części doliny Wisły (od Górnego Śląska po Warszawę).

Goląb jest na 480 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Jest to ‘gatunek ptaka koloru jasnosinego // jasnoniebieskiego’. Nazwa osobowa notowana od XIV w. Ponad 50% osób o tym nazwisku mieszka na obszarze w widłach Wisły i Sanu.

Czapla jest na 484 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Jest to ‘ptak brodzący o siwym upierzeniu’; staropol. *czap* ‘bocian’. Nazwa osobowa jest notowana od XIII w. Ponad 65% osób o nazwisku *Czapla* mieszka na terenach południowo-wschodniej Polski.

Jarząbek zajmuje 626 miejsce. Nazwa osobowa notowana od XIV w. Ponad 50% osób noszących to nazwisko mieszka w części dolnej Wisły (od Śląska po Warszawę).

Kogut jest na 610 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. W okresie staropol. funkcjonowały różne nazwy, np. *kogut*, *kokot*, *kur*, a w XVIII wieku upowszechniło się określenie *kogut*, por. *Kurek*, *Kurowski*. Nazwa osobowa notowana jest od XV w. Blisko 75% osób noszących nazwisko *Kogut* mieszka na południu Polski, na terenie od Zielonej Góry przez Śląsk i Małopolskę po Zamość.

Sójka jest na 647 miejscu wśród najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Ponad 75% osób o tym nazwisku mieszka na terenie Górnego Śląska po Małopolskę.

Przybliżony podział nazwisk, wywodzących się ze świata fauny, ze względu na znaczenie i treść zawartą w rdzeniu (np. *Wróbel*, *Wróblewski*, *Kozioł*, *Kozłowski*, *Gawron*, *Gawroński* itd.) oraz ich odsetek w zbiorze wynosi w Polsce około 11%.

ROZDZIAŁ IV

Analiza kognitywno-porównawcza czesko-polskiej frazeologii

4.1. KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DOMOWEGO

Uwagi wstępne

W tym rozdziale przeprowadzone kognitywno-kontrastywne badania językowe, pokażą zarówno różnice, jak i podobieństwa w czeskich i polskich sposobach konceptualizowania świata. Zbadanie kognitywnych procesów postrzegania świata i podstaw konceptualnych poszczególnych wyrażen, bazujących na zwrotach (przeważnie związków frazeologicznych, idiomatycznych i porównań o zabarwieniu metaforycznym) pozwala odtworzyć **językowy obraz świata** w badanych kulturach. Czeski i polski językowy obraz świata pomoże nam także głębiej zrozumieć, jak w danym społeczeństwie został utrwalony poszczególny wyraz czy zwrot i jak pojmowany jest metaforycznie przez użytkownika drugiego języka.

Tematem rozdziału jest ukazanie specyficznej subdomeny PTACTWA DOMOWEGO, a konkretnie jej **konceptualizacji**, związanej z wykorzystaniem znaczenia pojęć KURY i KURCZAKA w czeskim i polskim języku. Bardzo ważną kwestią w prawidłowo odbieranym i trafnie rozumianym tekście czy wypowiedzi językowej są zjawiska POJĘCIOWE (LEKSYKALNE), dotyczące cech słownictwa, stanowiącego swoisty klasyfikator świata oraz KONOTACJE SEMANTYCZNE, pokazujące nam obraz wyrażany przez mówiącego, w którym wykorzystywane może być różnorodne nazewnictwo. Dotyczy to zarówno cech, ocen, jak i emocji, które w każdym narodowym języku są pojmowane inaczej. Zjawiska te są identycznie pojmowane przez grupę użytkowników, posługujących się tym samym językiem narodowym, przy wykorzystaniu jednoczesnym nazwy desygnatów utrwalonych w związkach frazeologicznych, metaforach, idiomach i derywatach (por. przykłady dotyczące analizowanej DOMENY PTACTWA, szczególnie pojęcia **KURY** – ‘*SLEPICE*’ i **KURCZAKA** – ‘*KUŘETE*’ w języku czeskim i polskim).

Kognitywne wyobrażenia składają się na strukturę pojęciową, charakterystyczną dla każdego języka, pokazując niekiedy całkiem odmienne językowe obrazy świata, dzięki którym użytkownicy języka klasyfikują i interpretują rzeczywistość. Zjawiska **konotacji semantycznych** funkcjonują w każdej społeczności językowej, która przeważnie odzwierciedla je w utartych związkach, a niektóre frazeologizmy czy metafory są charakterystyczne i właściwe tylko jednemu językowi czy jednej grupie językowej, natomiast inne pokazują europejski, a nawet międzynarodowy zasięg. Współtworzą subdomenę PTACTWA DOMOWEGO jako jej elementy.

4.1.1. KURA I KURCZAK

Nasz język ojczysty oraz inny język obcy, którego nauczyliśmy się w trakcie edukacji, istnieje nie tylko w słownikach, ale przede wszystkim w strukturze pamięci jego użytkowników, więc odnosi się go do pozajęzykowej rzeczywistości. Warto zatem przyjrzeć się strukturze świata pojęć, konstrukcji i sposobom nadawania kształtu jednostkom językowym. Dla zilustrowania semantycznego obrazu można posłużyć się przykładem wyrazów, np. czes. **SLEPICE** – pol. ‘kura’ i czes. **KUŘE** – pol. ‘kurczak’, a następnie spróbować udzielić odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób są obrazowane zarówno w czeskich jak i polskich wyrażeniach, zwrotach, przysłowiach, porzekadłach, porównaniach, idiomach i związkach frazeologicznych.

W naszych kulturach ogólnie przyjęto, por. (Dunaj 2001: 264), że *kura* to ‘hodowlany ptak domowy w gospodarstwach i na fermach na jaja i dietetyczne mięso, występujący w wielu rasach’, a *kurczak* ‘pisklę kury domowej to podrośnięte kurczę przygotowane do spożycia’. Czeska *kura* (*slepice*) ‘*samice kura*’ (Filipec 2005: 392) pojmowana jest jako większy ptak z grzebieniem na głowie, hodowany dla jaj i mięsa, a czeski kurczak (*kuře*) ‘*mládě kura*’ (Filipec 2005: 156) jako młode kury.

Do badań frazeologicznych wykorzystano leksem *slepice* ‘kura’ pochodzący od wyrazu *slepý* ‘ślepy’ – (w takiej formie wśród języków słowiańskich występuje tylko w języku czeskim i słowackim) – por. (ros. *кypуя*, chor. i słoweński *kokoš*, serb. *kokou*, mac. *кoкoшкa*). Prawdopodobnie zostało w nim utrwalone wynikające doświadczenie z obserwacji kury, która podczas półmroku i zmierzchu (po czesku *za šera*) nie widzi. Potwierdzeniem tego faktu mogą być wyrażenia używane w obu językach, a pokazana niżej konceptualizacja przedstawi, jak użytkownicy danego języka je pojmują. Podstawą motywacyjną poniższych związków frazeologicznych są cechy biologiczne zwierząt, zwłaszcza ptaków i funkcje ich organizmów (por. Mosiołek-Kłosińska 1995: 25), np.:

‘šeroslepost’ (med. *hemeralopie*),

kurza ślepota – ‘zaburzenia widzenia w ciemności’,

por. czes. *x má mlhu před očima*,

pol. *x ma kurka na oczach* (za: Mrhačová, Ponczová 2004: 306).

Analogicznie w języku czeskim osoba, która nie rozróżnia kolorów, określana jest przez Czechów jako *barvoslepá* – ‘daltonistyczna’, por. (czes. *barvoslepost* – ‘daltonizm’), chociaż w użyciu istnieje również wyraz *daltonista* (SČS 2000: 22).

Na podstawie obserwacji KURY jako typowego reprezentanta PTACTWA DOMOWEGO stwierdzić możemy, że ma zły wzrok, por. *dostać kurzej ślepoty* – ‘nie widzieć rzeczy oczywistych’. Przeciwnieństwem są „ptaki drapieżne”, których atrybutem jest bardzo dobry i wyostrzony wzrok, por. *x ma sowie oczy* ‘widzi po ciemku’, *x ma jastrzębie // sokole // orle oczy // wzrok* – ‘bardzo dobrze widzi’.

I slepá slepice někdy na zrnko trefí,

Přišel k tomu jako slepé kuře k zrnku,

*Trafiło mu się (to) jak slepej kurze zrnko.*⁸

Opisując osobę mającą problemy ze wzrokiem (w konsekwencji czego nie może niczego znaleźć), możemy użyć zwrotów, wykorzystując tzw. „zoologiczną metaforę” (Kita, Polański 2002: 299) i porównać tę osobę do różnego rodzaju zwierząt:

x jest ślepy jak kura,

x jest ślepy jak kret,

x jest ślepy jak nietoperz,

x je slepý jako kotě,

x je slepý jako krtek,

x je slepý jako netopýr.

Zwierzęta te zostały utożsamione z ich bardzo słabym wzrokiem, względnie ślepotą (kury o zmierzchu nie widzą, kret pod ziemią nie ma światła, a nietoperz zamiast wzroku podczas lotu korzysta z przesyłanych przez niego fal). Cechy ich ślepoty zostały w sposób metaforyczny przeniesione na ludzkie niedostrzeganie istotnych rzeczy i spraw. Biorąc pod uwagę słaby

⁸ O kurzej ślepotie myśli się też, mówiąc: czes. *Slepé kuře našlo zrnko* lub *i slepé kuře najde zrnko*. – pol. Trafiło się jak *ślepej kurze* ziarnko. Zdanie to w przenośni oznacza, że ‘ktoś miał szczęście’ lub, że ‘povedlo se náhodou (komu-co) bez námahy’, ‘udało się komuś-coś zdobyć przez przypadek, bez większego wysiłku, starań i zasług’. Kiedy ktoś nie posiada miarodajnej wiedzy na określony temat, możemy o takiej osobie powiedzieć: *Mluví jako slepý o barvách* – Opowiada jako *ślepy o kolorach*, lub ‘nie ma o tym zielonego pojęcia’. Natomiast czeski zwrot: *Přišel k tomu jako slepý k houslím* – ‘zdobył coś *ślepym trafem*’ [dosłownie: trafiło mu się to jak *ślepemu skrzypce*] zostało w polskiej świadomości użytkowników języka utrwalone w taki sposób, jak to pokazuje zdanie (2), czyli trafiło się mu jak *ślepej kurze* ziarnko. Spotkać się można (por. Masłowsky 2003: 188) także z polską wersją tego przysłowia jako: *I ślepa kura* ziarnko znajdzie.

wzrok przypisywany KURZE, w czeskim slangu sportowców (konkretnie u hokeistów) pojawiło się neosemantyczne wyrażenie *slepička* – ‘přihrávka naslepo (za sebe)’, por. (Hubáček 2003: 186), które oznacza [tłum. pol. L.H.: *kurkę* – ‘podanie krążka po omacku (na oślep za siebie)’]. W czeskiej frazeologii przy złym widzeniu używa się również porównań: *na jedno oko je slepý a na druhé nevidí. X má oči jako z Kašparovy krávy* ‘jest ślepy’.

W kolejnych przykładach został utrwalony obraz „mokrej kury”. Ze względu na to, że kury nie mają natłuszczonych piór, w odróżnieniu od innych ptaków, (por. przykład związku frazeologicznego, związanego chociażby ze zwierzęcą metaforą ptaków domowych: *splýnqć po kimś jak voda po gěsi // kacze*), to chowają się przed deszczem, aby nie przemoczyć swoich piór. Od tego spostrzeżenia zostało zakodowane w umyśle powiedzenie:

czes. *vypadat jako zmoklá slepice*,

pol. *wyglądać jak mokra kura*.

Zwrot ten w obu językach (polskim i czeskim) określa osobę, która ‘wygląda niekorzystnie’ lub ‘sprawia wrażenie osoby nieszczęśliwej’ (tak, jak kury wyglądają na nieszczęśliwe z powodu deszczu), por.:

x chodí jak zmoklá kura ‘niemrawo’,

x lází jak zmoklá kura ‘niezdarnie’,

x stoi jak zmoklá kura ‘otępiało’,

x siedzí jak zmoklá kura ‘jest przytłumiona’,

x wygląda jak zmoklá kura ‘wyglądać kiepsko’, ‘być bardzo przemoczonym’.

Analizowanym jednostkom frazeologicznym właściwa jest wymiennność komponentów, która rozbudowuje porównanie nośnika, por.:

x wygląda jak zmoklá kura // x wygląda jak zdechlá kura,

‘wyglądać jak niezdara’, ‘mazgaj’, ponieważ zdechła kura wygląda brzydko.

Nazewnictwo PTACTWA dość często wykorzystuje się do charakterystyki ludzi. *Kura domowa* jest to pospolita nazwa PTACTWA, która przenośnie obejmuje kury, kwoki, kokoszki, pisklęta, kurczęta, a także i koguty. Istnieje we frazeologii oboczność *kury domowej* jako *kura domestyka* – ‘kobieta koncentrująca się na prowadzeniu domu’. Natomiast *mazowiecka kura* Linde 1747 II 552 oznacza ‘gawrona’ (za: Treder 2005: 201).

Przyjrzyjmy się występującemu w języku polskim wyrażeniu o motywacji metaforycznej:

kura domowa.

Odnosi się ona do ‘kobiety, która zajmuje się tylko domem, wychowaniem dzieci i nie posiada szerszych horyzontów myślowych’ (zainteresowań ani ambicji, np. zawodowych). Porównanie to wywodzi się z obserwacji kury, zajmującej się tylko swymi kurczakami

i znoszeniem jajek, a także nieustannym przebywaniem wokół swojego kurnika. Czesi o takiej osobie nie powiedzą, że jest to, w dosłownym przekładzie, *‘domáci slepice’*, ale że jest to:

‘domáci puťka’,

(*to znamená žena, která se zajímá jen o domácnost, děti a nemá vyšší ambice ani jiné zájmy*). Czeskie wyrażenie *puťka*, określające w tym przykładzie językowym *kurę*, powstało od wyrazu pochodzenia dźwiękonaśladowczego, czyli wołania na tego ptaka (por. *puć* // *puť* → chor. *pućka*, czes. *puťka*, bułg. *pujka*, dial. niem. *Puthahn*, por. Machek 1968). Zwierzę // ptak – *kura domowa* – przedstawione jest jako metaforyczno-porównawczy symbol cech ludzkich, mogących występować w różnych miejscach i sytuacjach. Wynika to z obserwacji tego ptaka, jego właściwości i sposobów zachowania oraz w związku z przypisywaniem kurze antropomorficznych cech charakteru i umysłu, (por. przykład pol. *kura domowa* i czes. *to je ale slepice* w ludzkiej hierarchii społecznej). W tym wyrażeniu postrzegamy kurę jako osobę, (por. zjawisko personifikacji), która sprawuje matczyną opiekę nad swoimi dziećmi i niczego poza tym nie widzi.

Elementy znaczeniowe frazeologizmów, w których występują przedstawiciele kategorii pojęciowej PTACTWA DOMOWEGO (w tym także KURY), mogą tworzyć domenę (wyidealizowany model kognitywny) ZACHOWANIA. W wyniku zaobserwowanych sądów człowieka o kurze, zostają odzwierciedlone kulturowe i narodowe asocjacje danej grupy językowej, por.:

To je ale slepice, lub slepice jedna (pitomá),

[dosł.: to jest kura – stara kwoka (głupia)], oznaczające pol. *‘głupią gęś’*.

Związek między dwoma pojęciami doprowadzi do **asocjacji**, w tym wypadku do **negatywnych skojarzeń**: kobieta posiadająca cechy kury, ma niewielki iloraz inteligencji. Wizerunek kobiety został utrwalony w świadomości czeskiego obszaru kulturowo-językowego *se slepici* – ‘z kurą’, która w potocznym obrazie ‘ma mózg niewielkich rozmiarów’. Skojarzenia umysłowe odzwierciedlające związki ze światem zewnętrznym, dostarczają mechanizmów, dzięki którym struktura doświadczenia odpowiada pojętej przez społeczeństwo stereotypowej „rzeczywistości”. Dzięki walorom ekspresywnym zastępujemy niektóre leksemy innymi, które stają się środkiem przekazu informacji. Chcąc o kimś powiedzieć, że jest głupi lub brakuje mu inteligencji, w czeskiej kulturze pojawia się metafora: KURA TO MIERNIK INTELIGENCJI (por. *slepičí mozeček* – pol. ptasi mózdzek i *to je slepice* – ‘głupia kobieta’). Posługujemy się konstrukcjami metaforycznymi nazw zwierzęcych, np. *někdo je husa, osel, kráva* lub *slepice* – ‘ktoś jest gęsią, osłem, krową lub kurą’, które funkcjonują w języku dzięki skrótowości i obrazowości. Dzięki cechom

konotacyjnym i cechom **desygnacyjnym** (por. GLUPOTA dla osła i UPÓR dla osła), związanymi z kulturą, historią, geografą, społeczeństwem, religią itd., w ujęciu kognitywnym mamy do czynienia z *elementami semantycznymi (poznawczymi)*. Jiří Černý i Jan Holeš uważają, że w semantyce można używać terminu (czes. *dysfemismus*), który jest przeciwieństwem eufemizmu. Zastępuje się wyrażenie neutralne słowem obelżywym i obraźliwym, mającym wysoki stopień ekspresji negatywnej (dla danego obszaru kulturowo-językowego), por. nieudolnego lekarza można nazwać *rzeźnikiem*. *Dysfemismami* określamy także nazwy zwierząt służące do charakterystyki i cech osób, por. dla oznaczenia GLUPCA można wykorzystać znaczenie nazw zwierząt: *osioł*, *wół*, a o głupiej kobiecie możemy powiedzieć: *krowa*, *geś*, *kura* (Černý, Holeš 2004: 100). O płynności granic decyduje, jak to ujmuje Ryszard Tokarski, „wieloznaczność słowa i jego kontekstowo realizowane cechy semantyczne, tzw. konotacje znaczeniowe” (Tokarski 1984, 1988, 1999: 73-77). Użytkownicy języka czeskiego rzeczownik *slepice* – ‘kura’ mogą zaliczyć do pola nazw PTAKÓW, ale dzięki znaczeniom przenośnym, słowa te należą również do innych pól, związanych w danym przypadku z kategoriami działań ocenianych negatywnie czy ludzi moralnie lub intelektualnie gorszych (Bartmiński 2001: 363). Przypisywanie człowiekowi cech charakterystycznych dla zwierząt, np. dla kury i porównanie człowieka do tego PTAKA, przejawia się przeważnie w negatywnym wartościowaniu człowieka, o czym pisał Z. Kempf (1985), określając takie postępowanie myślowe „arystokratyzmem”.

Analogicznie można podać kolejny przykład, przyjmując stereotypowy pogląd o tym ptaku domowym, że KURA nie jest PTAKIEM mądrym, gdyż w świadomości zostało utrwalone skojarzenie, związane z jej niskim poziomem inteligencji (nawet i głupotą): kura nie powinna na niczym się znać. Cechę zachowania kury przenosimy na cechę człowieka, który niczego nie rozumie i nie pojmuje, co potwierdza następny przykład:

czes. *Rozumět (tomu) jako koza pertželi.*

pol. *Znać się (na tym) jak kura na pieprzu // zna się tyle, co kura na pieprzu.*

W języku czeskim nie ma mowy już o kurze i o pieprzu, lecz wykorzystana jest inna kombinatoryka (kolokacja) językowa, gdyż pojawiają się nowe leksemy kozy i pietruszki w stosunku do języka polskiego: *rozumět (tomu) jako koza pertželi*, czyli ‘zupełnie się nie znać na niczym’, ‘niczego nie rozumieć’, ‘nie mieć o czymś (zielonego) pojęcia’, ‘być ignorantem w jakiejś dziedzinie’. Źródłem komizmu staje się w tym wypadku rozbieżność między oczekiwaniem odbiorcy tekstu, a jego nastawieniem psychicznym, por.:

x zna się na tym, jak kura na pieprzu,

x zupełnie się na tym nie zna,
x tomu rozumí jako koza petrželi,
x vůbec tomu nerozumí.

W zdaniu *rozumět (tomu) jako koza petrželi* został w języku czeskim pokazany inny ekwiwalent językowy, widoczny przy użyciu (odmiennej kombinatoryki językowej), wskazujący na odmienną kolokację, w tym przypadku dotyczącą conceptualizacji głupoty, por. z odpowiednikiem polskim: *znać się (na tym) jak kura na pieprzu* // *zna się tyle, co kura na pieprzu*. Nie mówimy o kurze, ale o kozie, a w następnym zdaniu użytkownicy języka czeskiego mogą głupotę, niedoświadczenie lub niedojrzałość emocjonalną określić także innym zmienionym (przekształconym) wyrazem, pochodzącym z „ptasiej zwierzęcej terminologii”, a konkretnie leksemem **bažant**:

x je ještě (úplný) bažant – [dosł. *x* jest jeszcze zupełnym bażantem] → czyli ‘człowiekiem niezbyt doświadczonym’, ‘mało dojrzałym’ czy nawet ‘w niewielkim stopniu przygotowanym do wypełnienia określonego zadania’.

GLUPOTE, pozostając w domenie PTACTWA, w języku czeskim możemy wyrazić także przez leksem **labędzia**: *nedud’ labu’* – [dosł. ‘nie bądź labędziem’] pojmujemy jako ‘nie bądź głupim’.

Wykorzystując zwierzęce porównywaniami przy określaniu niewiedzy, użytkownicy języka czeskiego używają także wyrazu jelen:

jsem z něčeho (úplný) jelen,
 ‘niczego nie rozumieć’, ‘nic nie pojmować’,
 ‘být zmaten, popleten, nechápat něco’ = být jelen.

Warto wspomnieć, że za czasów Františka Ladislava Čelakovského istniała znacznie większa ilość używanych synonimicznych wyrażen porównawczych z konstrukcjami zwierzęcymi i ptasimi, por.:

rozumět něčemu jako slípka pivu, [dosł.: znać się jak kura na piwie],
rozumět něčemu jako vůl hvězdařství, [dosł.: znać się jak wół na astronomii],
rozumět něčemu jako osel harfě, [dosł.: znać się jak osioł na harfie].

Trzy wyżej wymienione konstrukcje, w których nośnikiem porównania, czyli członem porównującym (*comparatum*) jest zwierzę, we współczesnym języku czeskim są rzadko używane, podobnie jak porównania:

mít se jako mlynářská slepice při koši – ‘bardzo dobrze się powodzi’,
mít hlad jako mlynářova slípka když z koše sletí – ‘nie być głodnym’.

W języku polskim frazeologizm ten został także odnotowany (1875 NKP I 632), por.:

głodny jak młynarzowa kura – ‘wcale niegłodny’, ‘syty’. Frazeologizm ten, zarówno w językach czeskim i polskim powstał prawdopodobnie dlatego, że ludzie kojarzyli sobie młyn z dobrobytem i ogromną ilością ziarna, którego nigdy nie brakowało. Z doświadczenia wiemy, że ziarno i zboże są jednym z ulubionych pokarmów kury.

Podczas przedstawiania czeskich i polskich frazeologizmów, przysłów i frazemów dotyczących zwierząt, a szczególnie domeny PTACTWA, możemy zaobserwować elementy obrazowania danej sytuacji na podstawie różnorodnych komponentów leksykalnych, które w dalszej części pracy pokażą nam, że w tak blisko spokrewnionych, wywodzących się z jednej podgrupy zachodniosłowiańskich języków, istnieje odmienny, specyficzny i czasami różnorodny językowy obraz świata, charakterystyczny dla każdego z tych języków.

Jeżeli chcemy wyrazić w języku czeskim przekonanie, iż nie wyrządzimy nikomu krzywdy, użyjemy leksemu ‘*kurczak*’, który możemy wyrazić również w formie deminutywnej, por.:

Neublíží ani kuřátku // kuřeti, [dosł.: ‘nie zrani // nie skrzywdzi ani kurczątka’],
x ani kuře nerozhněvá, ani kuřeti neublíží – ‘velký dobrák’ – ‘dobroduszna osoba’,
x je dobrý jako kuře,
x je nevinný jako kuře,
x je krotký jako kuře // kuřátko,
x je mírný jako kuře // kuřátko,
x je tichý jako kuře // kuřátko.

Poprzez te przykłady została zaprezentowana osoba o łagodnym i dobrodusznym charakterze, która nikomu nie zrobiłaby krzywdy. W polskiej terminologii został utrwalony nieco inny wyraz z odmiennym ekwiwalentem językowym, czyli z muchą:

Nawet muchy by nie zabil // (nie skrzywdził).

Przeciwieństwem czeskiego powiedzenia, które określa osobę dobroduszną (wykorzystując porównanie do małego kurczaka, np. *x ani kuře nerozhněvá, ani kuřeti neublíží* – tłum. pol. *x kurczaka nie rozgniewa, ani mu nie wyrządzi krzywdy*) jest zwrot, dotyczący pozorowania i udawania wielkodusznej osoby, jaką się w rzeczywistości nie jest, por.: *neublíží ani kuřeti, ale slepici by zabil*, ‘není takový dobrák jak předstírá’ (za: Zaorálek 2000: 167) – tłum. pol.: *nie robi krzywdy kurczakowi, ale kurę by zabil*, ‘nie jest osobą dobroduszną, jak udaje’.

Zachowując jednocześnie ptasie ekwiwalenty językowe, możemy powiedzieć:

czes. *x je mýrný jako holubice* lub *x má holubčí povahu*,

pol. *x jest spokojny jak gołębica* lub *x ma gołębi charakter* (rozważania o gołębiu

w podrozdziale: KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DZIKIEGO NIEDRAPIEŻNEGO).

Dobry lis nie zjada kur swego sąsiada.

Liška, která čeká až spadne slepice z hřadu, zůstane o hladu.

Frazeologizmy z antropologicznego punktu widzenia są jednym z najwyraźniejszych składników obrazu świata. W polskim i w czeskim języku istnieją tzw. zgodne frazesy synonimiczne, które określają stosunek dwóch struktur, mających identyczne lub bardzo podobne znaczenie np.:

czes. *Která slípka mnoho kdáče, ta málo vajec nese.*

czes. *Kráva, která hodně bučí, dává nejmiň mléka.*

pol. *Kura, co dużo gdacze, zwykle mało jajek niesie.*

pol. *Krowa, która dużo ryczy, mało mleka daje.*

Domena zwierzęca: kury i krowy zostaje przeniesiona na domenę ludzkiego zachowania. Porównania te dotyczą osób, które dużo mówią, (paplają i gadają), a w konkretnej sprawie lub rzeczy mało robią:

czes. *I černá slepice bílá vejce nese.*

czes. *I černá slepice snáší bílá vejce.*

czes. *I černá kráva bílé mléko dává.*

pol. *I czarna kokoszka białe jaja niesie.*

pol. *I czarna kokoszka białe jajka znosi.*

pol. *I czarna krowa białe mleko daje*, (por. występujące także jako duńskie przysłowie; za: Masłowsky 2003: 180).

W tych zdaniach wyrażana jest opinia (na tle metaforycznego zwierzęcego porównania), która dotyczy człowieka. Osądzamy człowieka nie ze względu na cechy zewnętrzne, ale uczynki i skuteczne postępowanie. W podanych przykładach została także wyprofilowana struktura przeciwieństwa „ILOŚCI” i „KOLORU”: *mnoho* – *málo*, ‘dużo’ – ‘mało’; *černá* – *bílá*, ‘czarna’ – ‘biała’.

Przyjrzyjmy się zdaniu:

Slepice orla nevysedí // sova nevysedí sokola.

Nie urodzi sowa sokoła [dosłownie: nie wysiedzi sowa sokoła] // por. *nie urodzi sikora słowika* (Nyczaj 1993: 198) – ‘o czymś, co przekracza czyjeś możliwości’.

W zdaniu tym należałoby zwrócić uwagę na czasowniki: *nevysedět* – ‘nie wysiedzieć’ i nie urodzić – ‘*nenarodit*’ (niewielkie różnice znaczeniowe czasowników). Wynikającą z tego zdania metaforę można scharakteryzować jako proces, w wyniku którego jedna domena doświadczenia jest konceptualizowana w kategoriach pojęć, należących do innej domeny (por. Taylor 2001: 294). Następny przykład pokaże nam także (niewielką) różnicę znaczeniową czasownika oraz uwidoczni trochę inny (zmieniony) desygnat, czeskiego KURCZAKA i polskiej KURY:

Ani kuře (za) darmo nehrabe.

Ani kura za darmo nie gdacze, [dosłownie z jęz. czes.: ani kurczak za darmo nie grzebie].

Pojawiła się opozycja „małego” kurczaka (w języku czeskim) do „dorosłej” kury (w języku polskim) oraz opozycja czasowników *nehrabat* – ‘nie grzebać’ do ‘nie gdakać’ – ‘*nekdákat*’. W języku czeskim zostało utrwalone powiedzenie, że *ani kuře (za) darmo nehrabe*, oznaczające, że ‘za każdą wykonaną pracę należy się wynagrodzenie’. Jeżeli kurczakowi nie sypniemy np. trochę ziarna, do którego się przyzwyczał, to on nie mając motywacji, nie będzie grzebał i szukał pożywienia. Innymi słowy możemy na tle metaforycznego podobieństwa zadać pytanie: po co właściwie kurczak grzebie? (myśląc w podtekście: po co człowiek pracuje?). Domyślna odpowiedź brzmi: Żeby znaleźć ziarno (należy rozumieć jako: aby mieć na utrzymanie). Polacy porównali brak zapłaty z kurą, która za darmo nie będzie gdakała. Różnice pokazują nam dyferencję w tworzeniu tłumaczenia i przykładów, w których mamy do czynienia nie tylko z innymi ekwiwalentami (KURA i KURCZAK), ale także różnymi czasownikami (GRZEBAĆ i GDAKAĆ), którymi właśnie językoznawstwo kognitywne żywo się interesuje ze względu na ich zakorzenienie w doświadczeniu. Dla strukturalistów język stanowi arbitralny system znaków, niezależny od procesu poznania oraz doświadczeń użytkowników. Kognitywiści natomiast kładą duży nacisk na niearbitralny, motywowany charakter struktury językowej (Taylor 2001: 197). Z tego przykładu widać, że tłumaczone zdanie musi być zawsze zgodne z przyjętym dla danego obszaru językowego uzusem językowym. Ciekawe jest pod tym względem przysłowie:

Ani slepice darmo nehrabe (Bittnerová, Schindler 2003: 18), które było używane za czasów Františka Ladislava Čelakovského, lecz obecnie zdecydowanie częściej używa się zwrotu: *ani kuře (za) darmo nehrabe*. W polskiej kulturze i języku można zaobserwować inny frazeologizm: *Śpiewać darmo, boli gardło. Za darmo ani pies nie szczeka. Ani pies ogonem nie kiwnie, jak mu chleba nie dasz.*

W podobny sposób przedstawia się kolejny przykład, w którym przejawia się konwencja językowa:

„*Daj kurze grzędę, a ona (krzyczy): jeszcze wyżej siędę*”.

Jest to dziedzictwo po dzikim kurze Bankiwa, który w indyjskich lasach sypia wysoko na gałęziach drzew, chroniąc się przed nocnymi drapieżnikami. Przysłowie to, dzięki metaforze konceptualnej odnosi się do ludzi, oznaczając, że ludzie są nienasycony i zawsze pragną więcej niż mają. Zdanie to, dzięki wykorzystaniu zakodowanej innej semantyki, możemy przetłumaczyć:

‘*Podej čertu prst a chytne celou ruku*’.

[dosłownie: ‘Podaj diabłu (mu) palec, a on złapie całą rękę’; (za: Oliva 1994: 456)].

Eva Mrhačová i Renáta Ponczová (2003) proponują jeszcze inne tłumaczenie tego zdania:

‘*Ukaž slepici hřadu a ona sedá výš*’.

Opisujou takovou osobu, jehož nároky jsou vyšší než jeho schopnosti (Mrhačová, Ponczová 2003: 199). ‘Zostaje opisana taka osoba, która posiada większe wymagania, niż ma zdolności’. Z dwóch przetłumaczonych zdań wnioskujemy, że przechodząc z DOMENY PTACTWA do DOMENY ZACHOWAŃ LUDZKICH, jesteśmy w stanie zrozumieć znaczenie tego frazeologizmu, że ‘x jest wiecznie niezaspokojony’, ponieważ ‘x-owi jest ciągle czegoś mało’.

W niektórych zdaniach znaczenie czynności powoli zanika w języku czeskim, i nie jest znane w języku polskim. Przytoczyć warto przykłady, pokazujące, w jaki sposób odbierano porównania w innym obszarze kulturowym i jak tworzono nowe wartości i systemy pojęć, używając w tym celu absurdalnych (dzisiaj przestarzałych) wyrażen:

‘*Už pase slepice = ‘už umřel*’.

[dosł. Już pasie kury = ‘już umarł’].

Wyrażenie: *Rodem kurki czubate* jest obecnie mało zrozumiałe dla większości ludzi. Słowo „rodem” (za: Kopaliński 2004: 245) oznacza: ‘z pochodzenia’, ‘z urodzenia’. Chodzi o to, że nie jest to cecha nabyta, jednostkowa, ale że wszystkie osoby są pod tym względem podobne do siebie, por.:

Podobat se // být podobný jako vejce vejci,

[dosł.: ‘być podobny jak jajko jajku’].

Powiedzenie: *Wart czarnej kury* oznacza ‘stracił zmysły’, ‘zbzikował’, ‘oszalał’. W dawnych czasach przykładano obłąkanemu zabitym czarną kurę do głowy, aby szaleństwo (lub złe лихо) przeszło z głowy do ciała kury, por. *trzeba komu czarnej kury*.

Z kolei określenie frazeologiczne:

Zobal // d'obal se slepicemi = ‘má ušnupaný, špinavý i umazaný nos’.

[dosł.: Dziobał z kurami] = ‘ma pobrudzony nos’,

odnosi się do brudu, brudnej twarzy człowieka. W zwrocie tym porównujemy nie tylko człowieka z kurą, ale czynność dziobania, podczas której kury brudzą się i w efekcie ta czynność została przeniesiona na → ‘człowieka nieumytego’, z brudną twarzą, a szczególnie nosem.

Natomiast człowiek, który dużo *zobe* – ‘dziobie’ jest ekspresywnie określany w języku czeskim za pomocą rzeczownika: *zazobanec* – ‘bogacz’, ‘człowiek mający pieniądze jak lodu’ albo za pomocą przymiotnika: *zazobaný* – ‘nadziany’. Tu pojawia się kognitywne postrzeganie POJEMNIKA. Na tle skojarzeń można wywnioskować, że ten kto dziobie, napelnia pojemnik ziarnkami (mam tutaj na myśli pieniędzmi). Z takim stwierdzeniem przychodzi mi na myśl polskie powiedzenie, które ma wiele wspólnego z (dziobaniem) ziarna i metaforycznym (napelnianiem) pojemnika – porównajmy człowieka jako POJEMNIK, zaznaczając, że to nie jest utrwalony w języku polskim frazeologizm:

x napelnia siebie ziarnami,

x napelnia siebie pieniędzmi.

W modelu poznawczym ziarna i pieniądze przypisywane będą takim obiektom, które rozpatrujemy w kategoriach elementu (części) pewnego zbioru (całości) i proces taki nazywamy typem syngulatywnym, por. (Grzegorzczkova, Szymanek 2001: 469-484):

Ziarnko do ziarnka, a zbierze się miarka.

W języku czeskim przysłowie to oczywiście istnieje, lecz zostało utrwalone w nieco innej formie, a konstrukcja jego brzmi następująco:

Kdo šetří, má za tři [dosłownie: ten kto oszczędza, ma tyle uzbierane, jakby trzy osoby wspólnie oszczędzały – ‘ma w trójnasób’]. Metafory te zostały oparte na schemacie wyobrażeniowym POJEMNIKA. Język w podanych przykładach traktowany jest jako arbitralno-mediacyjna strefa pomiędzy człowiekiem a rzeczywistością. Ostatnio w telewizji polskiej pojawiła się reklama operatora telefonii komórkowej, w której wykorzystywane jest znaczenie oszczędzania, (wysyłanie taniego SMS tylko za jeden grosz) przez próbę porównania z pojęciem OSZCZĘDNEJ KURY:

grosz do grosza i będzie kokosza. (Kokosza swój pojemnik napelnia groszami).

Zdanie to można porównać z czeskim odpowiednikiem, gdzie wykorzystywana jest nazwa kurczaka, w którym został zachowany rym, podobnie jak w języku polskim:

Zrnko po zrnku kuřátko naplní svoje volátko, (za: <http://drobek.mysteria.cz/Tabory/18.htm>).

Schemat napełniania pojemnika pojawia się w czeskim powiedzeniu, opowiadającym o tym, że:

Každá slepice (slípka) nehrabe od sebe, ale pod sebe.

[dosł. tłum.: Każda kura grzebie nie od siebie, ale do siebie].

Czasownik *hrabat* trzeba traktować nie tylko w kategoriach grzebania czy grabienia, ale przede wszystkim w języku potocznej ekspresji jako coś, co zostało ułożone i zgromadzone „w kupkę” i co się zagarnia względnie zgarnia. *Hraboš* będzie więc nie tylko zwierzęciem – *nornikiem* zwyczajnym czy *polnikiem* – ale także, ujmując to znaczenie na zasadzie metaforycznego podobieństwa, wyraz ten będzie odnosił się do takiej osoby, która chętnie wszystko zgarnia (np. pieniądze + majątek) i jednocześnie napełnia nimi swój pojemnik. Posiadanie dużej kwoty pieniędzy można określić w języku czeskim związkiem frazeologicznym, poprzez wykorzystanie leksemu *kury*, por.:

x má peněz jako mlynářova slepice zrní pšenice,

[dosł. x ma pieniędzy jak kura młynarza ziaren pszenicy] ‘nadmiar pieniędzy’.

Kolejne zdanie pokazuje nam przeciwieństwo napełniania pojemnika, czyli pozabawienie i opróżnienie jego zawartości, (czyli w przenośni rozumiemy to jako podstępne ogołocenie kogoś z pieniędzy lub majątku), używając porównania do skubania kury:

Oškubat někoho jako slepici, (kuře, husu, kavku),

[dosł. oskubać kogoś jak kurę (kurczaka, gęś czy kawkę),

‘oskubać kogoś’; ‘puścić kogoś z torbami’; ‘ogłocić kogoś’.

Przyjmuję, że frazeologizmy mogą być punktem wyjścia zabawy językowej (Lewicki, Pajdzińska 2001: 328), ale także tworzenia dowcipów językowych i tekstów satyrycznych. KURA może przez swoje nieustanne grzebanie odkryć bardzo ważne sprawy, o czym świadczy niżej przytoczony czeski dowcip:

Potkají se po hodně dlouhé době dva spolužáci:

“Hele, Karle, kde jsi byl posledních patnáct let?”

“Ale, v base.”

“Prosím tě a kvůli čemu?”

“Kvůli slepicím.”

“Prosím tě, vždyť kvůli slepicím se nedává patnáct let?”

“Vyhrabaly tchýni.”

(za: <http://www.skvelyden.cz/index.php?s=slepice>)

Wolne tłumaczenie:

„Spotykają się po dłuższym czasie dwaj uczniowie z bylej klasy:

Karol, powiedz mi, co robiłeś przez ostatnie piętnaście lat?

Ach, siedziałem w więzieniu.

A za co?

Za kury.

Ale przecież za (kradzież) kur nie otrzymuje się piętnastu lat?

Tak, ale one odgrzebały teściową”.

Dowcipy są bardzo wdzięcznym i przydatnym materiałem językowym do badań nad stereotypem. Dokonują się w nich selekcje, dotyczące cech stereotypowych, które zostają uwypuklone, wyostnione, a nieraz doprowadzone do absurdu.

W polskiej frazeologii wykorzystywana jest czynność grzebania w znaczeniu ‘stałe lub nieustannie grzebać’, por.: *ona gospodarzy, jak kura w ogrodzie*. Ponieważ kury nie potrafią spokojnie stać, tylko stale grzebią, powstało porównanie, używane przeważnie w dialekcie kaszubskim (Treder 2005: 202) *deptać jak kura*, ‘niespokojnie stać’.

Z kolei czeskie wyrażenie opisujące taką czynność, jak:

Dát vajíčko za slepičku = ‘za málo mnoho získat’.

[dosł.: Dać jajko za kurę] = ‘za niewiele sporo zyskać’,

może kojarzyć się z takim spostrzeżeniem, że kury, znoszące jajka, nie zabija się, (które będziemy pojmowali jako metaforę: KURA TO ŹRÓDŁO DOCHODU, przynoszące duże i stałe zyski). Potwierdzeniem takiej tezy może być także następny zwrot:

Lepší dnes vejce, než zítra slepice – [dosł.: Lepšie dzisiaj jajko, niż jutro kura],

(por. *lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu*),

(*lepsi jeden pečený pták na talíři, nežli dva vznesení v povětrí* (ve vzduchu)

przekazujący obserwację, że, jeżeli zabijemy kurę, to już więcej nie będziemy mogli jeść jajek, więc lepiej zapewnić sobie nieustający dopływ jajek z pewnego źródła niż jednorazową ucztę, zjadając kurę.

Jeżeli chodzi o czeską gościnność, to istnieje również związek frazeologiczny, który opowiada nam, że:

Nerady slepice na svatbu, ale musí.

Nie chętnie chcą pójść kury na wesele, ale muszą.

Nie chciało się kurze na wesele, ale musiała.

Zwrot ten opowiada nam o ugoszczeniu gości weselnych kurą, której normalnie się nie zabija, (por. *dát vajíčko za slepičku* i *lepsi dnes vejce, než zítra slepice*), ale istnieją pewne wyjątki, jak na przykład wesele, gdzie gościa trzeba ugościć, czym przysłowiowo „*chata bogata*”.

Złośliwi mogliby wtedy powiedzieć, że:

czes. *Umřela ta slepička, co nesla zlatá vajíčka.*

pol. *Umarła ta kurka, co złote jajka zносиła.*

Przysłowie *kura znosząca złote jajka*, ‘źródło łatwych i dużych dochodów’ – czes. *slepice snášející zlatá vejce* ma swoją genezę w bajkach Ezopa. Chciwy właściciel kury sądził, że w jej wnętrzu znajduje się znaczna ilość złotych jaj, więc ją zabił i rozkroił. Okazało się, że w środku wyglądała tak, jak każda inna kura. Zachłanność człowieka doprowadziła do tego, że nie posiadał ani kury ani złotych jajek. Morał bajki dotyczy więc ludzkiej, krótkowzrocznej zachłanności, która została srogo ukarana. Podobne znaczeniowo przysłowie: *nie licz swych kurcząt, nim się wylęgly* pochodzi również z bajki Ezopa. Opowiada o córce rolnika, która, wracając z dojenia, zaczęła marzyć z pełnym wiadrzem mleka na głowie: „Z tego mleka zrobię śmietanę, a z niej masło, które sprzedam na targu i kupię za nie tuzin jaj. Z nich się wyklują kury, które złożą wiele nowych jaj, więc wkrótce będę miała pełen kurnik drobiu. Część sprzedam i kupię sobie sukienkę. Pójdę na rynek, gdzie młodzi ludzie będą się do mnie zalecać. Jednak ja dumnie potrząsnę głową i pójdę dalej”. Rozmyślając tak, potrząsnęła głową, że wiadro upadło, a mleko się wylało. W większości języków europejskich, w tym także w polskim istnieje na ten temat wiele przysłów, w których jest wykorzystywane zwierzęce słownictwo: *Kura najpierw znosi jaja (jajko, jajka), a dopiero potem gdacze* (WSFJP 2003: 343); ‘nie chwal się tym, czego jeszcze nie zrobiłeś, czego jeszcze nie masz’ oraz *jeszcze skóra na baranie, a już szewcy piją za nią; za niedźwiedzią skórę pije, a miś w lesie żyje; nie dziel skóry na niedźwiedziu*.

Natomiast „kurze gdakanie” możemy odnieść do sposobu wypowiadania się człowieka, por.:

ciągnąć jak kura ze spluwaczki, ‘opowiadać długo i nudnie’, ‘ociągać się z wypowiedzeniem ważnej informacji’ (WSFJP 2003: 340). Natomiast wyrażenie:

przestań gdakać oznacza w potocznym rozumieniu ‘zamknij się’.

Obraz świata zawarty w języku ogólnym, zwany niekiedy „obrazem naiwnym” bądź „potocznym” (Bartmiński 2001: 347) uwzględnia zarówno obiektywne dane cechy rzeczywistości, jak też kulturowe uwarunkowania rządzące myśleniem i ocenami człowieka.

Omawiając znaczenie kury i kurczaka w czeskich i polskich frazeologizmach, warto przytoczyć takie zwroty, idiomy i przysłowia, w których podczas tłumaczenia zmienia się desygnat, czyli ekwiwalent językowy np.: czeski *kurczak* na polskie *jajko*, czeskie *jajko* na polskie *krople wody*, czeski *kot* na polski (*kurzy*) *pazur* (patrz IV a, IV b) i zostaje wyprofilowana inna domena (zachowanie kury → zachowanie człowieka) *slepičí mozeček i slepičí prdel*

(por. IV c i IV d). Patrząc na wyrażenia i związki frazeologiczne z punktu widzenia gramatyki kognitywnej, chciałbym zwrócić uwagę na zjawisko profilowania, ponieważ w ujęciu R. Langackera (1987, 1995, 2001) jest ono ściśle związane z pojęciem bazy, jako jednej z podstawowych operacji mentalnych, dokonywanych przez umysł ludzki. Według Renaty Grzegorzczukowej proces ten „polega, mówiąc najogólniej i bez używania terminów specjalistycznych, na wyróżnianiu, ‘podświetlaniu’ w obrębie bazy (tzw. pewnego pola doświadczeniowego) niektórych elementów jako szczególnie ważnych, a usuwaniu w cień (do tła) innych elementów. Operacja ta nazywana jest także obrazowaniem sceny” (Grzegorzczukowa 1998: 10). Przykłady związane z różnym profilowaniem z domeny PTAKA ukazują odrębny JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA.

IV a. Części budowy kury we frazeologii – PAZUR

W tej części rozprawy, odwołując się do wybranych przykładów, ukazę, jak odmiennie są eksponowane w języku czeskim i polskim poszczególne fragmenty (profile) KURY i KURCZAKA.

W trakcie komunikacji werbalnej, porównując kontrastywno-kognitywnie dwa języki, można zaobserwować nie tylko zmianę bazowego słowa (*slepice* ‘kura’), przechodzącego w inne określenie, ale także inne różnice zachodzące w językach czeskim i polskim. Istnieją bowiem odmienne skojarzenia z czynnością pisania, więc inaczej konceptualizowana jest ta czynność, np. w języku polskim istnieje zwrot:

Pisać jak kura pazurem,

lecz w języku czeskim nie używa się wyrazu *kura*, ale pojawia się inny leksem: *kot* ‘kocour’, por.:

Škrábat jako kocour.

Czasownik **škrábat** oznacza ‘drapać’ i ‘skrobać’, lecz dla oznaczania nieczytelności mówimy *bazgrać* i *gryzmolić*: *kot může drapać*, a pisząc (nieczytelnie i brzydko), **škrábeme jako kocour** (w czeskim) lub **piszemy jak kura pazurem** (w polskim). Z tego można wysnuć wniosek, że zarówno czynność grzebania (kury)⁹ jak i drapania (kota) zostały utrwalone

⁹ Rzymski dramaturg Titus Maccius Plautus (251-184 p.n.w.) był jedną z najbardziej znanych osobowości rozwijającej się sztuki rzymskiej. W swojej sztuce antycznej *Pseudolus* czes. *Lišák Pseudolus* wykorzystywał żywą mowę ludu, wulgaryzmy i czerpał inspiracje z życia zwykłych mieszkańców, wypowiadając znaną sentencję: *gallina scripsit* co oznacza dosłownie czes. *to psala slepice*, pol. *kura nagryzmoliła* // *naskrobała*. Bohater tej sztuki teatralnej wyśmiewa się z listu, napisanego przez dziewczynę, która ledwo co umiała pisać i zaadresowała go do swojego ukochanego. Możemy zauważyć, że podobieństwa leksykalne związane z ekwiwalencją zwierzęcą – z *kura* – w zakresie pisania zachowały się do czasów współczesnych w języku polskim.

(zarówno w polskiej jak i w czeskiej frazeologii) jako coś, co jest nieczytelne lub brzydko napisane. Czasowniki *škrábat* i *pisać* użyto oczywiście w znaczeniu metaforycznego podobieństwa. Podstawa konceptualna obu wyrazów odsłania metaforyczne podobieństwo między: grzebaniem pazurem // drapaniem a czynnością pisania. Obrazowanie¹⁰ takie umożliwia nam odkrycie znaczenia wyrazu, czyli zrekonstruowanie struktury podobieństwa zwierzęcej czynności z ludzką.

IV b. Części budowy kury i kurczaka we frazeologii – JAJKO

Chciałbym zająć się etymologiczną różnicą między polskim *jajkiem* i czeskim *vejcem*. Za pomocą metody historyczno-porównawczej można stwierdzić, że z prasłowiańskiego *ajbce* (zachowało się tylko w językach czeskim i słowackim protetyczne *v-*), powstało czeskie *vejce*, zaś w języku polskim wyraz ten przekształcił się w wyraz *jajko* z protezą *j-*. W języku potocznym tzw. interdialekcie (*obecná čestina*) występuje protetyczne *v-* przed samogłoską *o*, np. (*vokno* ‘okno’, *vokurka* ‘ogórek’, *vodejít* ‘odejść’). Zjawisko to rozwijało się już od końca XIV wieku, lecz do języka literackiego się nie przedostało.

We frazeologii zauważyć możemy modele kognitywne, które dotyczą np. wyrażenia: *być // okazać się // stać się jajkiem Kolumba* ‘o prostym rozwiązaniu pozornie trudnej sprawy’, które związane są także z cechami PTACTWA. Istnieje sporo wyrażen, w których profilowane jest PTASIE JAJKO np.:

x podrzucił y kukulcze jajko – ‘coś, co nie jest mile widziane, czego chciałoby się pozbyć’; ‘podrzutek’; ‘podstawić lub dać świadomie albo nieświadomie coś, co może komuś zaszkodzić’ – por. czes. *x nasadil y (do hnízda) kukaččí vejce*¹¹,
x jest piegowaty jak indyczne jajo – ‘bardzo dużo piegowaty’ (WSFZP 2005:148),

¹⁰ O ząbku czosnku możemy w języku czeskim powiedzieć zarówno: *stroužek česneku*, ale i wykorzystując somatyzmy leksykalne *zoubek česneku*, lub *pazourek česneku* (Siatkowski, Basaj 1991: 491). Dostrzegamy w tym miejscu, że *pazourky* – ‘pazurki’ mają nie tylko zwierzęta, ale poprzez uabstrakcyjniony wyraz formy językowej kojarzymy znaczenia według podobieństwa pojęciowego, (por. *pisać jak kura pazurem* z wyrazem *pazourek česneku*). Zdolność dostrzegania podobieństwa jest uznawana za podstawę naszego poznania.

Wracając do wcześniejszego przykładu: *pisać jak kura pazurem*, możemy również zauważyć, że inaczej będziemy używali w języku czeskim rzeczownika pazur – ‘*pazour, dráp*’ w zdaniu *trzymać się (bronić się przed upadkiem) pazurami (rękami nogami)*, które będzie w języku czeskim brzmiało: *Bránit se zuby nehty* – dosł.: ‘bronić się zębami i paznokciami’.

X nechce spadnout se stromu, drží se zuby nehty – [x nie chce spaść ze drzewa, trzyma się **rękami nogami**]. Jest różnica – inna konceptualizacja, dzięki wyprofilowaniu innych jednostek leksykalnych, które skupiają się wokół części ciała ludzkiego lub zwierzęcego: czeskie *zuby nehty* – polskie *ręce nogi*.

X se drží stromu jako klišť – [x trzyma się drzewa jak kleszcz]. Nie ma różnicy w pojmowaniu trzymania się: *klišť*-kleszcz. (inny jest tylko rodzaj gramatyczny: czes. *klišť* (nijaki) – pol. kleszcz (męski)).

¹¹ Istnieją w języku czeskim jeszcze inne frazeologizmy, mające porównywalne znaczenie, w których wykorzystywane są zwierzęce ekwiwalenty językowe, np. *x nasadil y blechy do kožichu*, *x nasadil y vši do kožichu*.

x ani holubí vejce nezmaří – ‘oszczędny’, ‘dobrze gospodaruje’ (LR 2000: 381),
x má kroupy jako holubí vejce – ‘duże’ (LR 2000: 547),
x má vejce od farářova kohouta – ‘wielkie’ (LR 2000: 381),
przepiórcze jaja // křepelčí vajíčka – ‘małe’,
guz wielkości jak kacze jajo – ‘duży’.

Skupię się jednak na profilowaniu i konceptualizacji KURY I KURCZAKA w badanych czesko-polskich związkach frazeologicznych o zabarwieniu metaforyczno-metonymicznym, gdzie profilowane jest przede wszystkim JAJKO, por. *x má očíška jako kuří vejce* ‘wielkie oczy’. W gwarze cieszyńskiej istnieje frazeologizm: *to je kurka, co pstre jaja niesie* – ‘kłamie’.

Kuře chce být moudřejší než (stará) slepice.

‘Mladší nezkušený by rád poučoval staršího zkušeného’.

Jajko chce být mądrzejsze od kury, tj. ‘młoda, mało doświadczona osoba chce uchodzić za mądrzejszą niż ktoś od niej starszy’. Wiemy, że zarówno *slepice* ‘kura’ jak i *kuře* ‘kurczak’ są istotami żywymi. Można przypuszczać, że czeskie wyrażenie: *kuře chce být moudřejší než (stará) slepice* [dosł. tłum. *kurczak chce być mądrzejszy niż (stara) kura*] nadaje równie wyrazisty sens znaczenia. Wynika to z tego, że możemy wyobrazić sobie małego kurczaka, nie mającego jeszcze wielkiego doświadczenia, ale mającego czucie, słuch, węch i zdolnego do poruszania się oraz naśladowania starszych w zdobywaniu sprawności. To sprawia, że ma potencjalne zdolności do porównywania i nawet może „pouczać” i być bardziej „mądry” niż (polskie) „jajko”, które nie posiada takich cech, gdyż jest „nieożywione” – nie ma więc możliwości porównywania ani „pouczania”, jak o tym mówi polski zwrot: *jajko chce być mądrzejsze od kury* oraz jak to pokazuje następny przykład: *jajko kurę uczy*. Można zauważyć, że w języku polskim nie został wyprofilowany KURCZAK (tak jak w języku czeskim), lecz wyprofilowane zostało JAJKO, które chce być mądrzejsze od kury. Jak widać z tych międzyjęzykowych kognitywno-kontrastywnych badań porównawczych, nasuwa się następne przysłowie: *jiný kraj, jiný mrav – co kraj, to obyčej*. Analogicznie można by rozpatrywać następujące zdanie:

Kuře učí slepici – [dosł. tłum. *kurczak uczy kurę*] lub przestarzałe powiedzenie,

kuře chce být kohoutem (ČP 2003: 124), [pol. dosł. tłum.: ‘kurczak chce być kogutem’].

Jajko kurę uczy, (por. *neuč rybu plavati a ptáka lítati* –

‘nie ucz ryby pływania, a ptaka latania’.

Mamy tutaj ponownie do czynienia z tę samą konceptualizacją (czeskiego) *kuřete* – ‘kurczaka’ jako ‘czegoś, co jest małe, a chce być duże i mądre’, podobnie jak polskie *jajko*. Zwroty i wyrażenia przynoszące nieco odmienny obraz świata badanych języków, pozwalają scharakteryzować typowe życiowe sytuacje – czasami z odrobiną humoru, czasami z ironią, a niekiedy nawet i ze złością. W większości przypadków mają charakter ludowy, w którym zakorzeniony jest wynik obserwacji, twórczości i żartu (Čmejrková, Daneš 1996: 103). Podam jeszcze jeden przykład związku frazeologicznego oderwanego od podstawy znaczeniowej:

Je (jako) z divokých vajec – [dosł.: ‘jest (jak) z dzikich jajek’].

Ten czeski frazeologizm, w którym wykorzystany został profil i porównanie DZIKIEGO JAJKA, przetłumaczyć można na język polski, oddając sens znaczenia innym związkiem frazeologicznym, dobrze zakorzenionym w kulturze polskiej, np.

Jest w gorącej wodzie kąpany – ‘niecierpliwy’, ‘impulsywny’.

Człowieka takiego w języku czeskim określamy *horkokrevný* – dosłownie ‘gorąca krew’, czyli mający porywczy temperament, *zbrklý* – ‘postrzelony’, ‘narwany’, ‘szalony’; *divoký (divoch)*, ‘dziki (dzikus)’.

Przysłowie czes. *x se vrtí jako slepice na vejcích*,

dosł. pol. ‘x wierci się jak kura na jajkach’ – dotyczy osoby, która ‘zachowuje się (siedzi) niespokojnie, denerwuje się’,

czes. *x sedí jako kvočna na vejcích*,

pol. *x siedzi jak kura // kwoka na jajkach* – dotyczy osoby, która ‘siedzi niewygodnie’, ‘bez ruchu’, ‘bezczyinnie’.

Następny przykład frazeologiczny:

x nosi się z czymś jak kura z jajem // jajkiem,

x obnosi się z czymś jak kura z jajem // jajkiem (WSFZP 2005: 202) – dotyczy osoby, która ‘rozważa jakieś problemy’, ‘ciągle mówi o tym dużo’ i ‘nie może się zdecydować na rozwiązanie’, ‘chwali się czymś’.

Kura lubi się pochwalić zniesieniem jajka, por.:

Gdyby kura nie gdakała, to by nikt nie wiedział, že zniosla jajo (Mrhačová 2003: 199).

Chcesz mieć jajko, pozwól kurze gdakać (PPIO 2003: 189).

Kura jedno jajko zniesie, a stu sąsiadów o tym zawiadomi (PPIO 2003: 199).

Kura najpierw znosi jajo, dopiero potem gdacze (WSFJP 2003: 341).

Je-li na Vánoce mnoho hvězdíček, slepice ponesou mnoho vajíček (VP 1998: 314).

Žółw sklada jaj tysiące i nikt o tym nie wie; kura sklada jedno i rozgłasza na cały kraj,
 (za: <http://www.mysli.com.pl/przyslowia>),
x chwali się jak kura jajkiem (Treder 2005: 202),
x gdacze jak kura po zniesieniu jajka (Treder 2005: 202),
x gdacze // nosi // obnosi się // kręci się jak kura z jajkiem ‘ustawicznie o czymś myśleć, mówić, chwalić’.

Jeżeli postrzegamy zachodzące podobieństwa, że ktoś do kogoś jest bardzo podobny, niemal identyczny to po czesku powiemy:

podobat se // být podobný jako vejce vejci, [dosł.: ‘być podobny jak jajko jajku’].

Natomiast w języku polskim został utarty inny zwrot, nie mówiący o jajku, lecz o dwóch kropłach wody względnie o dwóch kubkach lub literach jot:

być podobny jak dwie krople wody;
lub być podobny kubek w kubek do kogoś;
oraz jota w jotę.

Analizując te przykłady, można zauważyć inną konceptualizację, jak w przypadku czeskich *vejci* ‘jajek’ i polskich kropli wody i kubków – czy w wymienionych już zdaniach, np. czes. *rozumět (tomu) jako koza pertželi* – pol. *znać się (na tym) jak kura na pieprzu* // *znać się tyle co kura na pieprzu*; czes. *ani kuře (za) darmo nehrabe* – pol. *ani kura za darmo nie gdacze*; czes. *škrábat jako kocour* – pol. *pisać jak kura pazurem*; czes. *kuře učí slepici* – pol. *jajko kurę uczy*.

IV c. Części ciała kury we frazeologii – TYLNA CZĘŚĆ CIAŁA

Mówiąc o kimś obraźliwie, możemy taką osobę określić, wyrażając się w języku czeskim, że ma:

slepičí prdel, [dosłownie ‘kurzy tyłek’] w znaczeniu ‘papla’.

W języku czeskim wyrażenie to opisuje osobę, która wszystko powie (wygada), a właściwie osobę, „która wszystko z łatwością wypuści”, czyli puści ‘parę z ust’. Ponownie pojawia się schemat wyobrażeniowy POJEMNIKA kierunek (od środka na zewnątrz), stąd istnieje czeski pejoratywny czasownik *vyslepičit*. W przeciwieństwie do metafory, metonimia wykazuje różnorakie relacje styczności: sąsiedztwo lub współwystępowanie w czasie i przestrzeni, współzależności itd.

Motywację metonomiczną mają np. zwroty *ktoś otwiera usta*, ‘ktoś zaczyna mówić’ i *komuś usta się nie zamykają*, ‘ktoś nie przestaje mówić’. U ich podstawy leży mentalne

zastąpienie nazwy czynności złożonej (jak wiemy, mówienie jest efektem pracy wielu narządów artykulacyjnych) nazwą jednej z czynności składowych. Zauważmy jednak, że wybór nie był przypadkowy: padł na element najwyrazistszy dla obserwatora, por. (Lewicki, Pajdzińska 2001: 320). Porównując to z osobą, która wszystko rozgada (rozniesie wszystkie plotki, szczególnie podczas zakrapianej imprezy), użytkownicy języka czeskiego powiedzą, że ma *dlouhou kravatu* nebo *jazyk na vestě* – ‘długi krawat’ lub ‘język na kamizelce’. Ekspresywnie powiedziawszy o kimś, że jest to *slepičí prdelka*, mamy na myśli ‘gadulę’, która nie utrzyma żadnej tajemnicy.

IV d. Części ciała kury we frazeologii – MÓŻDŻEK

Polski zwrot, który został utrwalony jako stały związek frazeologiczny (Kita, Skudrzykowa 2002: 330) – przykład językowy: „*x ma ptasi mózdzek*” – odnosi się do ‘człowieka mało inteligentnego’, natomiast w języku czeskim, opisując taką osobę, określimy ją pejoratywnie, ironicznie drwiąc z niej, że *x má slepičí mozeček*. Podobieństwa występują tam, gdzie je dostrzegają użytkownicy języka. W obrębie wspólnej klasy znaczeniowej zachodzi stosunek hipomimiczny: *x má ptačí mozeček // x má slepičí mozeček // x má vrabčí mozeček*. Wyrażany on jest jako podtyp grupy podrzędnej, por.:

x je jak wróbelek – x je jak ptaszek;

šwiergocą jak ptaki – šwiergocą jak wróble.

W świadomości ludzkiej zostało zakodowane, że czeska *slepice* – ‘kura’ albo polski *pták* – ‘ptak’, ponieważ nie są to istoty wielkich rozmiarów, niewątpliwie posiadają mniejszy mózg od człowieka. Podobieństwo takie jest subiektywnym postrzeganiem rzeczywistości. Wykorzystując w tym wypadku metaforę czy porównanie, posługujemy się domeną źródłową (*source domain*), czyli podstawowym znaczeniem jakiegoś słowa np.: kura (ptak) w celu opisywania domeny docelowej, (*target domain*), czyli znaczenia słów z innej dziedziny, np.: odnoszących się do części kury (ptaka) – (por. Tabakowska 2001: 56). Analogicznie, chcąc w języku czeskim określić kobietę (naiwną, ograniczoną lub mało inteligentną) powiemy: *to je slepice*. Czeskie i polskie jednostki frazeologiczne *ptasi mózdzek – slepičí mozeček* ‘umysł ciasny, ograniczony, płytki, pozbawiony szerszych horyzontów’ powstały w oparciu o metaforę: PTASI MÓŻDŻEK TO MAŁY MÓŻDŻEK, NIEWIELE ROZUMIEJĄCY. A skoro maleńki – to i umysłowość posiadacza takiego mózdzku musi być niewielka, stąd metonimiczne użycie wyrażenia (Daszczyńska 1994: 63) dla określenia zdolności umysłowych człowieka. Przykłady te odzwierciedlają projekcję metaforyczną z domeny PTACTWA na

domenę LUDZKĄ. Zarówno w języku czeskim, jak i polskim, przedstawione frazeologizmy składają się z rzeczownika oraz określającego go przymiotnika, który w tym przypadku decyduje o różnicy obrazowości porównywanych związków. Jak podkreśla Anna Hejduk „rozum i mózg postrzegane są jako organy odpowiadające za sprawne myślenie, dlatego, aby związki te oznaczały głupotę, potrzebna była przydawka, zmieniająca pozytywne nacechowanie tych słów. W obu badanych językach odwołano się do nazw zwierząt i ptaków” (Hejduk 2002: 253). Przydawki *ptasi*, *kurzy* wskazują, że rozum czy mózg jest mniejszy, czyli mniej rozwinięty. W analizie językowej pojawiają się takie związki frazeologiczne, które jedynie różnią się tym, że w jednym z porównywanych języków występują wyrażenia z komponentem w formie neutralnej, a w drugim w formie zdrobnienia. Różnice są tak niewielkie, że nie wpływają w sposób istotny na zmianę obrazowości, por.:

pol. *kurzy mózdzek* – czes. *slepičí mozek* // *mozeček*,

pol. *ptasi mózdzek* – czes. *ptačí mozek* // *mozeček*,

pol. *kurzy rozum* – czes. *slepičí rozum* // *rozoumek*.

Warto jednak zwrócić uwagę na to, że w trzech wymienionych wyrażeniach frazeologicznych w języku czeskim mogą występować formy zdrobniałe i neutralne. Natomiast w języku polskim nie można zmieniać formy rzeczownika na deminutywną: *kurzy rozum*. Zdrobniałe formy *kurzy mózdzek* // *ptasi mózdzek* potęgują wrażenie o zbyt małej pojemności mózgu, i mogą przybierać formę pobłażliwą lub pogardliwą, w zależności od intencji, sytuacji i kontekstu mówiącego.

IV e. Części budowy kury i gęsi we frazeologii – ŁAPKI i NÓŻKI

W wyrażeniu *kurze łapki*, na zasadzie używanego określenia tzw. podobieństwa rodzinnego, terminu wprowadzonego przez L. Wittgensteina (1953/1972), zauważyć możemy rozszerzenie metaforyczno-metonymiczne, gdzie ‘(drobne) zmarszczki, pojawiające się wokół oczu’ – czes. ‘*vrásky*’, przypominają Polakom kształt kurzych łapek. W języku czeskim natomiast podkreśla się wielkość zmarszczek:

‘*vrásky od koutku očí až ke spánku*’ – zmarszczki od brzegu oka aż po skroń.

Kurze łapki mają jeszcze jedno znaczenie w zasobie frazeologicznym. Dotyczą ‘niepewnego’ i ‘słabego stania’, gdyż np. w bajkach przedstawiano chatkę lub domek na kurzej łapce // nóżce jako niestabilną, chwiejną, cienką i ruchliwą konstrukcję budowlaną, stąd wzięło się porównanie: *x stoi jak na kurzych łapkach* – ‘niepewnie’.

Rozpatrując następny wyraz porównawczy z rodziny PTACTWA DOMOWEGO, tym razem profilując części nie kury, ale gęsi, a konkretnie gęsich nóżek, możemy zauważyć, że w kulturze czeskiej dotyczącej systemu pojęciowego (na podstawie obserwacji właśnie owych gęsich nóżek) powstało wyrażenie o zabarwieniu żartobliwym, będące czesko-niemiecką paralełą leksykalną, por. niem. *Gänsefüsschen*, które w języku polskim jest zupełnie inaczej pojmowane:

husí nožičky,

‘cudzysłów’ (po czesku *uvozovky*).

W języku polskim możemy powiedzieć *łapki* (por. ‘*łapki semantyczne*’), które będą kojarzone z rękami, a nie jak w języku czeskim z kaczymi nogami.

W środowiskowej i zawodowej odmianie języka np. w socjolekcie łowieckim możemy zauważyć, że *wiosła* oznaczać będą ‘nogi ptaków wodnych’.

W zdaniach *slepičí prdel* [dosłownie ‘kurzy tyłek’] w znaczeniu ‘papla’, *x má slepičí mozeček* – *x ma ptasi móždžek* oraz *vrásky* – *kurze łapki* poznanie przejawia się nie tylko przez to, jak myślimy i jak używamy języka, ale także przez to, jak działamy i postępujemy. Jeżeli pojęcia nie będzie się omawiało w kategorii cech koniecznych i wystarczających, wówczas one, podobnie do znaczeń i zachowań, mogą być traktowane jako narzędzia poznawczej (doświadczeniowej) oceny realności (Łozowski-Jasiński 2001: 218).

IV f. Części budowy kury i kurczaka we frazeologii – OKO

Łącząc czeski przymiotnik *kuří* – ‘kurzy’ z rzeczownikiem *oko*, powstanie wyrażenie (związek zgody), w którym różnice znaczeniowe spowodowane są częściowo przez historyczny wpływ i oddziaływanie frazeologii niemieckiej na język czeski, por. następny przykład językowy:

kuří oko ‘*zbytnělá kůže zpravidala na prstech nohy*’ (Filipec 2005: 156). Wyrażenie to zostało utrwalone w języku czeskim jako ‘odcisk’, ‘nagniotek’ – czyli ‘zgrubienie naskórka, czasem w postaci bolesnego guzka’ (Dunaj 2001: 395). W języku niemieckim istnieje wyrażenie *Hühnerauge*. Zauważyć możemy, że omawiane czeskie wyrażenie *kuří oko* funkcjonuje jako kalka językowa. Owa odbitka przeniknęła do gwary kaszubskiej właśnie za pośrednictwem frazeologii niemieckiej (Kaszuby pod Prusami, a Czechy pod Austro-Węgrami), por. kasz. *kurzé oko* oraz *kuryô rzęc* (Treder 2005: 203). W słowniku Lindego 1806 II 557 na oznaczenie ‘odcisku’ użyto wyrażenia *kurze dupy*, które przez swój wygląd

przypominały niewątpliwie (wypukłe małe kurze oczy), lecz wyrażenie to wyszło z powszechnego użycia polszczyzny.

Czeski frazeologizm: *šlápnout někomu na kuří oko* [również jest typową odbitką niemiecką] i oznacza w przenośnym znaczeniu ‘dotknąć czyjegoś bolesnego lub słabego miejsca // punktu’ w taki sam sposób, jak jest to odczuwane, kiedy ktoś komuś boleśnie nadepnie na odcisk.

Od kury względnie od *kuřího oka*, ‘odcisku’ powstał prawdopodobnie polski wyraz *kurzajka* – oznaczający w terminologii medycznej określenie brodawki – czes. ‘*bradavice*’, pojawiającej się zwykle na dłoniach (Dunaj 2001: 265). Można by wysnuć wniosek, że to język pomaga nam scharakteryzować doświadczenie świata. Jednocześnie możemy odpowiedzieć sobie na pytanie, co zawierają słowa? Cytując za E. Tabakowską „zawierają cały świat lub przynajmniej całe nasze doświadczenie zdobywane przez obcowanie ze światem, które zostało zakodowane w języku. Są to prawdopodobnie doświadczenia mające szczególnie istotne znaczenie dla danej społeczności kulturowej“ (Tabakowska 2001b: 46). Istnieje szereg różnych zwrotów, nie mających dokładnych odpowiedników leksykalnych, (lub podobnie albo dokładnie brzmiących odpowiedników w języku tłumaczenia), gdzie przykładem zakodowania językowego może być następny stały związek frazeologiczny, utrwalony w języku czeskim jako:

volské oko, które oznacza ‘sadszone jajko’, lecz nie będziemy tego zwrotu tłumaczyli dosłownie jako oko wołu. W wielu wypadkach frazeologia często nawiązuje do pewnych swojskich realiów, co znajduje odbicie w odmiennym sposobie określania zjawisk. Kojarząc coś z wołem, przychodzi mi na myśl międzyjęzykowy homonim, lecz ten omówię w innej części rozprawy.

IV g. Profilowanie kurzego KROKU, PIERSI i PAMIĘCI we frazeologii

W składzie leksykalnym frazeologizmów nie tylko nazwy części ciała świadczą o ludzkiej perspektywie oglądu świata. Na przykład niewielką odległość (Lewicki, Pajdzińska 2001: 315-333) określa się w polszczyźnie za pomocą połączeń: *o krok*, *o dwa* albo *trzy kroki*, *o kilka* albo *parę kroków od czegoś*. *Krok* to swoista ludzka ‘jednostka miary’, równa odległości, jaką przebywa idący człowiek za każdym stąpieniem. Odpowiednio związek *ani na krok* ‘nawet na bardzo bliską odległość’, *co krok* ‘bardzo często, w niewielkich odległościach od siebie’, *na każdym kroku* ‘wszędzie’. Użytkownicy języka czeskiego mogą użyć połączenia, wtrącając w nie desygnat znaczenia kury, a konkretnie krok kury (jako

małego zwierzęcia, które w ich umysłach nie robi dużych kroków, wręcz przeciwnie, wykonuje małe kroki):

o slepičí krok,

‘o mały kawałek’ // ‘o mały włos’ (por. z czeskim wyrażeniem *o prsa*, który w świadomości Czechów jest inaczej conceptualizowany). W czeskiej frazeologii drobne, różne, żwawe i szybkie kroki robi inny ptak – przepiórka – czes. *křepelka*, por. *křepelčí krok* – ‘drobny’; ‘svižný’; ‘rychlý’. Żywymi, ruchliwymi i zdrowymi ptakami, pojawiającymi się w czeskiej kulturze są: perliczki – czes. *perličky*, kuropatwy – czes. *korpotve*, przepiórki – czes. *křepelky* i czeczotki – czes. *čečetky* oraz pozostałe zwierzęta, takie jak: wiewiórki – czes. *veverky*, łasice – czes. *kolčavy* i rybki – czes. *rybičky*, por. *x je čilý jako křepelka*; *x běhá jako koroptvička*; *x je pohyblivý jako křepelka*; *x běhá jako křepelka*; *x se pohybuje jako křepelka*; *x je čiperný jako koroptev*. *Babička se uzdravila a už zase běhá po domě jako křepelka* (za: Mrhačová 1999: 82). W języku polskim niespodziewanie i nagle wyskakując kuropatwy: *x wyskoczył jak kuropatwy z oziminy*; spłoszone natychmiast biegną *x ucieka* // *wybiega jak spłoszona kuropatwa*; zrywa się nagle *x zerwał się jak spłoszona kuropatwa*; spłoszona mknie co tchu *x pędzi* // *mknie* // *biegnie jak spłoszona kuropatwa*. Spłoszenie i nieuwaga powoduje, że kuropatwy wpadają w potrzaski i sidła zastawione na ptaki, por. *x idzie jak kuropatwy do saku* (za: Wysoczański 2005: 175). W języku czeskim spłoszonym ptakiem nie bywa kuropatwa, ale bażant, por *x je vyplašený jako bažant*; *x je vylekaný jako bažant*.

Profilowanie piersi: *mít ptačí hruď* // *hruď jako ptáček* oznaczać będzie, że dotyczy to ‘opisu takiej osoby, która ma wąską, źle rozwiniętą klatkę piersiową’, a nawet możemy przetłumaczyć ten zwrot (por. Mrhačová, Ponczová 2004: 51), zachowując zwierzęce, a szczególnie ptasie podobieństwo porównawczo-metaforyczne, jako: ***mieć kurzą pierś***. O tym, że piersi w świadomości Czechów nie muszą być wielkich rozmiarów, świadczy fakt, który potwierdza czeski zwrot frazeologiczny: *vyhrát* // *prohrát o prsa* (*chlup, fous*). Zwrot ten obrazowo pokazuje nam, że ‘wygraliśmy nad przeciwnikiem lub przegrali z niewielką różnicą’, porównując nasze zwycięstwo // przegraną do takiej odległości lub dystansu, dotyczących niewielkich rozmiarów, takich jak np. piersi, wąsów czy włosów (por. *o mały włos* – ‘mało brakowało’, ‘omal’, ‘prawie’). Warto tutaj zauważyć, że piersi wykorzystywane są w dyscyplinie sportowej, związanej ze stylem pływania. *Plavat prsa* (*na prsou*) oznaczać będzie ‘pływanie żabką’. Ponownie pojawia się inne profilowanie. U Czechów PŁYWANIE NA PIERSIACH, a u Polaków PŁYWANIE JAK ŻABA, które szczególnie kojarzone jest

z wykonywanymi ruchami nóg żaby. W ukazanym przykładzie zauważyć możemy homonimię wewnątrzjęzykową por.:

prsa – ‘piersi’,

prsa – ‘styl pływania’,

žabka – ‘mała żaba’,

žabka – ‘styl pływania’,

žabka – ‘dziewczyzna’.

Lidová pranostika – ‘prognostyka ludowa’, dla której w języku czeskim jest przede wszystkim charakterystyczne zachowanie rymu: *Na Nový Rok o slepičí krok*, świadczy o tym, że próbuje nam przekazać taką informację, że od 1 stycznia dzień jest nieco dłuższy, (wydłuża się powoli, tak jak kura robi małe kroki, ze względu na swoje niewielkie rozmiary). Natomiast w języku polskim użyjemy zdania:

‘**Na Nowy Rok przybywa dnia na barani skok**’.

J sme tam, kde jsme byli. Nepostoupili jsme kupředu ani o slepičí krok.

‘Jesteśmy tam, gdzie byliśmy. Stoimy w miejscu’ (Mrhačová, Ponczová 2003).

Kontynuując ludowe przepowiadanie pogody, możemy dalej powiedzieć: *Na Tři krále o (jelení) krok dále*, a kończąc to przysłowie Czesi powiedzą: *na Hromnice o den více*. Ludowe prognozowanie pogody eksponuje doświadczenie pory roku i właściwej charakterystyki pogody dla konkretnych miesięcy czy pór roku wraz z okresami, wykorzystywanymi do uprawiania i wykonywania niezbędnych prac rolniczych. O tym, że od Świąt Bożego Narodzenia **DZIEŃ STOPNIOWO SIĘ WYDŁUŻA**, informuje nas utrwalony cały ciąg przysłów w języku czeskim, w których wykorzystane są trzy desygnaty zwierząt: **pchly** – ‘*blechy*’ (*aphaniptera*), **kury** – ‘*slepice*’ (*gallus gallus*) i **jelenia** – ‘*jelena*’ (*cervus*) wraz i ich czynnościami (przewróceniem się i wykonywanym krokiem i skokiem) na bazie metaforycznego podobieństwa, w których ważną rolę sprawia regularnie powtarzający się rym:

Na Boží Narození o bleši prevalence,

na Nový Rok o slepičí krok,

na Tři krále, o jelení skok dále,

na Hromnice o hodinu více.

W języku polskim mamy skróconą informację do jednego przysłowia, które przekazuje wiadomość o tym, że dzień od pierwszego stycznia jest o nieco dłuższy, co zostało utrwalone w ludowej przepowiedni pogody przy użyciu zwierzęcego leksemu **barana**, por. *Na Nowy Rok przybywa dnia na barani skok*.

Zgodnie z czeską tradycją ludową w Nowy Rok nie powinno spożywać się żadnego rodzaju drobiu, żeby szczęście nie odleciało z gospodarstwa domowego, por.:

Na Nový Rok se nemá jíst nic od ptáka (drůbež), aby z domu štěstí neodletělo (VP 1998: 47).

Przejdźmy teraz do innego typu przykładów, związanych z konceptualizacją pamięci. W przykładzie: *x ma ptasi mózdek* i *x má slepičí mozeček* pokazałem, że przez ten związek frazeologiczny określamy osobę mało inteligentną. Związek ten ma odzwierciedlenie w wyrażeniu:

kurza paměť – ‘pamięć słaba’, ‘zła’, ‘krótkotrwała’, ‘ulotna’,

‘*velmi krátká paměť*’ lub ‘*děravá paměť*’.

Jak pokazują nam w/w zdania, zwroty, wyrażenia i przykłady, wykorzystany w nich przymiotnik *slepičí* ‘kurzy’ lub porównania *chlop jak kurzy bob* ‘niewielki wzrostem’, ‘słabowity’ (WSFJP 2003: 113), *x jest ślepy jak kura*, dowodzą, że KURA jest konceptualizowana jako coś małego, krótkiego, mało istotnego, słabego, mało wartościowego, więc **pojęcie KURY w naszej kulturze jest charakteryzowane raczej zdecydowanie negatywnie, i służy do określenia małej wartości przedmiotów i ludzi**: por. neosemantyzm używany w gwarze uczniowskiej (NSGU 2004: 183) *kurakola* – ‘tanie wino’ oraz inne przykłady językowe:

kurzy rozum // mózdek – ‘mało w nim wiedzy’,

kurza paměť – ‘nietrwała’, ‘bardzo krótka’,

kurze serce – ‘tchórzliwe’,

kurze łapki – ‘zmarszczki’,

kurza ślepoty – ‘krótkowzroczność’,

dostać kurzej ślepoty – ‘nie widzieć rzeczy oczywistych’,

kurza chatka – ‘kołyszący się domek czarownicy’,

kurzy chlop – ‘osoba mała wzrostem’,

zchodźć na kurzi buty – ‘zbiedniał’ (gwara cieszyńska),

kurzô wojna – ‘kłótnia kobiet’ (gwara kaszubska),

kluka x-owi nasrała w uszě – ‘ma brudne uszy’ (gwara kaszubska) – (za: Treder 2005: 203).

Jednostka leksykalna może być polisemiczna nawet wtedy, gdy podstawę jej różnych znaczeń stanowi jedna domena:

Nie chcę mieć w domu prosięcia.

Nechci mít doma prasátko.

Nie chcę chodzić spać z kurami.

Nechci chodit spát se slepicemi.

Nie chcę wstawać z kurami.

Nechci vstávat brzy ráno.

Chod' spát se slepicemi, budeš ráno chytřejší.

Idź spać z kurami, rano będziesz mądrzejszy.

Wyrazy *prosię* czy *kura* są wieloznaczne, ponieważ określają zarówno ‘zwierzę’, jak i ‘osobę’ kładącą się (wstającą) wcześnie, a także człowieka zachowującego się przy stole nieelegancko. Następne czeskie przysłowie, którego podstawą jest rym, określa ptaka, posiadającego dosłownie zdolność skakania, ale metaforycznie oznacza coś innego, por.:

Ranní ptáče dál doskáče, [dosł. ranny ptaszek dalej doskacze].

Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.

Czasownik *doskákat* – ‘doskakać’ pokazuje nam metaforyczną czynność wcześnie wstającej osoby, która od rana pracuje, wykonując zdecydowanie więcej pracy (dalej doskacze) niż ta osoba, która długo śpi. W obrębie całościowej ramy pojęciowej PTAKA, wyróżnić możemy domenę ŚRODOWISKA, rozumianą również temporalnie, jako właściwy ptakowi czas występowania por. *ptasi świt i ranny ptaszek*, gdyż ptaszek związany jest najczęściej z rankiem:

x poskakuje jako ptáček // (vrabec),

x podskakuje jako wróbel = radośnie podskakiwać PODSKOK TO GÓRA, GÓRA TO SZCZĘŚCIE.

Przeciwieństwem SZCZĘŚCIA I PRACOWITOŚCI jest LENISTWO, w którym *kura* pojawia się w przysłowiu:

czes. *líná slepice umře hlady na snpou pšenice* (Plachetka 1996: 119),

pol. tłum.: ‘leniwa kura umrze z głodu na snopie pszenicy’.

Jeżeli na coś patrzymy z wysokości lub z góry, to po polsku powiemy:

pol. (*Widok*) *z lotu ptaka*. Po czesku wypowiadamy się nieco inaczej:

czes. (*Pohled*) *z ptačí perspektivy* – dosłownie: ‘widok z ptasiej perspektywy’, gdzie mamy odmienny językowy obraz świata.

Wyraz *slepičárna* w języku czeskim jest wyrazem polisemicznym, oznaczającym:

‘kurnik’ lub ‘fermę drobiarską’.

Posiada on w języku czeskim jeszcze inne znaczenie, polegające na nieporządku, bałaganie (oprócz jak w języku polskim przyjętym chlewie – czes. *chlěvu* pot. *chlívu*).

x doma neuklíží, vypadá to tam jako ve slepičárně // (chlívu),

x w domu nie sprząta, wygląda to tam jak w chlewie.

Tego zdania nie możemy dosłownie przetłumaczyć, używając dokładnych leksemów, por.:

[*x w domu nie sprząta, wygląda to tam jak w kurniku*],

ponieważ dla polskiego odbiorcy KURNIK kojarzy się z ciasnotą, a nie z czymś, co jest zabrudzone (np.: od środka brudne).

Wnioskujemy stąd, że zarówno kury, jak i świnię, w języku czeskim zostały skonceptualizowane jako zwierzęta nie potrafiące utrzymać porządku, ponieważ na podstawie obserwacji, zarówno Czesi jak i Polacy, postrzegają je jako zwierzęta brudne, (por. reklamę środka czyszczącego do usuwania brudu i konserwacji nadwozia).

We współczesnej gwarze uczniowskiej KURNIK oznacza: ‘szkołę’; ‘dyskotekę’ i ‘klasę na poddaszu’ (Zgółkowa 2004: 184). W nich uwidacznia się CIASNOTA, a nie jak w języku czeskim – BRUD. Polski ‘*kurnik*’ odpowiada czeskiemu leksemowi *kukaň* – ‘kosz do wysiadki kurcząt’ (Siatkowski, Basaj 1991: 271) lub ‘sztuczne gniazdo dla kury’ (Filipec 2005: 155). Natomiast w slangu transportowców i pracowników komunikacji miejskiej jest to ‘kabina dla kierowcy tramwaju’ lub ‘szoferka tira’, a w slangu więzienniczym – ‘budka do pilnowania więźniów’ (Hubáček 2003: 104).

Zwracając uwagę na omawiany *kurnik* jako ‘pomieszczenie’, w którym przeważnie nocą przebywają kury, możemy go użyć w znaczeniu NEGATYWNYM, kiedy w nim pojawi się lis:

Mít (někoho) rád jako lišku v kurníku,

[dosł.: kochać (kogoś) jak lisa w kurniku], ‘x nie lubi y’.

Po polsku raczej powiemy:

Kochać (kogoś) jak psy dziada w ciasnym kącie.

Kochać (kogoś) jak psy dziada w ciasnej ulicy (za: Siatkowski, Basaj 1991: 296).

Po śmierci lisa kury nie płaczą (Masłowski 2003: 199).

Żartobliwie przedstawia się w odbiorze życzenie gratulacyjne:

„*Gratuluji ti k synovu narození*“ – *pravila slepici liška* (Plachetka 1996: 74),

pol. tłum.: *Proszę przyjąć życzenia z okazji urodzin syna – mówił lis do kury.*

Zgodnie z metaforą BRAK UCZUĆ TO CHŁÓD mamy do czynienia z projekcją doświadczanych fizycznie cech czy obiektów na abstrakcyjne cechy osób czy obiektów (Kopka 2002: 33), co powoduje, że mówimy o kimś, że jest *oziębły i zimnokrwisty*. Natomiast np. Anglikowi

zimna rzecz poprzez swój chłód przypomina *rybę*. Ryba także pojawia się w czeskich zwrotach porównawczych, ale kojarzy się z kimś, kto ma dobre zdrowie, jest żwawy, zwinny i rzutki, a innym razem przypomina tego, kto nic nie mówi, kto milczy, por.:

Je zdráv jako ryba. – ‘Jest zdrow jak ryba’.

Mlčí jako ryba. – ‘Milczy jako ryba’.

Není ani ryba, ani rak. – ‘Ni (to) pies, ni wydra’.

Velké zvíře. – ‘Gruba ryba’ [dosłownie wielkie zwierzę], nie chodzi tutaj oczywiście o zwierzę dużych rozmiarów, lecz ‘o ważną osobę’, czyli tzw. ‘ważną szychę’.

Cítit se jako ryba ve vodě. – ‘Czuć się jak ryba w wodzie’.

Zmítat se jako kapr na suchu. – ‘Rzucać się jak ryba w sieci’.

Podobnie jest w języku niemieckim, a także polskim, natomiast Anglikowi żwawi ludzie przypominają ‘*smyczki grające na skrzypcach lub świerszcza*’, ewentualnie *rybę płotkę*, a jeżeli Anglik użyje zdania, że biega jako *kuře bez hlavy* – ‘kurczak bez głowy’, będzie myślał to samo, co Czech, który powie, że ktoś *lítá jako splašený*, czy *pominutý*, – ‘biega jak spłoszony, narwany, jakby dostał pomieszania zmysłów (obłądu), jakby się wściekł’ (Čmejrková 1996: 101-107). W wielu wyrażeniach idiomatycznych tkwią silnie zakorzenione wartości ekspresywne, które zostały inaczej osadzone w różnych kręgach kulturowych.

Powstały neosemantyzm: *zariowany kurczak* – jest stosunkowo nowoczesnym wyrażeniem na określenie treningu pilotów samolotów myśliwskich. Nie wytrzymują oni nadmiernego przeciążenia (od G-1 do G-9 na symulatorze) i w konsekwencji krew odpływa im z mózgu do nóg, więc głowa zaczyna „chodzić” i „kiwać się” na wszystkie strony, a skutek jest taki, że piloci tracą przytomność. Wyrażenie to używane jest w dziedzinie wojskowości (za: Discovery Chanel 2004, 2005).

Z KURĄ i KURCZAKIEM w języku polskim wiążą się potocznie utrwalone przymiotnikowe eufemizmy oraz rubaszne przekleństwa, odnotowane w słownikach frazeologicznych (WSFJP 2003, PSF 2005, WSFZP 2005), takie jak: *kurza twarz*; *kurza stopa*; *kurza melodia*; *kurczę blade*; *kurczę pieczone*; *kurka wodna*. Eufemizm *kurna chata* nie oznacza domku na kurzej stopce, jak niektórzy mogą uważać, ani nie wywodzi się od słowa *kura*. Przymiotnik *kurny* por. (Kłosińska 2005: 158) ma związek z czasownikiem *kurzyć* w znaczeniu ‘dymić’, ‘palić’, który wywodzi się z prasłowiańskiego *kurь* – ‘dym’, (por. czes. *kuřivo* pol. wyroby tytoniowe). *Kurna chata* to takie pomieszczenie, w którym się dymiło, czyli dom bez komina. Ponieważ nie było komina, dym wydobywał się spod dachu i otaczał całą budowlę. Kurna chata wiąże się właśnie z *kurzeniem*, rozumianym jako ‘dymienie’. Jan Kaczmarek śpiewał: „A mnie się marzy kurna chata, zwyczajna izba, zbita

z prostych desek...”, czyli marzy mu się ‘prymitywna chata bez komina i bez przewodów dymnych, z ogniskiem w środku’.

Na początku rozdziału, chciałem ukazać, jakie jest obrazowanie KURY i KURCZAKA w naszych językach. Kura jest przedstawicielem kategorii (pojęciowej) PTAK, (jest zwierzęciem) – lecz nie jest najlepszym prototypem kategorii PTAK. Dla Czechów i Polaków najlepszym przedstawicielem tej kategorii prawdopodobnie będzie WRÓBEL albo GOŁĄB. W języku czeskim *zvíře* – ‘zwierzę’ może być oznaczane jeszcze innym leksemem – *ŽIVOČICH* (Rejzek 2001: 749). Wyraz ten wśród języków słowiańskich istnieje tylko w języku czeskim i oznacza nie tylko istotę żywą – zwierzę, por. (ros. *зверь*, *животное*, słowacki *zvierata*). Pochodzi od znaczeń słów *život-živý* – ‘życie-żywy’ i *čich-čichat* – ‘węch-wąchać’, czyli ‘stworzenie żywe zdolne wąchania’. Por. *živičisný svět* – ‘świat zwierząt’; *živočišná výroba* – ‘produkcja zwierzęca’. Twórcą czeskiego nazewnictwa zoologicznego był Svatopluk Presl: *Navržení soustavy živočichů* (1821-1831) oraz J. Jungmann, autor pięciotomowego *slovníka česko-německého*, (który ukazał się w latach 1834-1839). Przy jego powstawaniu często korzystał ze słownika Lindego i częściowo przejmował polskie nazwy.

Jeżeli zwrot w zdaniu *x ma ptasi mózdek* w języku polskim należał do poziomu podstawowego, a w czeskim *x má slepičí mozeček* do podrzędnego, to następny przykład pokaże nam sytuację odwrotną:

czes. *slepičí polévka*,

pol. ‘rosół z kury’,

w którym rosół będzie podrzędnym wyrażeniem w stosunku do zupy. W języku czeskim *polévka* – ‘zupa’, a konkretnie *slepičí polévka* – ‘rosół z kury’ [dosł. zupa z kury] będzie należała do podstawowego poziomu semantyki prototypu. A co zrobić z pojęciem *rosół* (czes. *rosol*)? Otóż on jest złudnym odpowiednikiem podobieństwa językowego, który różni się pod względem znaczeniowym: czes. *rosol* – ‘galaretka’, ‘galareta’; pol. *rosół* – ‘vývar’, ‘bujón’, ‘masová polévka’ (por. *hovězí polévka s nudlemi* – ‘rosół z makaronem albo właśnie *slepičí polévka* – ‘rosół z kury’ i czes. *ryba v rosolu*, pol. ‘ryba w galarecie’ względnie czes. *ovocný rosol*, pol. ‘galaretka owocowa’).

Wśród omawianych wyrażen i frazemów na uwagę zasługują porównania frazeologiczne, wykorzystywane z bazowym słowem KURA, które mogą być używane np. w kulinariach czy gastronomii, i służą porównaniu człowieka w DOMENIE LUDZKIEGO ZACHOWANIA:

Čím starší slepička, tím lepší polívčička.

Im starsza kura, tym lepszy rosół.

Porównanie to jest zazwyczaj używane w przenośni, dotyczącej kobiety, szczególnie starszej, która ma pewno wiele zalet i sporo doświadczenia.

Ze staré slepice lepší je vývar.

Ze starej kury lepszy jest rosół.

We frazeologii porównawczej występują również konstrukcje tylko z jednym członem z domeny PTACTWA, które potwierdzają upodobania kulinarne, por.:

lepszá w domu kapuścina niź na wojnie kurcięcina,

lepszy w domu groch i kapusta, niź na wojnie kura tłusta,

lepszá swojá kapusta niźeli cudzá gęś tłusta.

W niniejszej analizie porównawczej czesko-polskiej frazeologii zauważamy, że możemy odnaleźć **mało przykładów językowych z pozytywnie wykorzystywanym znaczeniem KURY**, (duży, wielki, dobrze się powodzi, szybki), por.:

x se stará o y jako kvočna (o kuřata) – ‘starannie’, ‘mieć matczyną opiekę’, dosł. pol. tłum. nie oddaje zamierzonego sensu, por. *x opiekuje się y jak kwoka (o kurczaki)*, *x dba o y jak kwoka o kurczaki*,

být starostlivý o někoho jako kvočna o kuřata ‘opiekować się troskliwie’ (SČFI 1983: 183),

pečovat o někoho jako kvočna o kuřata – ‘mieć opiekuńcze usposobienie // charakter’ (SČFI 1983: 183),

x má děti jako kvočna – ‘dużo’, pol.: *x ma dzieci jak kwoka // kura (kurcząt)*,

x z bílých kokosů se urodil – ‘szczęśliwy’, ‘dobrze mu się powodzi’,

x má se dobře jak kokos w kocu u Žydů 1683 NKP II 545 (Treder 2005: 2000),

x se má jako mlynářská slepice při koši – ‘bardzo dobrze mu się powodzi’,

vojna kokosa – ‘bez rozlewu krwi’,

x jde po něčem jako slepice po flusu – ‘od razu’ ‘narwanie’,

x zasedá jak kura na grzędzie (iron.) – ‘zajmować najpocześniejsze miejsce’, ‘być najważniejszą osobą wśród zebranych’,

x sedí jako kvočna na vejcích – ‘szeroko’.

W slangu muzycznym: *x kvoká* ‘dobrze śpiewa koloraturę’ – ‘wokalne utwory muzyczne’, ‘ozdabianie melodii bogatymi ornamentami, figuracjami i wirtuozowskimi pasażami’.

Wykorzystując zwierzęce porównania dotyczące kłótni, sprzeczki lub spierania się o błahostki, możemy w języku czeskim użyć zwrotu, w którym wykorzystujemy KURĘ, w znaczeniu ‘sprzeczać się o nic’, ‘o głupstwo’:

x se hádá o slepičí kvoč – přiti se o malichernosti, hádat se o maličkosti // prkotiny,

[dosł.: *x klóci się o kwoknięcie kury*] → ‘klóci się o byle co, o głupstwo’.

Jeśli ktoś jest ciekawski i zadaje sporo pytań, możemy tej osobie w języku czeskim odpowiedzieć rymowanym zwrotem, z użyciem słowa KURA, także (w celu odmowy udzielenia odpowiedzi), por:

Proč? Proč? Proč? Pro slepičí kvoč, aby (stará) kvočna nekvokala, když nemá proč.

[tłum. pol. L.H.]: Dlaczego? Dlaczego? Dlatego (dla gdakania kury), żeby (stara) kwoka nie gdakała bez powodu; por. inną porównawczą metaforę zwierzęcą:

hádat se // přít se o komáři sádlo,

hádat se // přít se o kozi // psi // žabí chlup.

Po polsku powiemy lub użyjemy zwierzęcego określenia: *spierać się o cień osła*.

Na podstawie czeskich ludowych przysłów kalendarzowych, powstałych wskutek obserwacji i zachowania *kur* oraz *kurczaków*, możemy przepowiadać, jaka będzie pogoda. Z niżej wymienionych przykładów, możemy wywnioskować, że będzie *deszczowo*, jeżeli, por. *Hrabe-li nespokojně drůbež, jdou-li slepice brzo na hřad nebo nechtějí-li ráno z kurníků*. – [dosł. tłum. pol. L.H.: Jeżeli drób grzebie niespokojnie, a kury idą za wcześnie na grzędę lub nie chce im się rano wyjść z kurniku].

Vylétují-li neobvykle kuřata a mladé slípky na ploty, keře, stromy a jiná vyvýšená místa. [dosł. tłum. pol. L.H.: Jeżeli w sposób nadzwyczajny wzlatają kurczęta i młode kurki na płoty, krzaki, drzewa oraz inne wywyższone miejsca].

Popelí-li se drůbež intenzivně v prachu a probírá si peří. – [dosł. tłum. pol. L.H.: Jeżeli drób intensywnie grzebie się w kurzu i selekcjonuje (przebiera) sobie pierze (pióra)].

Když kvočna s kuřaty ráno opouští nerada kukaň nebo kurník a přes den se skrývá. (za: VP 1998: 333). – [dosł. tłum. pol. L.H.: Kiedy kwoka z kurczętami rano niechętnie opuszcza kosz do wysiadywania kurcząt lub kurnik i w ciągu dnia się ukrywa].

JĘZYKOWY PORTRET KURY I KURCZAKA

Zebrany materiał językowy pozwala na sporządzenie modeli kognitywnych, określanych przez G. Lakoffa – „wyidealizowane modele kognitywne ICM” (Lakoff 1987), przez Ch. Fillmore’a „RAMAMI”, przez A. Wierzbicką „FASETAMI” lub przez R. Langackera „DOMENAMI”, uwzględniając poszczególne profile.

Części ciała **kury** i **kurczaka** są bogato reprezentowane we frazeologii i paremiologii, zarówno czeskiej, jak i polskiej, lecz poszczególne organy i fragmenty ciała są inaczej wyprofilowane i wymodelowane, a ich selekcja jako jeden z podstawowych wymiarów

obrazowania pokazuje nam, jak utrwalono je w pamięci użytkowników danego obszaru kulturowo-językowego, (por. wyrażenia zaznaczone pogrubioną czcionką – przykłady własne L.H.). Staralem się ukazać, jak został utrwalony językowy obraz świata w czeskim i polskim języku narodowym. W szeroko rozumianej frazeologii, obejmującej związki frazeologiczne od fraz po przysłowia, porównania, porzekadła, itp. mamy utrwalone następujące cechy wyglądu KURY:

CECHY BIOLOGICZNE I czes. *šeroslepost* – ‘zaburzenia w widzeniu w ciemności’,

FUNKCJE ORGANIZMÓW pol. *kurza ślepota*

czes. *x má mlhu před očima*,

pol. *x ma kurka na oczach*,

x jest ślepy jak kura,

WYGLĄD:

PAZUR (pol. *kura*) pol. *pisać jak kura pazurem*,

(czes. *kocur*) czes. *škrábat jako kocour*,

OKO (czes. oko *kury*) czes. *x má kuří oko*,

(pol. brak ptasiego ekwiwalentu) pol. *x ma odcisk*,

KROK (czes. *krok kury*) czes. *o slepičí krok*, por. *na Nový Rok o slepičí krok*,

(pol. brak ptasiego ekwiwalentu) pol. ‘*o mały kawalek*’,

ŁAPKI (pol. *kura*) pol. *x ma kurze lapki* ‘zmarszczki’,

(czes. brak ptasiego ekwiwalentu) czes. *x má vrásky*,

PAMIĘĆ pol. *kurza pamięć* – ‘słaba’, ‘zła’, ‘krótkotrwała’, ‘ulotna’,

czes. ‘*velmi krátká paměť*’ lub ‘*děravá paměť*’,

TYŁEK czes. *z x-a to je slepičí prdel*, *x všechno vyslepičí*,

pol. *z x-a jest papla*, *x wszystko wygada*,

JAJKO czes. *kuře chce být moudřejší než (stará) slepice*,

pol. *jajko chce być mądrzejsze od kury*,

czes. *kuře učí slepici*,

kuře chce být kohoutem – przestarzałe powiedzenie,

pol. *jajko kurę uczy*,

czes. *x je jako z divokých vajec*,

pol. *x jest w gorącej wodzie kąpany*,

czes. *x s y jsou podobní // podobají se jako vejce vejci*,

pol. *x do y jest podobny jak dwie krople wody // kubek w kubek*,

MÓŻDŻEK (ograniczenie intelektualne)	czes. <i>x má ptačí mozeček // x má slepičí mozeček // x má vrabčí mozeček</i> , pol. <i>x ma ptasi mózdzek</i> ,
BRUDNY NOS (kurze dziobanie)	czes. <i>x zobal // d'obal se slepicemi</i> , pol. <i>x ma pobrudzony nos</i> ,
OGÓLNY WYGLĄD (NIEKORZYSTNY)	czes. <i>vypadat jako zmoklá slepice</i> , pol. <i>wyglądać jak zmokła // zdechła kura</i> ,
STOSUNEK CZŁOWIEKA DO PTAKA:	
NIEMRAWY	<i>chodźć // łazić // stać // siedzieć // leżeć jak zmokła kura</i> , pol. <i>z x-a jest kura domowa</i> , czes. <i>z x-a je domáci put'ka</i> ,
PRZEKLEŃSTWO (dotyczące kobiety)	czes. <i>to je ale slepice</i> , lub <i>slepice jedna (pitomá)</i> , pol. <i>to jest głupia gęś</i> ,
NIEWIEDZA (nieznanie się na niczym) nieznajomość spraw	czes. <i>rozumět (tomu) jako koza pertželi</i> , pol. <i>znać się (na tym) jak kura na pieprzu</i> , czes. <i>rozumět něčemu jako slípka pivu</i> , pol. <i>zna się tyle co kura na pieprzu</i> ,
WIELKOŚĆ: (małe rozmiary)	czes. <i>mít ptačí hruď // hruď jako ptáček</i> , pol. <i>mieć kurzą pierś 'mała'</i> ,
ZACHOWANIE:	czes. <i>x sedí jako kvočna na vejcích 'bezczyinnie'</i> ,
SIEDZIEĆ W BEZRUCHU	pol. <i>x siedzi jak kura // kwoka na jajkach 'niewygodnie'</i> ,
NIESPOKOJNIE	czes. <i>x se vrtí jako slepice na vejcích</i> ,
CHWALENIE SIĘ	pol. <i>x nosi się z czymś jak kura z jajem // jajkiem, x obnosi się z czymś jak kura z jajem // jajkiem</i> ,
ŁUT SZCZĘŚCIA	czes. <i>i slepá slepice někdy na zrnko trefí, přišel k tomu jako slepé kuře k zrnku</i> , pol. <i>trafiło mu się (to) jak ślepej kurze ziarnko</i> ,
DOBROBYT	czes. <i>mít se jako mlynářská slepice při koši</i> ,
BYĆ SYTYM	<i>mít hlad jako mlynářova slípka když z koše sletí</i> , pol. <i>głodny jak młynarzowa kura, 'wcale niegłodny', 'syty'</i> ,
WŁADZA – nieodpowiednia (kobieta silniejsza od mężczyzny)	<i>žle się w tym domu dzieje, kiedy kogut milczy, a kura pieje</i> , <i>žle, kędy kogut na grzędzie milczy, pieje kura</i> , <i>gdzie kura gdacze, tam kogut milczy</i> , <i>smutny to dom, w którym kura głośniejsze pieje niż kogut</i> ,

	<i>běda domu, kde slepice vládne a kohout mlčí,</i>
DOBRODUSZNOŚĆ	<i>x ani kuře nerozhněvá, ani kuřeti neublíží – ‘velký dobrák’,</i>
(czes. kurczak)	<i>x je dobrý // nevinný // krotký // mírný // nevýbojný // poklidný //</i>
(pol. mucha)	<i>tichý // mírumilovný jako kuře // kuřátko,</i>
	<i>czes. x neublíží ani kuřátku // kuřeti,</i>
	<i>pol. x nie skrzywdzi ani muchy,</i>
WYNAGRODZENIE	<i>czes. ani kuře (za) darmo nehraje,</i>
(czes. kurczak)	<i>pol. śpiewać darmo, boli gardło,</i>
(pol. pies)	<i>za darmo ani pies nie szczeka,</i>
	<i>ani pies ogonem nie kiwnie, jak mu chleba nie dasz,</i>
WYWYŻSZANIE SIĘ	<i>pol. daj kurze grzędę, a ona (krzyczy): jeszcze wyżej siędę,</i>
	<i>czes. podej čertu prst a chytne celou ruku,</i>
	<i>ukaz slepici hřadu a ona sedá výš,</i>
ŚMIERĆ	<i>czes. x už pase slepice,</i>
	<i>pol. x już nie żyje, zmarł,</i>
ZBOBIĆ DOBRY INTERES	<i>czes. dát vajíčko za slepičku,</i>
	<i>pol. za niewiele sporo zyskać,</i>
ŹRÓDŁO DOCHODÓW	<i>czes. slepice snášející zlatá vejce,</i>
	<i>pol. kura znosząca złote jaja,</i>
NAJDOSTOJNIEJSZE	<i>pol. x zasiada jak kura na grzędzie,</i>
(najważniejsze miejsce)	<i>czes. x sedí // zasedá jako slepice na hřadě,</i>
KŁÓTNIA (pol. cień osła)	<i>pol. x się spiera o cień osła,</i>
(czes. kurze kwakanie)	<i>czes. x se hádá o slepiči kvoč,</i>
RZECZY NIEOSIĄGALNE	<i>czes. slepice orla nevysedí,</i>
(przekraczające możliwości)	<i>pol. nie urodzi sowa sokoła.</i>

W dalszej części kognitywno-porównawczej analizy językowej możemy zaobserwować, jak konceptualizowane są w języku czeskim i polskim pozostali przedstawiciele z kategorii PTACTWA DOMOWEGO w czeskiej i polskiej frazeologii. Analiza ta przybliży nam podobieństwa ze względu na typologiczną bliskość języków, należących do tej samej podgrupy języków zachodniosłowiańskich oraz uwidoczni różnice dzięki semantyce kognitywnej, uwzględniającej sposób widzenia świata w rzeczywistości językowej, czego wizerunek odnajdujemy w tzw. językowym obrazie świata. Pojawia się również tzw. *zrádná slova*, czyli zdradliwe wyrazy i pułapki frazeologiczno-leksykalne (Orłóš 2003a, Lotko 1992), np.:

czes. *havět* – ‘drób’, ‘ptactwo domowe’, ‘robactwo’,
pol. *gawieź* – ‘lekceważąco o zbiorowisku gapiów’, ‘sebranka’, ‘hołota’;
por. *Słownik literackiej czeszczyzny* (SSČ 2005): *havět* ‘drobní živočichové: ptačí, myši, vodní (*havět*)’; np. *nasypat havěti na dvorku* – *drůbeži* – (Filipec 2005: 91) – [tłum. pol. L.H.: sypnąć drobiu na podwórzu (np. trochę ziaren)]. *Havět* pojawia się w Starym Testamencie, por. tłumaczenia (ČEP 2008: 24 i BT 1989: 24): „*Hemžete se vody živočišnou havětí a létavci, létejte nad zemí pod nebeskou klenbou*” – pol. „*Niechaj się zaroją wody od roju istot żywych, a ptactwo niechaj lata nad ziemią, pod sklepieniem nieba*” (Księga Rodzaju 1, 20).

4.1.2. K A C Z K A

Kaczka (łac. *Anatida*), ches. **KACHNA**, **KAČENA** (w języku czeskim istnieją dwie używane formy oboczne) – ‘dziki lub udomowiony ptak o płaskim dziobie i krótkich nogach’ (Dunaj 2001: 204); ‘*vodní pták s plochým zobákem a chutným masem*’ (Filipec 2005: 126) – [tłum. pol. L.H.: ptak wodny z płaskim dziobem i smacznym mięsem].

Wyraz *kaczka* łączy się z niektórymi częściami mowy, tworząc związki frazeologiczne, które zostały utrwalone w języku, np. *brzydkie (kaczętko)*, *(kaczka) dziwaczka*, *kopnąć (niech x-a gęś kopnie)*, *zadeptać (x-a jak kaczki)*, ches. *hloupá kačena* pol. *głupia (kaczka)*, itd. W większości przypadków, jak wcześniej zostało zasygnalizowane (por. rozdz. III), przedstawiciele PTACTWA DOMOWEGO, do którego zaliczana jest KACZKA, kojarzy się raczej z **cechami negatywnymi**, zarówno w czeskiej, jak i polskiej frazeologii.

Anna Pięcińska w sposób prosty i przyjemny opisuje *kaczkę*, dopasowując nazwę zwierzęcia i jego charakterystyki do odpowiednich frazeologizmów, por. „Jestem ptakiem, który kwacze. Bywam dzika, bywam domowa, a nawet wyluzowana. Czasem pojawia się w gazetach, kiedy dziennikarze chcą sobie zażartować. Wtedy potrafię narobić niezłego zamieszania” (Pięcińska 2006: 224).

W identyczny sposób w językach czeskim i polskim określamy symboliczne znaczenie nieprawdziwej wiadomości dziennikarskiej, mającej zwykle posmak sensacji poprzez wykorzystanie (desygnatu, leksemu, ekwiwalentu o nominalnym charakterze) KACZKI, por.:

pol. *kaczka dziennikarska*,

czes. ‘*novinářská kachna*’.

W języku czeskim przymiotnik (*přídavné jméno*) znajduje się przed rzeczownikiem (*podstatným jménem*), dlatego wyrażenie to nie ma konstrukcji gramatycznej *kachna novinářská*, ale stosuje się konstrukcję zgodną z przyjętą regułą kolejności przymiotnik + rzeczownik: *novinářská kachna*. Wyraz ten pochodzi od francuskiego słowa *canard*, które

oznaczało nie tylko ptaka KACZKĘ, ale również ‘fałszywą informację’, ‘zmyśloną wiadomość prasową’ – ‘plotkę’. Pochodzenie znaczenia nazwy *kaczki dziennikarskiej* wywodzi się prawdopodobnie (por. Kopaliński 1988: 447) od pana Cornelissena, który celowo zamieścił w gazecie artykuł z zamiarem sprawdzenia, do jakiego stopnia może zmierzać ludzka naiwność. W swoim artykule opisał, że na początku miał 20 kaczek. Następnie jedną z nich zabił, pokroił na kawałki i rzucił pozostałym kaczkom do zjedzenia. To samo uczynił z drugą, trzecią, czwartą kaczka itd. Przy życiu została ostatnia dwudziesta kaczka, która wcześniej zjadła wszystkie pozostałe 19 kaczek. To miało być dowodem na niesłychaną żarłoczność tych ptaków, a jaka jest prawda o żarłoczności i sposobie odżywiania tych ptaków, każdy z nas wie.

W języku czeskim istnieje jeszcze jedno określenie, dotyczące *kaczki dziennikarskiej*, mianowicie:

putit kachnu do světa – dosł. ‘puścić kawkę w świat’ – por. *novináři zase pustili do světa kachnu a zítra to budou dementovat* (Mrhačová 1999: 66).

Na podstawie obserwacji kaczki, która w trakcie chodzenia wykonuje kołyszące i przechylające się na boki kroki, możemy tę czynność wyprofilować i przenieść na niezgrabnie poruszającą się osobę oraz powiedzieć o niej, że chwieje się // kołysze się, w podobny sposób, jak wykonuje tę czynność kaczka, por.:

pol. *mieć kaczkowaty (kaczy) chód* – *chodzić jak kaczka*,
 czes. *mít kachní (kačení) chůzi* – (*chodit jako kachna* – ‘*kolébavě*’),
x jde jako krmná kachna – ‘ociężale’ o grubej osobie,
x jde houpavým krokem jako kachna – ‘kołysząco’,
x jde jako káča s máslem – ‘powoli’,
x se točí jako káča v čepici – ‘niezgrabnie’ (LR 2000: 459),
 pol. *x kołysze się na boki jak kaczka*,
x chodzi jak kaczka,
x porusza się jak kaczka,
x jest kulawy jak kaczka.

Ponieważ kaczka wykonuje kołyszące kroki, które w naszym przekonaniu są niepewne i chwiejne, możemy ten „kaczy profil” wykorzystać i przenieść na domenę czynności, kojarzącą się z chodem pijanego osobnika, np. por. żartobliwe wyrażenie (Skorupka 1985: 313): *zaganiać kaczki* – ‘taczać się po pijanemu’ (za: Treder 2005: 198).

Do tańca nadają się przeważnie sprawnie poruszające się osoby, a nie tzw. kaczki (kulawe), por.:

zgrabny do tańca jak kulawa kaczka.

Natomiast, jeżeli użytkownik języka czeskiego powie, że ktoś np.:

má kachní (kačení) žaludek,

žaludek jako kachna

i próbuje przetłumaczyć dosłownie to wyrażenie frazeologiczne na język polski, to otrzyma niezbyt sprecyzowany przekład, niezrozumiały dla polskiego odbiorcy – ‘mieć kaczy żołądek’, który dla Czecha jest oczywisty, bo on wie, że ten związek frazeologiczny dotyczy osoby, mającej dobrą przemianę materii (metabolizm), czyli może cokolwiek zjeść bez późniejszych powikłań żołądkowych → mając zdrowy, szybko i dobrze trawiący żołądek, por. *kachního žaludku nenasytíš*. W tym wypadku tłumacz powinien zmienić ekwiwalent znaczeniowy: nie używać leksemu KACZKA, ale wprowadzić nowy wyraz, konkretnie słowo STRUŚ, które akurat w tym wypadku dotyczy symbolu dobrego żołądka i będzie reprezentować kategorię pojęciową PTACTWA – zgodnie z przyjętą konwencją i uzusem językowym, obowiązującym w polskiej kulturze – a więc pojawi się przetłumaczone wyrażenie:

x ma strusi żołądek,

wobec którego polski odbiorca na pewno nie będzie miał kłopotu, ponieważ wie, czego ten frazeologizm dotyczy, por.:

x trawi jak struś,

x może jak struś gwoździć // kamienie tykać.

W czeskiej kulturze istnieje powiedzenie, odnotowane w słowniku ludowych wyrażen (LR 2000: 119) nieznanego pochodzenia, które jest sprzeczne z poglądem o dobrym metabolizmie kaczki, por.:

x-a navštívila kačena – ‘mieć biegunkę’; pol. dosł. ‘*x-a odwiedziła kaczka*’. Może dlatego, że smalec wytopiony z kaczki jest rzadki (nie jest tak gęsty, jak smalec wieprzowy).

Dla Czechów wyrażenie *mít kačení (kachní) žaludek* oznacza także, że na tle abstrakcyjnego znaczenia przechodzimy z jednej domeny (zwierzęco-ptasiej) do drugiej, a konkretnie do domeny, dotyczącej ludzkiego charakteru oraz zachowania, np. ‘*ktoś może mieć flegmatyczne, usposobienie, które wszystko zniesie i ze wszystkim da sobie radę*’.

Jeżeli przenosimy domenę zwierzęcą, a zwłaszcza interesującą nas ptasią domenę na domenę ludzkiego zachowania i jego charakteru, zauważamy, że analizowanym jednostkom właściwa jest wymiennność komponentów. W języku czeskim możemy wykorzystać zarówno znaczenia leksemów // wyrazów KACZKI, jak i GĘSI, INDYCZKI czy KURY (por. np.: *ty*

káčo, ty slepice, ty krůto, ty huso jedna (pitomá // blbá) – do **wyzwisk**, które ekspresywnie, w sposób pogardliwy i lekceważący skierowane są do kobiety niezgrabnej, mało inteligentnej (głupiej), a także do jej nieodpowiedniego, naiwnego zachowania. To, że leksemem KACZKA, możemy określić właśnie takie zachowanie, wynika z zakorzenienia w czeskim doświadczeniu kulturowym, gdzie właśnie *kaczki (gęsie, indyczki i kury)*, jako ptactwo domowe, utożsamiane są ze znaczeniem ‘głupoty’, ‘naiwności’, ‘beztroski’, ‘powierzchowości’, ‘niedojrzałości emocjonalnej’ i ‘płytkości’. Z obserwacji KACZKI możemy stwierdzić, że poza okresem godowym, interesuje się tylko jedzeniem, muskaniem piór i pływaniem po sadzawce. Nierozgarniętą i głupią kobietę Czesi utożsamili z kaczką, używając kolokwialnego związku frazeologicznego *káčo pitomá*, który jest potocznym odpowiednikiem kaczki – czes. *kachny*. Warto zaznaczyć, że wyrażenie *kachna pitomá* w języku czeskim nie istnieje. Można natomiast użyć wyrażenia *kačena blbá*. Natomiast w powszechnym użyciu jest wyrażenie *hloupá husa*, posiadające swój odpowiednik w języku polskim jako *głupia gęś*, które zaliczamy do grupy wyrażen o identycznym sposobie obrazowania. Różne aspekty ludzkiej głupoty skojarzone zostały w czeskiej kulturze z nazwami ptaków domowych takich, jak omawiane z kaczką i kurą, gęsią oraz indyczką, a w języku polskim tylko – z *gęsią*. Z tych przykładów możemy wywnioskować, że każdy język narodowy ma swój właściwy obraz świata.

Natomiast polskojęzyczne wyrażenie *kaczka dziwaczka* odnosić się będzie do żartobliwego określenia ekscentrycznej kobiety, która czasami robi wszystko w specyficzny sposób – to znaczy na odwrót. Kiedy Jan Brzechwa pisał wiersz o *kaczcze dziwaczce*, miał podobno na myśli konkretną osobę.

Ošklivé kačátko – ‘brzydkie kaczątko’ – to określenie wszyscy znamy z bajki duńskiego pisarza Hansa Christiana Andersena. Główną postać ptasią – bohaterkę bajki – kojarzymy z łabędzim pisklęciem, wyklutym w kaczej rodzinie, w której się wychowywało. Wszyscy nim pomiatali jako wielkim, niezdarnym kaczątkiem – doznawał przykrości ze strony reprezentantów ptasiego świata. Ostatecznie już jako dorosły piękny ptak mógł dołączyć do stada wspaniałych łabędzi. Charakter tego niepozornego, niedocenianego kaczątka możemy przenieść na tle metaforycznego podobieństwa na taką osobę, która ma wartościowe cechy, umożliwiające osiągnięcie w życiu sukcesu, por. w *szkole była brzydkim kaczątkiem, a teraz jest panią minister* (Müldner-Nieckowski 2003: 287). Wyrażenie *brzydkie kaczątko* możemy także odnieść do okresu dojrzewania, po którym stajemy się ładniejsi i piękniejemy, por. (Mrhačová, Ponczová 2003: 180-181): *wtedy pojawiła się Sabina, córka szofera, która po dwuletnim pobycie w Paryżu z brzydkiego kaczątka zmieniła się*

w atrakcyjną kobietę. Frazeologizm ten możemy również rozszyfrować i odkodować w ten sposób (Orłóś 2009: 181), że dotyczy on osoby, która ‘z początku jest niedoceniana, wyśmiewana i pogardliwie traktowana, ale staje się człowiekiem sukcesu’, co możemy w końcowej fazie porównać ze synonimicznym czeskim frazeologizmem: *být jako popelka* – [dosł. być jak kopciuszek].

Frazeologizm *niech (kogoś) kaczki zdepczą, (zadepczą // zadziobią)* odnosić się będzie do żartobliwego przekleństwa, wyrażającego okrzyk zdumienia, zadziwienia oraz rodzaj pozorowanego oburzenia czyimś postępowaniem (por. czes. *aby tě husa koplá* – pol. ‘*niech cię gęś kopnie*’).

Innej kombinatoryki językowej użyjemy, porównując język czeski i polski w wyrażeniu *kaczy dół* (WSFZP 2005: 155). Dla Polaków wyrażenie to oznacza ‘nieszczegółne, brzydkie miejsce’, ‘głęboką prowincją’ (zgodnie z naszym doświadczeniem o KACZCE jako o mało inteligentnym, niemądrym i brzydkim zwierzęciu, a pojęcie DÓŁ to dla nas przeważnie coś negatywnego lub mało wartościowego). Natomiast w języku czeskim nie użyjemy dosłownego tłumaczenia w postaci wyrażenia *kačení důl // dolek*, ale użyjemy wyrazu *Zapadák*, w którym spadamy w dół, czyli pojęciowo jakby się zapadamy. Rzadko używane w języku czeskim jest określenie: *takový horák* (Mates 2002: 86), w którym nie kojarzymy znaczenia z GÓRĄ jako z czymś dobrym, ale z wioską w górach, do której nie dociera kultura z powodu odizolowania i oddalenia od centrum. Natomiast, jeżeli w języku czeskim powiemy: *je to tu jako v Kocourkově* lub *učiněný Kocourkov* pojawia się problem oddania właściwego tłumaczenia. W tym zwrocie trzeba sięgnąć do kulturowo-historycznych zawłośli, żeby się dowiedzieć, że *Kocourkov* to fikcyjne bajkowe miasteczko, w którym ludzie postępowali niedorzecznie i śmiesznie, panował bałagan, a podejmowane decyzje były bezsensowne i świadczyły o głupocie zwierzętników. Polski odpowiednik może brzmieć: *cyrk na kółkach // Pacanów* (por. czes. *to je cirkus na kolečkách* lub kolokwialny zwrot: *je to tu jako u blbějch*). Znany jest też polski odpowiednik: *tam, gdzie ptaki zawracają*.

Osoba, która lubi się kąpać i szaleć w wodzie bez żadnych ograniczeń, określana jest w języku czeskim następującym porównawczym zwrotem frazeologicznym:

- x se cachtá jako kachna (kačena),*
- x se šplouchá jako kachna (kačenka),*
- x se cáká v (něčem) jako kachna (kačena),*
- x je zmáchaný jako káče (kačena),*
- x dovádí ve vodě jako kachna (kačena),*
- x se s rozkoší koupe jako když je kačena ve vodě.*

Polski odpowiednik leksykalny może brzmieć: *x pluska się jak kaczką w wodzie* – ‘czuje się jak ryba w wodzie’ lub *x cieszy się jak kaczką na deszcz* (że będzie mógł poszaleć w wodzie). Ponieważ pióra ptaków wodnych (w tym także kaczek) pokryte są specjalną osłoną, która izoluje je od wody, uniemożliwiając przemoknięcie, powstało porównanie:

coś spływa po x-ie jak woda po kaczce // *gęsi* – ‘coś nie wywiera na kimś wrażenia’,
něco sešlo po x jako voda po kačeně – ‘coś jest dla kogoś obojętne i nieistotne’.

W potocznym języku polskim, atakując kogoś bez umiaru, wyzywając się bezwzględnie nad kimś, mając świadomość bezkarności (lub strzelać z bliska do celu z przekonaniem, że się trafi), używa się określenia: *bić (strzelać, walić, lać) jak w kaczki kuper*. W języku czeskim dochodzi do złudnej ekwiwalencji tego wyrażenia, ponieważ *ptasi kuper* utrwalony został w świadomości Czechów jako ‘*biskup*’, oprócz potocznie używanego wyrazu *zadek* – ‘tyłek’. *Bić jak w kaczki kuper* możemy przetłumaczyć na język czeski (por. Oliva 1994: 361) *bít hlava nehlava*. W gwarze uczniowskiej *kacy kuper* // *kaczy kuper* oznacza ‘rodzaj fryzury z charakterystycznym czubkiem z tyłu’.

Rzucając do wody płaskim kamyczkiem w taki sposób, aby się kilkakrotnie odbił od jej powierzchni, wykorzystamy w języku polskim leksem *kaczka* przenośnie, a w języku czeskim *žabka*, por.:

x puszcza kaczki,

podczas gdy w języku czeskim jest to:

x hází žabky,

x dělá žabky.

Innego desygnatu w języku czeskim używamy dla medycznego określenia KACZKI, używanej głównie przez chorych mężczyzn w szpitalu. Czeski odpowiednik językowy nadal będzie znajdował się w kręgu zainteresowań naszego zwierzęcego, a konkretnie ptasiego nazewnictwa, w którym dokładnie wykorzystany zostanie leksem BAŽANTA. Jak widać z tych dwóch przykładów w świadomości Czechów utrwaliło się znaczenie BAŽANTA, a u Polaków – KACZKI, które niewątpliwie profilują w obrębie pewnego pola doświadczeniowego PTAKA, lecz inaczej określanego nazewnictwem. Natomiast identyczne znaczenie, zarówno w języku czeskim, jak i polskim, w terminologii wojskowo-żargonowej ma leksem BAŽANT, który określa rekruta ‘*nováčka*’ (żółtodzioba), ‘nowicjusza’. BAŽANT będzie określał nie tylko zwierzęcą domenę ptaka, ale także przechodzić będzie do domeny ludzkiej, zachowania człowieka, a w szczególności dotyczyć będzie osoby niedoświadczonej, niedojrzałej emocjonalnie, por. (*to je (ještě) úplný bažant*). W terminologii łowieckiej,

używając określenia *bukiet bażantów*, wyrażenie będzie oznaczało grupę zrywających się do lotu ptaków (WSFJP 2003: 63).

Polski wyraz	Znaczenie	Czeski Wyraz	Znaczenie
kaczka	‘ptak’	kačka	region. zdrobnienie ‘kaczuszka’
kaczka	‘naczynie, przeznaczone do oddawania moczu dla chorych mężczyzn’ – czes. <i>bažant</i> por. (także pol. <i>basen</i> , czes. <i>mísa</i> , <i>urinál</i>).	kačka	pot. ‘jednostka monetarna w Czechach’ np. <i>stoi to 50 kaček</i> – kosztuje to 50 korun českých.

Jak widać z powyższych przykładów, wyraz KACZKA w języku czeskim i w języku polskim jest wyrazem wieloznacznym (polisemicznym). Rozróżnienie to jest niewątpliwie ważne i szczególnie przydatne zwłaszcza podczas nauki języka obcego, w procesie glottodydaktycznym, ponieważ w niektórych przypadkach może dojść do zabawnie śmiesznych nieporozumień (Orłóš 2003b: 10), dotyczących znaczeniowej odmienności wyrazów, które brzmią prawie jednakowo lub bardzo podobnie.

W ostatnich latach w Republice Czeskiej powstało określenie *káčko* – nie mylić z wołaczem kaczki. Jest to organizacja tzw. *Kontaktní centrum drogových závislostí* – pol. Centrum kontaktowe uzależnień narkotykowych. Ten neosemantyzm został odnotowany w drugim tomie słownika neologizmów języka czeskiego (*nová slova v češtině* 2004: 192-193), por.:

káčkař – *pracovník kontaktního centra (pro drogově závislé)*,

káčkový – *týkající se nebo vztahující se ke kontaktnímu centru (pro drogově závislé)*,

káčko = *K-centrum*,

káčko – ‘kokaina’.

Wyrażenie „*Kačena divoká*“ jest tytułem znanej ludowej piosenki oraz nazwy tańca:

kačena divoká letěla z vysoka,

nemohla doletět, spadla do potoka,

por. (za: http://www.uh.brod.cz/folklor/lipina/zpevník/zp_045.htm).

Kaczka to także układ samolotu lub szybowca, por. *letadlo typu kachna (větroň)* za: (Radvanovský, Kašová 2004: 239).

NIEPOTRZEBNĄ POMOC możemy wyrazić przy wykorzystaniu zwierzęcych porównawczych leksemów: *Nie zda się baran kozie i kaczka nie chce kruka* (WKMP 2005: 23).

JĘZYKOWY PORTRET KACZKI

Obserwując poruszającą się KACZKĘ, szczególną uwagę zwracamy na jej chód, stąd sporo takich porównawczych przykładów odnajdujemy w zasobie frazeologicznym każdego języka narodowego, w których utrwalone są modele kognitywne, por.:

CHÓD – KOŁYSZĄCY	czes. <i>x má kachní // kačení chůzi, x chodí jako kachna,</i> <i>x jde houpavým krokem jako kachna, kachní kolébání // krok,</i> pol. <i>x ma kaczkowaty (kaczy) chód, x chodzi jak kaczka,</i>
CHÓD – OCIEŻAŁY	czes. <i>x jde jako krmná kachna,</i>
CHÓD – POWOLNY	<i>x jde jako káča s máslem,</i> pol. <i>x jest kulawy jak kaczka,</i>
CHÓD NIEZGRABNY	<i>x porusza się jak kaczka,</i>
WZROST (tylko w j. czes.)	czes. <i>kachna mu (y-ovi) může pít z prdele,</i> (niski ptak) [dosł. kaczka może y-owi pić z tyłka] – ‘osoba niska wzrostem ’,
WYGLĄD	pol. <i>brzydkie kaczątko</i> – ‘dziewczyna początkowo nieładna i nielubiana, a później piękna, zgrabna i podziwiana przez wszystkich’, czes. <i>ošklivé kačátko,</i>
NIEZADOWOLENIE	pol. <i>niech cię kaczki zdepczą, (zadepczą // zadziobią),</i> czes. <i>aby tě husa koplá,</i>
OBOJĘTNOŚĆ	pol. <i>coś spływa po x-ie jak woda po kaczce,</i> czes. <i>něco sešlo po x jako voda po kačene,</i>
FAŁSZYWA INFORMACJA	czes. <i>novinářská kachna,</i> pol. <i>kaczka dziennikarska,</i>
ZADOWOLENIE	czes. <i>x se cachťá // šplouchá // cáká jako kachna (kačena),</i> (z wody i kąpieli) <i>x je zmáchaný jako káče (kačena),</i> <i>x dovádí ve vodě jako kachna (kačena),</i> <i>x se s rozkoší koupe jako když je kačena ve vodě,</i> pol. <i>x pluska się jak kaczka w wodzie,</i> <i>x cieszy się jak kaczka na deszcz,</i> <i>x plucze się jak kaczka – ‘długo się myję’.</i>

W poniższych wyrażeniach i zwrotach, obejmujących całą warstwę związków frazeologicznych, otrzymujemy odmienne ekwiwalenty leksykalne, które zostały utrwalone w procesie historycznego i kulturowego postrzegania otaczającej rzeczywistości.

Wytłuszczonym drukiem ukazany został odmienny językowy obraz świata, a także różna konceptualizacja czeskiej KACHNY // KAČENY i polskiej KACZKI, por.:

ZABAWA (pol. kaczki)	pol. <i>x puszcza kaczki,</i>
(czes. žabki)	czes. <i>x hází žabky,</i> <i>x dělá žabky,</i>
PIENIĄDZE (czes. kaczki)	czes. <i>x má 100 kaček,</i>
(pol. korony)	pol. <i>x ma 100 koron,</i>
NACZYNNIE NA MOCZ	pol. <i>x otrzymał w szpitalu kaczkę,</i>
(pol. kaczka – ches. bažant)	czes. <i>x obdržel v nemocnici bažanta,</i>
ŽOŁĄDEK (czes. kaczka)	czes. <i>x má kachní // kačení žaludek</i> – ‘dobry metabolizm’,
(pol. struś)	pol. <i>x ma strusi żółdek,</i>
(czes. kaczka)	czes. <i>x má kachní // kačení žaludek</i> – ‘być flegmatykiem i biernie wszystko znosić’,
BIEGUNKA (czes. kaczka)	czes. <i>x-a navštívila kačena,</i>
(pol. brak ekwiwalentu)	pol. <i>x dostał biegunkę,</i>
BICIE (pol. kaczka)	pol. <i>x bije (strzela, wali, leje) y jak w kaczy kuper,</i>
(czes. hlava)	czes. <i>x bije y hlava nehlava</i> – ‘MOCNO BIJE’,
WYZWISKO (czes. kaczka)	czes. <i>ty káčo jedna (pitomá)</i> – ‘pogardliwie o kobiecie’,
(pol. gęś)	pol. <i>głupia gęś,</i>
OSOBOWOŚĆ	pol. <i>kaczka dziwaczka</i> – żart. ‘ekscentryczna osoba,
(pol. kaczka)	kobieta’,
(czes. brak ekwiwalentu)	czes. <i>podivínská, exentrická osoba,</i>
GLEBOKA PROWINCJA	pol. <i>x mieszka w kaczym dole</i> – <i>kaczy dół</i> , ‘nieładne miejsca
(pol. kaczka+dół)	zamieszkania’,
(czes. zapadák)	czes. <i>x bydlí v Zapadákově</i> – <i>Zapadák</i> ‘brzydkie miejsca zamieszkania’.

Następnym analizowanym przedstawicielem subdomeny PTACTWA DOMOWEGO będzie GĘŚ. Reprezentant ten ukáže podobieństwa w istniejącej warstwie frazeologicznej oraz pomoże wykryć wspólne źródła kulturowe i językowe.

4.1.3. G Ę Ś

Gęś (łac. *Anser*), czes. **HUSA** – ‘duży ptak roślinożerny o palcach spiętych błoną ułatwiającą pływanie. Ptak domowy hodowany ze względu na mięso i pierze’ (Dunaj 2001: 152); ‘*vodní pták s protáhlým krkem žijící divoce nebo chovaný pro maso, tuk a peří*’ (Filipec 2005: 104) – [tłum. pol. L.H.: ptak wodny z wydłużoną szyją żyjący dziko w przyrodzie lub hodowany dla mięsa, tłuszczu i pierza].

Z naszego doświadczenia wiemy, iż gęsi domowe – i nie tylko one – dokarmiane są sporą ilością pokarmu, aby w krótkim czasie przybrały na wadzę. Posiadając taką wiedzę, możemy grubego człowieka, mającego trudności z oddychaniem porównać, np. z gęsią:

x funí jako překrmená husa,

x dýchá jako překrmená husa,

x dýchá jako krmná husa,

‘ciężko oddycha // sapie jak gęś przekarmiona’.

Na podstawie obserwacji zachowania gęsi w języku polskim został utrwalony zwrot:

iść (jechać, ciągnąć) gęsiego, który oznacza, że ‘przemieszczamy się rzędem, jeden za drugim’. W języku czeskim użyjemy zwrotu:

jít // jet husím pochodem [kalka z języka niemieckiego, por. *Gänsemarsch*]

‘jít // jet v řadě za sebou, jeden za druhým’.

Podobnie brzmiący porównawczy czeski zwrot:

jít jako husy oznacza, że ‘przemieszczamy się do przodu bez namysłu’ oraz że ‘ślepo naśladujemy np. gęsi lub owce idące za baranem’.

Wyrażenie *głupia gęś* czes. *hloupá husa* odnosić się będzie lekceważąco do kobiety, której charakterystyka we frazeologizmach odznaczać się będzie ‘naiwnością’, ‘tępotą’, ‘brakiem aspiracji i zainteresowań umysłowych oraz kulturalnych’, ‘niewiedzą’, a także ‘niewinnością’ zwłaszcza, jeżeli to dotyczy młodej dziewczyny, por. czeskie ekwiwalenty językowe:

hloupá husa,

hloupá jako uzená husa, [dosł. głupia jak wędzona gęś],

chytrá jako husa v nebi,

vládné jako husa v nebi (za: Zaorálek 2000).

Natomiast wyrażenie *drobnomieszczańska* // *prowincjonalna gęś* dotyczyć będzie przestarzałego, pogardliwego określenia ‘nieobytej’, ‘niedoświadczonej’ i ‘ograniczonej kobiety’.

Polskie używane zwroty frazeologiczne:

rządzić się jak szara gęś,

rządzić się jak szara gęś po niebie (rzadko używane),

panoszyć się jak szara gęś → czyli *szarogęsić się* opisywać będą taką osobę, która: ‘za wszelką cenę zawsze chce rządzić’, ‘postępować samowolnie’, ‘narzucać swoją wolę, nie licząc się z innymi’, ‘panować nad wszystkimi’, ‘komenderować kimś’, ‘panoszyć się’, ‘do wszystkiego się mieszać’, ‘nadużywać swoich kompetencji’, ‘wprowadzać własne porządki’. W języku czeskim użyjemy zwrotu, w którym nie pojawi się ekwiwalent językowy GĘSI, por.: *řádit nebo míchat se do všeho; hrát si na pána; roztahovat se; hospodařit místo někoho jiného*. Widząc, że się ktoś pospolicie *szarogęsi*, możemy użyć eufemistycznego wykrzyknienia:

niech (kogoś, coś) to gęś kopnie – ‘wyraz zniecierpliwienia, złości, niezadowolenia, zdumienia, czasem podziwu’, ‘ktoś godny potępienia’.

We współczesnym języku polskim już prawie nie używa się zapomnianego frazeologizmu, u podstaw którego leżało symboliczne zachowanie, oznaczające odrzucenie oświadczyń: *ktoś dostał szarą gęś*. *Gęś na szaro*, podobnie jak *czarna polewka – zupa z kaczek krwi* – była podawana niemiłemu konkurentowi (Lewicki, Pajdzińska 2001: 323).

W naszej kulturze upowszechniło się przekonanie, że w stosunku do osoby, która nie nadaje się do trudnej pracy, jest nieobyta, prymitywna, na niczym się nie zna, użyjemy pogardliwego zwrotu: *gęsi ci (tobie) paść*. Oznacza to, że osoba ta może wykonywać tylko podrzędną, mało skomplikowaną i łatwą pracę. Natomiast czeskie powiedzenia, informujące nas o tym, że:

my jsme spolu husy nepáslí,

já jsem s tebou husy nepásl,

x si myslí, že se mnou husy pásl,

oznaczają, że nie jesteśmy na tym samym poziomie, że my lub ja zawsze jesteśmy (jestem) o szczebel wyżej w stosunku do drugiej strony. Może to oznaczać, że z kimś nie jesteśmy na ty, lecz tylko przez *per pan*, (po czesku *netykáme si, ale vykáme si*) → ‘nie jesteśmy ze sobą aż tak blisko zaprzyjaźnieni’.

W trakcie rozmowy, w której nie możemy się z drugą osobą porozumieć, użyjemy zwrotu:

rozmawiamy między sobą jak gęś z prosięciem, por. (Fryderyk Chopin, relacjonując swoją rozmowę z wdową po poecie G. Byronie, użył następującego sformułowania: „*Rozmawiamy jak gęś z prosięciem, ona po angielsku, a ja po francusku*” (za: NSFLebda 2005: 64), czyli ‘rozmawiać bez wzajemnego zrozumienia’).

W języku czeskim użyjemy także zwierzęcego desygnatu, ale nie będzie to gęś, lecz zostanie wyeksponowana *koza*:

rozmluva (hovor) jak s kozou na ledě lub *já o koze a on (ty) o voze*.

W regionie Chodska, używa się ptasiego porównania, w którym profiluje się dwa ptaki: w pierwszym członie *srokę*, a w drugim *wronę*, por.: *já o strace, ty o vráně* (Mates 2002: 234).

W celu, kiedy chcemy wyrazić ZASKOCZENIE lub ZDZIWIENIE, użytkownicy języka czeskiego wykorzystują zwrot, w którym wyeksponowana zostaje cała GĘŚ:

koukat // hledět na někoho (něco) jako husa do flašky,

[dosł. tłum. L.H.: patrzeć // gapić się na kogoś (na coś) jak gęś do butelki].

Odnosnie tego frazeologizmu *koukat // hledět na někoho (něco // do něčeho) jako husa do flašky* istnieje w języku czeskim o podobnej semantyce frazeologizm, w którym także wykorzystywane jest pojęcie GĘSI (jako niemądrego zwierzęcia), por.: *koukat jako husa do lékárny* (SČFI 1983: 127) – [dosł. tłum. L.H.: patrzeć jak gęś do apteki].

Ten czeski frazeologizm możemy zastąpić już rzadko dziś spotykanym polskim frazeologizmem, w którym także pojawia się leksem *gęsi*, lecz rozbudowany nośnik porównania nie dotyczy „czeskiej butelki”, ani „czeskiej apteki”, ale „polskiego słoneczka”, por.:

x patrzy się jak gęś na słoneczko.

Wcześniej wymieniony czeski frazeologizm *koukat // hledět na někoho (něco // do něčeho) jako husa do flašky*, możemy podczas próby translacji zastąpić innym ptasim odpowiednikiem leksykalnym, który został odnotowany w *Nowym słowniku frazeologicznym* R. Lebdy (2005). W polskim tłumaczeniu nie będzie figurował leksem *gęś*, ale pojawi się *raróg* (łac. *Falco cherrug*), czes. *raroh velký* (duży ptak drapieżny, w Polsce chroniony i bardzo rzadki):

x spogląda na y jak na raroga,

x patrzy na y jak na raroga,

‘patrzeć na kogoś ze zdziwieniem’, ‘zaskoczeniem’, por.:

„*Jeszcze jej powiedziałem: Idź, pokaż matce świadectwo! To spojrzała na mnie jak na raroga*” (za: NSFLebda 2005: 66).

W języku czeskim CIEKAWOŚĆ porównujemy z gęsią, która zerka do dzbanka:

x se kouká jako husa do džbánu,

x nakukuje jako husa do džbánu,

x hledí jako husa do žejdlíku¹².

Cechą negatywną człowieka jest jego WYWYŻSZANIE się i CHWALENIE przed innymi, por.: *x chwali się jak przed gęsiami na wsi* (Wysoczański 2005: 175).

Zdanie to porównać możemy z dobrze zakorzenionym zwrotem w naszym obszarze językowym:

gapić się jak cielę na malowane wrota, lub patrzeć jak osioł na wodę.

Żyjąc w dobrobycie, bez obawy o środki materialne, zaspakajając potrzeby życiowe, w języku czeskim możemy użyć frazeologizmu: *mít se // žít si jako husa na krmniku*, [dosł. tłum. L.H.: żyć sobie jak gęś w karmniku]. Zwrot ten przetłumaczymy na język polski zgodnie z zasadą wymiaru logiczno-referencyjnego jako: *żyć jak u Pana Boga za piecem* (por. czes. *žít jako prase v žitě*¹³ → pol. 'brak (komuś) tylko ptasiego mleczka // mleka'; *x się ma jak pączek w maśle*; *x żyje jak pączek w maśle*). ŻYCIE W DOBROBYCIE zostało utrwalone także w pamięci użytkowników komunikacji językowej w przysłowiu, w którym wyprofilowana została przestrzeń czasowa, ale i częściowo porównywalna metaforyczna wielkość zwierząt, od których uzależnione jest przebywanie w dostatku:

Kdo se chce mít dobře na den, ať si husu zabije;

kdo na týden, ať si vepře zařeže;

kdo na měsíc, ať vola poraží;

kdo na rok, ať se ožení;

a kdo až do smrti, ať jde na kněžství (ČP 2003: 153). – [dosł. tłum. pol. L.H.:

Ten, kto chce, żeby mu się dobrze powiodło na jeden dzień, niech zabije sobie gęś,

kto na tydzień, niech zarżnie świnię,

kto na miesiąc, niech zabije wołu,

kto na rok, niech się ożeni,

a kto aż do śmierci, niech idzie na księdza].

¹² Žejdlík – 'dawna miara pojemności około (0,35-0,48 litra)'.
¹³ *Mít se jako prase v žitě* lub *husa na krmniku* określiliśmy znaczeniowo jako: ŻYCIE W DOBROBYCIE, ŻYCIE W BEZTROSCIE, które Polakom kojarzy się z PĄCZKIEM (por.: 'żyć jak pączek w maśle'), a Czechom ze ŚWINIĄ lub z GĘSIĄ, dosłownie przytaczając odzwierciedlenie oryginalnie brzmiącego tekstu [żyć jako świnia w życie lub gęś w karmniku]. Tłumacząc to zdanie na język polski można wykorzystać inną semantykę znaczenia słów świni i żyta, pojmując całe zdanie jako: 'Żyć jak u Pana Boga za piecem'. Natomiast trzeba pamiętać, że żyto to bogactwo, co znajduje potwierdzenie w przysłowiu: „Kto ma żyto, ten ma wszystko. Póki żyta, póty byta“ (Kopaliński 2001: 495). Przenosząc znaczenie słów na nasze doświadczenie, dotyczące świni, możemy zauważyć, że zwierzęciu temu znajdującemu się w życiu faktycznie niczego nie brakuje, gdyż ma zapewnione np. pożywienie, co w wypadku hodowli świń jest bardzo ważne. Analogicznie rozpatrzyć możemy sytuację gęsi znajdującej się w karmniku, która ma także zapewnione nie tylko pożywienie, ale również dokarmianie.

Husa je hloupý pták: najednou moc, nadvakrát málo (ČP 2003: 163). – [dosł. tłum. pol. L.H.: *Gęś jest głupim ptakiem: na raz (ją zjeść) – to za dużo, na dwa razy – za mało*];

Někomu hus, někomu prase (ČP 2003: 138). – [dosł. tłum. pol. L.H.: *Komuś gęsi, komuś świnie*];

Z drobných ptáčků, husy jsou nejlepší. – [dosł. tłum. pol. L.H.: *Z drobnych ptaków, najlepsze są gęsi*].

Na podstawie naszego doświadczenia w języku czeskim o osobie, której źle się powodzi, możemy używać zwrotu: *má se jako husa o Martině*. W tym zdaniu GEŠ postrzegana jest jako PTAK OFIARNY zgodnie z chrześcijańską tradycją. Oznacza to, że takiej osobie nie najlepiej się powodzi. Przyczyna niepowodzeń gęsi i św. Marcina jest przypominana właśnie w dzień św. Marcina, przypadający na 11 listopada. Według legendy dotyczącej życia i działalności św. Marcina, wydarzyło się takie zdarzenie, że *gęś* tak bardzo mu dokuczała, że zmuszony był ją zabić. Następnie spożył ją na kolację i zmarł. Od tego czasu *gęś* jest mu poświęcana, a zgodnie z tym obyczajem powstały liczne przysłowia, por. np.:

Święto Marcina dużo gęsi zabija.

Na Marcina gęś do komina.

Radost Martina je husa i džbán vína.

Husa o Martině nejpěkněji zpívá.

Na svatého Martina, nejlepší je husina.

Zgodnie z utartym zwyczajem, pieczona gęś była zawsze w tym dniu tradycyjnym daniem. W świadomości Czechów istnieje jeszcze jedno utrwalone i dosyć często powtarzane powiedzenie: *husa v troubě – host za dveřmi* – ‘gęś w piekarniku – gość za drzwiami’. Zdanie to porównać można z polskim, trochę przestarzałym, lecz czasami, szczególnie na wsi, używanym przysłowiem: *nie masz lepszej zwierzyny jako nasza gąska: dobre piórko, dobry mech, nie gań mi i mięska* (za: Kopaliński 1988: 317).

Różnice międzyjęzykowe odnajdziemy np. w złudnych ekwiwalentach językowych w wyrażeniu *husí nožičky*, bazując cały czas na słowie GEŠ – wchodzącym w skład frazeologizmu, w którym podświetlone zostały różne aspekty językowego nazywania podobnych fragmentów rzeczywistości, lecz znaczenie tego wyrażenia w języku polskim nie będzie dotyczyło gęsich nóżek, ale ‘łapek // cudzysłowu’.

Osobę obojętną, na której nic nie zrobiło lub nie wywarło wrażenia, określamy, wykorzystując utrwalony w pamięci użytkowników komunikacji językowej zwrot:

pol. *splłynęło po (kimś) jak woda po gęsi*,
 czes. *sejde to po něm jako voda po huse*¹⁴.

O używaniu tego zwrotu świadczy fakt, że pióra ptaków wodnych, w tym i pióra gęsi, pokryte są specjalną osłoną, która izoluje je od wody, uniemożliwiając przemoknięcie. W języku czeskim istnieje jeszcze jeden zwrot, mający podobne znaczenie z wyżej wymienionym przykładem, por.:

czes. *je to platné jako by x husu polil* – ‘mało ważna rzecz’; ‘niewielkie znaczenie’;
 ‘wykonywanie zbędnej pracy’; ‘niepotrzebnie się wysilać’,
 [pol. dosł. tłum. L.H.:] jest to w takim stopniu ważne, jakby *x polał gęsi wodą* (za: LR 2000: 454). Analogicznie można użyć wyrażenia porównawczego:
 czes. *vodu na kachnu líti* – pol. *kaczkę wodą polewać*.

Aby określić osobę, której nie powodzi się np. w prowadzeniu działalności gospodarczej lub w innym przedsięwzięciu, możemy użyć potocznego frazeologizmu:

x nadaje się do interesów jak gęś do podkucia (Chmielewska 1999: 5).

O osobie szybko mówiącej (czasami niewyraźnie) możemy powiedzieć, że:

czes. *x štěbetá jako husa* – pol. ‘x szczebiocze // świergocie // gęga jak gęś’.

O języku polskim doby renesansu Mikołaj Rej pisał w swoim *Zwierzyńcu* w taki sposób:

„*A niechaj narodowie wždy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają!*”

Autor przez to chciał ukazać konieczność szerokiego posługiwania się językiem narodowym, piękną polszczyzną, udowadniając, że Polacy mają nie gęsi, ale swój język i nie gęgają, ale mówią po polsku. Dotyczyło to języka, który w formach rymowanych czy niewiązanych wyrazić potrafi „wszystko, co pomyśli głowa” (Krzyżanowski 1979: 145).

Gdyby o tę renesansową sentencję spytać współczesnych użytkowników języka polskiego, jak ją rozumieją, z pewnością sporo osób odpowiedziałoby w następujący sposób: przecież to proste, Rejowi chodziło o to, że Polacy nie są gęsmi. Otóż właśnie takie rozumowanie jest błędne. Pionier literatury polskiej wcale nie porównywał Polaków do gęsi, lecz jedynie chciał powiedzieć światu, że Polacy mają swój własny język. Wyraz *gęsi* nie jest w sentencji rzeczownikiem, tylko przymiotnikiem (tzw. przymiotnikiem dzierżawczym – jaki? *gęsi*). A zatem poprawne odczytanie powiedzenia M. Reja winno być takie, że Polacy mają nie gęsi język, tylko swój, że nie gęgają, tylko mówią po polsku. Dziś wiemy, że konstrukcja zdaniowa, którą posłużył się poeta, daleka jest od doskonałości – choć poprawna

¹⁴ ‘*Nic si nepřipouští, neudělalo to na něho dojem, na všechno kašle*’. ‘Nie zrobiło to na nim wrażenia’, ‘nie przejmuje się niczym’. W języku polskim nie użyjemy dosłownie przetłumaczonego frazeologizmu, że *x na to kaszle*, jak w języku czeskim, ale że *x kicha na to*. Uwidoczniła się inna konceptualizacja polskiego *kichania*, a czeskiego *kaszłania*.

jak na owe czasy XVI wieku. Gdyby bowiem Rej połączył przymiotnik *gęsi* z rzeczownikiem *język*, użył – zamiast powtórzonego „iż” – innego spójnika, np. „ale” i napisał: *a niechaj narodowie wždy postronni znają* (czyli: a niech obce narody zawsze wiedzą), *iż Polacy mają język nie gęsi, ale swój* – nie byłoby wątpliwości: wyraz *gęsi* musiałby być odczytany przez wszystkich jako przymiotnik. Do dzisiaj w polszczyźnie funkcjonują przecież takie określenia, jak *gęsia skóra* czy *gęsie pióro*.

Spora ilość przysłów przedstawia uproszczoną (stereotypową) wizję świata, por. metaforę: GĘŚ JEST GADATLIWA:

trzy gęsi, dwie niewieście – uczyniły jarmark w mieście (Mosiołek-Kłosińska 2003: 23) oraz

cztery gęsi, dwie niewieście narobiły jarmark w mieście (Nyczaj 1993: 62),

dwie baby i jedna gęś – gotowy jarmark (Hącia 2004: 116),

czes. *tři ženy, dvě husy – úplný trh*,

słow. *tri ženy, dve husi – hotový jarmark* (Habovštiaková, Krošlákova 1996: 129).

W języku czeskim w związku z szybkim i niewyraźnym mówieniem oraz plotkowaniem istnieją takie przysłowia:

Kde husy, tu smrad a štěbety, kde ženy, tu svár a klevety (ČP 2003: 157);

Kde husy, tu štěbety, kde ženy, tu klevety (ČP 2003: 119).

Przy użyciu pojęcia GĘSI, prawda zawsze wychodzi na jaw, a winowajca się zdradzi, por.:

Když mezi husy kámen hodiš, ta křčí, která cítí (ČP 2003: 93);

Potrefená husa se vždy ozve // se ozvala (Mrhačová 1999: 59);

Potrefená husa se nejdřív ozve (ČP 2003: 26);

Potrefená husa zakejhá (<http://www.rucniprace.cz/prislovi.php>);

Potrefená husa nejvíc kejhá (<http://cs.wikiquote.org/wiki/Italsk>).

Jeżeli mamy dreszcze, jest nam zimno albo pod wpływem silnych emocji oraz bodźców psychicznych boimy się, wtedy na naszym ciele, szczególnie na rękach pojawia się uwypuklenie skóry wokół torebek włosowych, określane mianem *gęsiej skórki* – ches. *husí kůže*, charakterystyczne szczególnie dla skóry gęsi, por.:

x-ovi naskakuje husí kůže,

x má husí kůži.

W okularach, jak niektórzy uważają, czasami wygląda się komicznie i śmiesznie, stąd porównawcze powiedzenie: *x wygląda jak gęś w okularach*. Kobieta, która ma nierówno-

miernie i nieładnie obcięte włosy, możemy w języku czeskim, dla określenia takiego wyglądu, użyć porównawczego frazeologizmu:

x vypadá jako oškubaná husa,

x vypadá jako podškubaná husa,

x wygląda jak podskubana gęś – ‘chodzi wstydliwie’.

Gęś w czeskiej kulturze symbolizuje CIERPLIWOŚĆ:

Dočkej času jako husa klasu,

[dosł. tłum. pol. L.H.: doczekasz czasu(ów) jak gęś kłosu(ów)],

‘uzbroić się w cierpliwość’.

Czeski zwrot frazeologiczny: *ani husa o něho nezakopne* przekazuje nam wiadomość, że ‘nikt nie będzie się kimś interesować’.

Ostatni w tym podrozdziale przytoczony czeski frazeologizm z wyprofilowanym gęsim komponentem językowym, przekazuje nam w sposób humorystyczny wiadomość, kiedy ‘nie wiemy, jak co mamy zrobić’ lub ‘jak co mamy właściwie trzymać’, por.:

držet co (něco) jako vegetarián husí stěhno (za: Mokienko, Wurm 2002: 574),

[dosł. tłum. pol. L.H.: trzymać coś jak wegetarianin gęsie udko].

JĘZYKOWY PORTRET GĘSI

Anna Pięcińska, autorka podręcznika dla uczniów polskich i obcojęzycznych następująco opisuje gęś: „Jestem ptakiem, który wydaje z siebie głośne dźwięki. Według legendy moje przodkinie swoim gęganiem uratowały kiedyś Rzym przed najazdem barbarzyńskich plemion. Moje pisklęta są wzorem grzecznych dzieci. Kiedy prowadzę je na spacer, postępują jedno za drugim, nie tłoczą się i nie przepychają” (Pięcińska 2006: 224). GĘŚ postrzegana jest jako PTAK DOMOWY, dokarmiany przez ludzi, aby w krótkim czasie przybierał na wadzę. Stąd też, wykorzystując wyraz GĘŚ w czeskim językowym obrazie świata zostały utrwalone trudności w oddychaniu, na co wpływa brak ruchu i otyłość, por.:

ODDYCHANIE *czes. x funí jako překrmená husa,*

(jedzenie-otyłość) *x dýchá jako překrmená husa,*

(pol. brak ptasiej leksyki) *x dýchá jako krmná husa,*

PORUSZANIE SIĘ *pol. iść (jechać // ciągnąć) gęsiego,*

(naśladowanie) *czes. jít // jet husím pochodem,*

jít // jet v řadě za sebou, jeden za druhým’,

SKÓRA (objaw zimna, *pol. gęsia skórka,*

zdegenerowania, strachu, pojawiający się na skórze)	czes. <i>husí kůže</i> , czes. <i>x-ovi naskakuje husí kůže</i> , <i>x má husí kůži</i> , <i>na těle x-a se objevila husí kůže</i> ,
PRZEKLEŃSTWO	pol. <i>głupia gęś</i> – ‘głupia kobieta’, czes. <i>hloupá husa</i> – ‘naiwna, tępą kobieta’, <i>hloupá jako uzená husa</i> , <i>chytrá jako husa v nebi</i> , <i>vládné jako husa v nebi</i> ,
NIEDOŚWIADCZENIE (kobiece)	pol. <i>drobnomieszczańska gęś</i> , <i>provincjonalna gęś</i> , <i>co papuga wyszczebioce, temu gąska uwierzy</i> ,
SAMOWOLA (rządzenie)	pol. <i>rządzić się jak szara gęś</i> , <i>rządzić się jak szara gęś po niebie</i> (rzadko używane), <i>panoszyć się jak szara gęś</i> , <i>szarogęsić się</i> , (brak czeskiego odpowiednika <i>GĘSI</i>), czes. <i>řádit nebo míchat se do všeho; hrát si na pána; roztahovat se; hospodařit místo někoho jiného</i> ,
ZŁOŚĆ	pol. <i>niech (kogoś, coś) to gęś kopnie</i> , czes. <i>ať tě husa kopne</i> ,
POZIOM SPOŁECZNY	czes. <i>my jsme spolu husy nepáslí</i> , <i>já jsem s tebou husy nepásl</i> , <i>x si myslí, že se mnou husy pásl</i> , pol. <i>świń // krów z panem // tobą nie pasłem</i> ,
PODRZĘDNE PRACE	pol. <i>gęsi ci (tobie) paść</i> , czes. <i>ty tak jenom můžeš pást jenom husy</i> ,
BRAK POROZUMIENIA	pol. <i>rozmawiamy między sobą jak gęś z prosięciem</i> , czes. <i>rozmluva (hovor) jak s kozou na ledě</i> , <i>já o koze a on (ty) o voze</i> ,
ZAINTERESOWANIE-małe	czes. <i>ani husa o něho nezakopne</i> ,
NIEODWAŻNY LOT	pol. <i>gęś zazdrości, gdy orzeł buja</i> ,
NIEWYSOKI LOT	<i>orzeł marzy o podniebnych lotach, gęś – o garstce owsa</i> ,
ZASKOCZENIE	czes. <i>koukat // hledět na někoho (něco) jako husa do flašky</i> , pol. <i>x patrzy się jak gęś na słoneczko</i> ,

CIEKAWOŚĆ	czes. <i>x se kouká jako husa do džbánu,</i> <i>x nakukuje jako husa do džbánu,</i> <i>x hledí jako husa do žejdlíku,</i>
CHWALENIE SIĘ	pol. <i>x chwali się jak przed gęsiami na wsi,</i>
DOBROBYT	czes. <i>x se má jako husa na krmníku,</i>
(czes. gěs)	<i>x si žije jako husa na krmníku,</i>
(pol. pączek)	pol. <i>x żyje jak pączek w maśle,</i>
ŻŁE SIĘ POWODZI	czes. <i>x se má jako husa o Martině,</i>
ŻŁE SIĘ DZIEJE	<i>na svatého Martina, nejlepší je husina,</i>
(wg. tradycji zabija się gęsi w dniu św. Marcina, czyli	pol. <i>święto Marcina dużo gęsi zabija,</i>
GEŚ TO PTAK OFIARNY	czes. <i>radost Martina je husa i džbán vína,</i> <i>husa o Martině nejpěkněji zpívá,</i>
CIERPLIWOŚĆ	czes. <i>dočkej času jako husa klasu,</i>
(czes. gěs +kłos)	dosł.: doczekasz czasu(ów) jak gęś kłosu(ów),
(pol. brak ptasiego odpowiednika) ‘uzbroić się w cierpliwość’,	
GADATLIWOŚĆ	czes. <i>x štěbetá jako husa,</i> pol. <i>x szczebiocze // świergocie // gęga jak gęś,</i> czes. <i>tři ženy, dvě husy – úplný trh,</i> pol. <i>trzy gęsi, dwie niewieście – uczyniły jarmark w mieście,</i> <i>dwie baby i jedna gęś – gotowy jarmark,</i>
PLOTKOWANIE	czes. <i>kde husy, tu štěbety, kde ženy, tu klevety,</i> <i>kde husy, tu smrad a štěbety, kde ženy, tu svár a klevety,</i>
JĘZYK NARODOWY	pol. <i>a niechaj narodowie wždy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają,</i>
WYGLĄD (śmieszny)	pol. <i>x wygląda jak gęś w okularach,</i>
(nieładna fryzura)	czes. <i>x vypadá jako oškubaná husa,</i> <i>x vypadá jako podškubaná husa,</i> pol. <i>x wygląda jak podskubana gęś – ‘chodzi wstydliwie’.</i>

Na PORTRET GĘSI składa się symbolika związana z wiatrem, zimą, śniegiem, życiem, odrodzeniem, wyobraźnią, duszą władcy, czystością duchową, wtajemniczeniem, oddechem, mową, wymową, perswazją, gadatliwością, pismem, czujnością, przezornością, ostrzeżeniem, wróżbą, płodnością, płcią żeńską, miłością, dobrą gospodynią, wiernością,

poświęceniem się, dożywkami, zarozumiałością, głupotą, ograniczonością, tępotą, bezmyślnością, tchórzostwem, nierządem, zazdrością i zawiścią (za: Kopaliński 2001: 91).

W analizie kognitywnej subdomeny PTACTWA DOMOWEGO przedstawię konceptualizację następnego PTAKA (po kurze, kurczakowi, kaczce i gęsi) – piątego przedstawiciela – KOGUTA.

4.1.4. K O G U T

Kogut (łac. *Gallus gallus*), czes. **KOHOUT**: 1. – ‘samiec kury, bażanta i większości innych kuraków’ oraz 2. – ‘urządzenie sygnalizacyjne w postaci migającej lub kręcącej się lampy, montowane na dachach samochodów policyjnych, karettek pogotowia ratunkowego, straży pożarnej i innych uprzywilejowanych pojazdów’ (Dunaj 2001: 226); ‘*samec kura*’ (Filipec 2005: 137) – [pol. tłum. samiec kury // kuraków].

Samcem kury, czyli tzw. „kokoszy” był „kokot”. *Kokot* to przestarzała, a dziś tylko regionalna nazwa koguta. Kogut jest symbolem walki i waleczności, por. (Kopaliński 2001, Ossowski 1992). O tym ptaku nie ma wzmianki ani w Starym Testamencie, ani w literackich dziełach starożytnych, np. Homera. W potocznym języku czeskim jest pojmowany jako niekoronowany król wiejskich dworów i gospodarstw, a także jako śpiewak, którego głos na wsi jest najbardziej słyszalny. Na kontynent europejski koguta sprowadzono z Azji do Grecji około pierwszego tysiąclecia przed naszą erą. Koguta określano jako „perskiego” lub „medyjskiego” ptaka, podkreślając jego wschodnie pochodzenie. W czasach wojen perskich, ptak ten wykorzystywany był tylko do walk kogutów, które były ulubionym widowiskiem i hazardem starożytnych Persów, Greków i Rzymian. W Brytanii przez wiele stuleci walka kogutów była pod patronatem królów. Oficjalnie zakazano ich dopiero w 1849 roku. W czeskich szkołach podstawowych dzieci i młodzież uczestniczą w grze, nazywającej się *kohoutí zápasy* – pol. ‘walka kogutów’. Zabawa polega na tym, że w czasie przerwy lub zajęć wychowania fizycznego uczniowie podskakują na jednej nodze i uderzają swoim ciałem przeciwnika i ten, kto się przewróci lub stanie na dwóch nogach, przegrywa. Potwierdzenie i odzwierciedlenie waleczności kogutów znajdujemy nie tylko w sporcie, np. w boksie – jedna z kategorii wagowych została nazwana *kogucią*. Waleczność koguta odnajdujemy w potocznym języku, w którym najczęściej domena zwierzęca (ptasia) przechodzi na domenę ludzką, stając się podstawą metafory. Domena ta dotyczy przeważnie charakterystyki ludzkiej psychiki i zachowania, np. nadpobudliwości, kłótności i nieustannie wojowniczo nastawionego człowieka, por.:

mít kohoutí krev – [dosł. ‘mieć krew kogucią’], odbieramy ten zwrot jako posiadanie koguciej, czyli ‘walecznej czupurności, gwałtownego usposobienia’,
být bojovný jako kohout – [dosł. ‘być walecznym jak kogut’] – ‘zachowywać się i reagować pobudliwie’,
czupurný kogut – ‘zadziorna osoba’, którą określamy jako pewną siebie,
x skacze wojowniczo jak kogut – ‘zachowywać się agresywnie’,
x má pobudlivou povahu jako kohout – [dosł. ‘x ma wrażliwy charakter jak kogut’] – ‘być agresywnym’,
x má svárlivou povahu – [dosł. ‘x ma kłótlivy charakter’] – ‘być zadziornym’,
x je prudký jako kohout – [dosł. ‘x jest gwałtowny jak kogut’] – ‘być pobudliwym’,
x je červený jako kohout – [dosł. ‘x jest czerwony jak kogut’] – ‘złościć się’, ‘ze złości poczerwieniec’,
x si nedá nic líbit, přesně tak, jako kohout – [‘x nie pozwoli sobie na zrobienie krzywdy, dokładnie (tak samo), jak kogut’] – ‘nie pozwolić się obrażać’,
z x-a to dopiero kogut – ‘o kimś zadziornym’.

Kogut potrafi bronić swego terytorium, co potwierdza się w przysłowiach:

Na własnym gnoju, každý kogut jest chojrakiem, lub
každý kogut jest na svých šmíciach šmíalý (PPIO 2003:167),
x sedí jak kogut na cieście – ‘siedzieć dumnie’,
x se chová jako kohout na svém smetišti – [dosł. ‘x się zachowuje jak kogut na swoim śmietnisku’] – ‘pewnie i nieustępliwie’,
kohout na svém smetišti nejraději kokrhá – [dosł. kogut najchętniej na swoim śmietniku pieje],
vyšlapuje si jako jako kohout na smetišti – [dosł. ‘chodzi jak kogut po śmietnisku’] – ‘odważnie’, ‘dumnie’, ‘pewnie’,
vykračuje si jako kohout z rána – [dosł. ‘kroczy (spaceruje) jak kogut z rana’].

Znana jest również w naszej kulturze łacińska sentencja wybitnego rzymskiego filozofa, polityka i poety Seneki mł.: *Gallus in suo sterquilinio plurimum potest*, którą możemy przetłumaczyć jako:

czes. *kohout může nejvíce na svém smetišti*,
 pol. *kogut na swojej kupie nawozu wszechłwadny // wiele może*.

Tę mądrość można porównać ze współcześnie używanymi frazeologizmami:

czes. *každý kohout pánem na svém dvoře // na svém smetišti*,
 pol. *kogut na swoim podwórku panem*.

W języku czeskim znany jest potocznie używany frazeologizm:

být jako dva kohouti na jednom smetišti – [dosł. być jak dwa koguty na jednym śmietniku // jednych śmieciach],

jsou na sebe jako dva kohouti – [w stosunku do siebie zachowują się jak dwaj koguci] – (Čermák, Filipec 1983: 23),

‘*sokové v jednom prostředí*’ (SSČ 2005: 137)¹⁵.

Znaczenie w języku polskim powinno brzmieć: ‘dwaj mężczyźni rywalizujący między sobą w różnych dziedzinach życia codziennego’ np. w miłości. Ten przykład językowy dotyczący zachowania koguta ma w języku polskim także swój odpowiednik frazeologiczny: *dwa grzyby w barszcz*, por. (Siatkowski, Basaj 1991: 232). Watro jednak zwrócić uwagę, że te dwa frazeologizmy różnią się między sobą. *Dwa grzyby w barszcz* oznacza ‘zbyteczne połączenie, nagromadzenie takich samych, jednorodnych elementów’ i dotyczy wyłącznie **rzeczy**, natomiast *dva kohouti na jednom smetišti* dotyczy tylko zachowania **osób**. Przykład ten pokazuje nam, że problem leksykograficznego opracowania, jaki stoi przed frazeologią, polegać powinien na wyróżnieniu znaczenia jednostek frazeologicznych. Większość jedno lub dwujęzycznych słowników wprowadza znaczenie za pomocą zwięzłej definicji i nie próbuje pokazać nam dyferencjacji, które określają i odsłaniają istotne różnice znaczeniowe. Por. *dwa koguty na jednych śmieciach nie zgodzą się* (KP 2005: 63) lub *czubić się jak [dwa] koguty* (WSFJP 2003: 306) ‘wadzić się // klócić się // wspierać się’. *Dwa koguty czubią się zagorzale; dwa koguty patrzą na siebie złowrogo*. W tym wypadku postępowanie agresywnego i kłótliwego koguta można by porównać z orłem: *dwóch orłów razem się nie gnieździ* (WKMP 2005: 274). W języku czeskim w przypadku człowieka, który dąsa się, wścieka, gniewa się lub zaperza, możemy użyć czasownika *kohoutit se* lub *rozkohoutit se*, ‘*rozzłobit se*’, ‘*rozvztekat se*’, natomiast w języku polskim, pozostając przy ptasich ekwiwalentach językowych użyjemy czasownika, który derywowany będzie nie od koguta (tak jak w języku czeskim), ale od przedstawiciela PTACTWA DOMOWEGO – indyka: *indyczyć się* – ‘*kohoutit se*’, ‘*ježit se*’, ‘*durlit se*’, ‘*zlobit se*’. Wypowiedzi te określić możemy powiedzeniem porównawczym: *jsou jako mladí kohoutci* (Mates 2002: 120) – [dosł. są // zachowują się jak młode kogutki] lub *x s y byli v sobě jako dva kohouti* oraz *x s y byli proti sobě jako dva kohouti*. A wszystkiemu według słów Jeana de La Fontaina winna jest KURA, por. „*Dwa koguty żyły w spokoju. Przyszła kura. I proszę – wybuchła wojna*” (za: Kita, Skudrzykowa 2002: 180).

¹⁵ *Dva sokové, jeden sok* – to są tzw. *zrádná slova* (Lotko 1992), czyli złudne odpowiedniki leksykalne i frazeologiczne. Nie ma mowy tutaj o polskim soku, ale o ‘rywalu’, a w danym frazeologizmie o mężczyźnie.

Kolor czerwony ma wiele wspólnego z przedstawicielami ptactwa domowego, ponieważ charakteryzuje nie tylko wygląd koguta i indyka, ale i rozniewanego człowieka. Rozgniewany lub pobudzony emocjonalnie człowiek charakteryzowany jest za pomocą metaforyki KOGUCIEJ:

zadziorny jak kogut,
rozwścieczony kogut // indyk,
agresywny kogut,
czubić się jak (dwa) koguty,
czupurny kogut,
wadzić się jak kogut,
spierać się jak kogut,
klócić się jak kogut,
rozdrażniony kogut,
zaperzyć się jak kogut,
zaciętrzewić się jak kogut itd.

Kogut ze względu na swoje urozmaicone i bujne życie płciowe jest także symbolem płodności, męskości i urodzaju. Takiego koguta, myśląc oczywiście o człowieku, który jest seksualnie aktywnym mężczyzną o szczupłej, a nie tęgiej figurze, określimy w języku czeskim żartobliwym powiedzeniem:

dobrý kohout nikdy neztloustne [dosł.: dobry kogut nigdy nie przytyje] – por.:
hubený kohout, dobrý kohout (ČP 2003: 57) [dosł. tłum.: chudy kogut, dobry kogut],
dobrý kohout nebývá tlustý,
dobrý kohout nebývá tučný,
dobrý kohout dobře skáče (ČP 2003: 59),
dobrý kohout se nikdy nespraví (Mates 2002: 120).

We współczesnym języku polskim pojawiło się neosemantyczne określenie „*weekendowe koguty*” (Pani nr 4, kwiecień 2006: 158). Jak pisze seksuolog Z. Izdebski wyrażenie to dotyczy mężczyzn, którzy po całym tygodniu wyczerpującej pracy, chcą się oderwać i zrelaksować, więc rzucają się w wir szalonych imprez, sięgają po alkohol, nieraz po narkotyki i seks bez zobowiązań.

Współcześnie kogut reprezentuje męską dumę, pychę i szowinizm. Stosunek między mężczyzną i kobietą określamy na podstawie porównania o zabarwieniu metaforycznym koguta i kury np.:

Žle się w tym domu dzieje, kiedy kogut milczy, a kura pieje (PPIO 2003: 167),
Žle, kędy kogut na grzędzie milczy, pieje kura (KP 2005: 78),
Gdzie kura gdacze, tam kogut milczy (PPIO 2003: 188),
Smutny to dom, w którym kura głośniej pieje niż kogut (PPIO 2003: 189),
Běda domu, kde slepice vládne a kohout mlčí – [dosł. *biada temu domowi, gdzie kura rządzi, a kogut milczy*].

Na podstawie obserwacji zachowania koguta, które zostały wyrażone w ludowych przysłowiaach kalendarzowych, można przepowiedzieć prognozę pogody, por.:

Gdy kogut pieje na grzędzie, to taka jak dziś i jutro pogoda będzie.
Gdy kogut zapieje na ziemi, to się czasami odmieni, gdy pieje na grzędzie, jak było, tak będzie.
Gdy kogut pieje na płocie, to pamiętaj o słocie (PPIO 2003: 167).
Kokrhá-li kohout večer, bude ráno pršeti (www.myslivost.wz.cz).
Bude pršet, když kohouti přes den opakovaně kokrhají a přitom vyhledávají vyšší místa (VP 1998: 333).

W staroczeskich kalendarzowych prognozach ludowych pogody (dotyczących stycznia), odnotowano już w 1617 roku, por. (Vašků 1998) wzmiankę o stopniowo wydłużającym się dniu przy użyciu (oprócz przysłów i porzekadeł z kurą), wykorzystanego ekwiwalentu językowego koguta, por.:

na tři krále jest den delší o jeden hlas kohoutí (VP 1998: 44) – [dosł. tłum. pol.:
 W święto Trzech króli dzień jest dłuższy o jeden głos koguci (pianie kogucie)].

Kogut pojawia się w Piśmie Świętym Nowego Testamentu bo doskonale był znany ewangelistom. Z tym ptakiem zgodnie z tradycją chrześcijańską wiąże się wątek zdrady i pokuty, por. słowa Jezusa podczas Ostatniej Wieczerzy: „Wspomniał Piotr na słowa Jezusa, który mu powiedział: <Zanim kogut zapieje, trzy razy się Mnie wyprzesz>. Wyszedł na zewnątrz i zapłakał“ – czes. „*Dřív než kohout třikrát zakohrhá, třikrát mě zapřeš. Vyšel ven i hořce se rozplakal*“ (Ew. wg. Mateusza 26,75). Kogut w chrześcijaństwie symbolizuje wstyd, który jest atrybutem św. Piotra oraz czujność (por. w Palestynie trzecia straż nocna – *pianie koguta*). Natomiast koguty na wieżach kościelnych mają zapowiedzieć nadejście dnia Sądu Ostatecznego. Według wierzeń ludowych kogut był pierwszym ptakiem, który zapowiedział narodziny Jezusa i dlatego pieje przez całą noc Bożego Narodzenia. W katakumbach rzymskich był malowany przez chrześcijan, jako znak zmartwychwstania, ponieważ budzi i zwiastuje nowe życie.

Porównania frazeologiczne „z kurkiem na kościele” – czes. *s korouhvičkou na věži* dotyczą ‘człowieka chwiejnego w poglądach, który często zmienia przekonania, w zależności od sytuacji’, tak, jak kogut obraca się, w zależności od strony, z której wieje wiatr, por.:

x się kręci jak kurek na kościele // na wieży kościelnej,
x się obraca jak kurek na kościele // na wieży kościelnej,
x się zachowuje jak kurek na kościele // na wieży kościelnej,
x-ovi se korouhvička obrátila – [dosł. *x-owi się kurek obrócił*],
x se točí jako korouhvička – [dosł. *x się kręci jak kurek*],
x se točí po větru jako korouhvička – [dosł. *x się kręci z wiatrem jak kurek*],
zatočil se kohoutek – [dosł. *kurek się zakręcił // przekręcił*] – ‘situacja się zmieniła’.

Odnosnie do piania kogutów, warto zwrócić uwagę na polski potoczny zwrot frazeologiczny: *uciąć // wyciąć koguta* (WSFZP 2005: 173), który w języku czeskim będziemy odbierali jak *falešné a písklavé zpívání*. O nieudanym śpiewie możemy powiedzieć: *x pieje jak niedorżnięty kogut*; *x pieje jak kogut* (Wysoczański 2005: 174). Natomiast, jeżeli ktoś pieje (śpiewa) zbyt wysoko, użyjemy porównania: *nuta jak u koguta* lub *x má hlas jako marcový kokotek ‘fistulový’, ‘písklavý’* (LR 2000: 465). Kura, która pieje jak kogut, musi zostać według czeskich wierzeń ludowych zarżnięta, ponieważ uważano, że jest prorokiem śmierci lub innego nieszczęścia. W języku polskim istnieje wykrzyknienie o nacechowaniu eufemistycznym *rany koguta* (WSFJP 2003: 307).

Kogut jest zwiastunem porannej pobudki, czego dowodem są przysłowia:

kogut nie ma zegara, a wie, kiedy zapiać (KP 2005: 67),
jak kogut zapieje, to wiesz, że dzień (KP 2005: 65),
x vstává s prvním kuropěním – [dosł. *x wstaje z pierwszym pianiem koguta*] – ‘wstawać o świcie’ (z pianiem koguta),
x vstává s kohoutem – [dosł. *x wstaje z kogutem*] – ‘wcześnie rano’,
kohout zapěl – [dosł. *kogut zapiał*] – ‘czas (snu) minął’.

Kogut (galijski) może być symbolem i był godłem narodowym dla Francuzów. Ten obiekt kulturowy zaczął pojawiać się na flagach od czasów rewolucji francuskiej. Gallowie nie używali go jako godła, być może to wynik nieporozumienia, ponieważ Rzymianie koguty do walk sprowadzali także z Gallii, a po łacinie wyraz *gallus* oznaczał ‘koguta’ i ‘Galla’.

Obiecując komuś rzeczy nierealne i niemożliwe do spełnienia, możemy w języku czeskim użyć zwrotu wykorzystującego znaczenie koguta i jego domniemych jajek:

až kohout vejce snese [dosł. *aż kogut jajka zniesie*] w znaczeniu ‘nigdy’.

Zgodnie z naszą wiedzą i doświadczeniem wiemy, że kogut nie może znosić jajek (por. *až naprší a uschne a ze země vyrostou kameny*). Zdajemy sobie sprawę, że kamieniom nie jest potrzebny deszcz, żeby wyrósć z ziemi. Są to utrwalone w języku humorystyczne porównania, które mogą być używane tylko w absurdalnych sytuacjach, np. w przypadku obietnicy, której nie jesteśmy w stanie spełnić. W języku polskim funkcjonuje przysłowie wykorzystujące humorystyczną czynność koguta i opisujące osobę, której się dobrze powodzi, por.:

komu się wiedzie, temu i kogut jaja znosi.

Jest to liczna grupa tekstów ludowych, oparta na koncepcji „świata na opak” (Bartmiński 2006: 59-75), w którym zostają naruszone powszechnie obowiązujące prawa. Naruszenie dotyczyć może tylko jednostkowych cech i jednostkowych przedmiotów, jak w zwrotach przysłowiowych: *až kohout vejce snese; až žaba nogą tupnie* – ‘nigdy’. Dają one językowy wyraz czemuś, czego nie było i być nie może, komunikują stany rzeczy niezgodne z fizycznymi właściwościami znanych dobrze przedmiotów. Jest to tzw. „słabszy” wariant niespójności semantycznej.

Natomiast w języku czeskim istnieje utrwalone przysłowie, mówiące nam o tym, że dla koguta jęczmień jest cenniejszy od pereł, por.:

czes. pro kohouta je ječmen dražší než perly,

pol. dla koguta jęczmień jest cenniejszy od pereł.

We współczesnym języku czeskim nie wszystkie osoby znają znaczenie słowa, derywowanego od koguta: *kohoutovky*, a tym bardziej nie znają go użytkownicy języka polskiego. Znaczenie *kohoutovky* związane jest z historią produkcji czeskich rowerów. Znaczenie tego słowa wywodzi się od braci *Kohoutů*, pochodzących z Brna, którzy konstruowali i produkowali rowery marki *Kohout* z ogromnymi kołami, szczególnie przednimi.

Polskim użytkownikom nie jest także znany frazeologizm: *míti červeného kohouta* – w dosłownym tłumaczeniu: ‘mieć czerwonego koguta’, por.:

x dostal červeného kohouta,

x obdržel červeného kohouta,

x má červeného kohouta.

Dotyczy to takiej osoby, która otrzymała przez sąd zakaz przebywania i pobytu w Pradze (za: Zaorálek 2000: 136).

Z języka czeskiego wyszedł z użycia kiedyś często spotykany frazeologizm, którego polski odbiorca na pewno nie będzie w stanie zrozumieć, por.:

hodit na někoho kohouta [dosł.: rzucić na kogoś **koguta**],

‘wezwać na kogoś stróża prawa’ (za: LR 2000: 711). Być może to jest prawdopodobna przyczyna używania w języku polskim pojęcia **koguta** w sensie urządzenia sygnalizacyjnego na dachach samochodów uprzywilejowanych ‘jechać na wezwanie do kogoś z pomocą’.

Natomiast frazeologizmy w obu językach, por.:

czes. *červený kohout* // *posadit někomu na střechu červeného kohouta*,

pol. *rzucić* // *wystawić czerwonego koguta*; *puścić czerwonego kura*,

oznaczają ‘wznieść pożar’, ‘podpalić’.

X kohouta křesá – ‘rozpalać ogień’, ‘zaproszyć ogień’,

czerwony kur – ‘pali się’,

czerwony kogut – ‘pożar’.

JĘZYKOWY PORTRET KOGUTA

W analizowanych związkach frazeologicznych na portret KOGUTA składają się niżej wymienione modele i DOMENY kognitywne, por.

WŁADZA – niedobra (mężczyzna słabszy od kobiety)	pol. <i>gdzie kura gdać, tam kogut milczy</i> ,
	<i>źle się w tym domu dzieje, kiedy kogut milczy, a kura pieje</i> ,
	<i>źle, kędy kogut na grzędzie milczy, pieje kura</i> ,
	<i>smutny to dom, w którym kura głośniejsze pieje niż kogut</i> ,
	czes. <i>běda domu, kde slepice vládne a kohout mlčí</i> ,
CZAS I POGODA	pol. <i>gdy kogut pieje na grzędzie, to taka jak dziś i jutro pogoda będzie</i> ,
	<i>gdy kogut zapieje na ziemi, to się czasami odmieni, gdy pieje na grzędzie, jak było, tak będzie</i> ,
	<i>gdy kogut pieje na płocie, to pamiętaj o słońcu</i> ,
	czes. <i>kokrhá-li kohout večer, bude ráno pršet</i> ,
	<i>bude pršet, když kohouti přes den opakovaně kokrhají a přitom vyhledávají vyšší místa</i> ,
	<i>na tři krále jest den delší o jeden hlas kohoutí</i> ,
PORA DNIA	pol. <i>kogut nie ma zegara, a wie, kiedy zapiąć</i> ,
	<i>jak kogut zapieje, to wiesz, że dzieje</i> ,
	czes. <i>x vstává s kohoutem</i> – ‘wcześnie rano’,
	<i>x vstává s prvním kuropěním</i> – ‘wstawać wcześnie, o świcie’
	<i>kohout zapěl</i> – ‘czas (snu) minął’,

OBIETNICA	czes. <i>až kohout vejce snese</i> w znaczeniu ‘nigdy’,
POWODZENIE	pol. <i>komu się wiedzie, temu i kogut jaja znosi</i> ,
ROWER (tylko w jęz. czes.)	<i>kohoutovky</i> – ‘rowery marki braci <i>Kohout</i> z wysokimi kołami, szczególnie przednimi’,
PIÓRO	pol. <i>kogucie pióro</i> – ‘wspaniałe długie, zabarwione na czerwono pióro’, czes. <i>kohoutí pero</i> ,
WAGA	pol. <i>kogucia waga</i> – ‘kategoria wagowa z boksie, zapasach’, czes. <i>kohoutí váha</i> ,
WALKA	czes. <i>kohoutí zápasy</i> , pol. <i>walki kogucie</i> // <i>walki kogutów</i> ,
KREW	czes. <i>x má kohoutí krev</i> – ‘waleczne, gwałtowne usposobienie’, pol. <i>x ma kogucią krew</i> // <i>krew koguta</i> – ‘agresywny i pobudliwy charakter’,
ODWAGA	pol. <i>na własnym gnoju, każdy kogut jest chojrakiem</i> , <i>każdy kogut jest na swych śmieciach śmiały</i> , <i>x siedzi jak kogut na cieście</i> – ‘siedzieć dumnie’, czes. <i>x se chová jako kohout na svém smetišti</i> , <i>kohout na svém smetišti nejraději kokrhá</i> , <i>vyšlapuje si jako kohout na smetišti</i> , <i>vykračuje si jako kohout zrána</i> ,
AGRESYWNOŚĆ	czes. <i>být jako dva kohouti na jednom smetišti</i> , <i>jsou na sebe jako dva kohouti</i> , <i>jsou jako mladí kohoutci</i> , <i>x s y byli v sobě jako dva kohouti</i> , <i>x s y byli proti sobě jako dva kohouti</i> , pol. <i>zadziorny jak kogut</i> , <i>rozwścieczony kogut</i> // <i>indyk</i> , <i>agresywny kogut</i> // <i>czubić się jak (dwa) koguty</i> , <i>czupurny kogut</i> // <i>wadzić się jak kogut</i> , <i>spierać się jak kogut</i> // <i>klócić się jak kogut</i> , <i>rozdrażniony kogut</i> // <i>zaperzyć się jak kogut</i> , <i>zacietrzewić się jak kogut</i> ,

POBUDLIWOŚĆ	czes. <i>být bojovný jako kohout</i> – ‘zachowywać się i reagować pobudliwie’, pol. <i>czupurny kogut</i> – ‘zadziorna osoba, pewna siebie’, <i>x skacze wojowniczo jak kogut</i> , czes. <i>x má pobudlivou povahu jako kohout</i> – ‘być agresywnym’, <i>x je prudký jako kohout</i> – ‘być pobudliwym’,
ZADZIORNOŚĆ	czes. <i>x má svárlivou povahu</i> – ‘być zadziornym’, <i>x si nedá nic líbit, přesně tak, jako kohout</i> – ‘nie pozwolić się obrażać’, pol. <i>z x-a to dopiero kogut</i> – ‘o kimś zadziornym’,
GNIEW (czes. kogut) (pol. indyk)	czes. <i>kohoutit se // rozkohoutit se</i> , ‘rozzłobit se’, ‘rozvztekat se’, pol. <i>indyczyć się // rozindyczyć się</i> ,
ZŁOŚĆ	czes. <i>x je červený jako kohout</i> – ‘ze złości poczerwieniec’,
MĘSKOŚĆ	czes. <i>dobrý kohout nikdy neztloustne</i> ,
(bujne życie płciowe)	czes. <i>hubený kohout, dobrý kohout</i> , <i>dobrý kohout nebývá tlustý</i> , <i>dobrý kohout nebývá tučný</i> , <i>dobrý kohout dobře skáče</i> , <i>dobrý kohout se nikdy nespraví</i> ,
POŻAR//OGIEŃ	czes. <i>červený kohout // posadit někomu na střechu červeného kohouta</i> , pol. <i>rzucić // wystawić czerwonego koguta</i> ; <i>puścić czerwonego kura</i> , – ‘wznieść pożar’, ‘podpalić’, czes. <i>x kohouta křesá</i> ‘rozpalać ogień’, ‘zaproszyć ogień’, pol. <i>czerwony kur</i> – ‘pali się’,
RZUCANIE KOGUTEM (tylko w języku czeskim)	czes. <i>hodit na někoho kohouta</i> [dosł.: rzucić na kogoś koguta], ‘wezwać na kogoś stróża prawa ’,
ŚWIATŁO OSTRZEGAWCZE: (pol. kogut) (czes. latarnia)	<i>KOGUT x włączył koguta</i> ‘urządzenie sygnalizacyjne na dachach samochodów uprzywilejowanych’, czes. <i>maják; x zapnul maják</i> .

Ostatnia analiza porównawczo-kognitywnej subdomeny PTACTWA DOMOWEGO dotyczy przedstawiciela *indyka*, reprezentowanego w czeskiej i polskiej frazeologii.

4.1.5. INDYK

Indyk (łac. *meleagris domestica*), czes. **KROCAN** – ‘duży ptak domowy, hodowany dla mięsa, o czarno-białym upierzeniu, z czerwonymi naroślami na głowie, potocznie zwanymi koralami’ (Dunaj 2001: 185); ‘*velký pták příbuzný kuru domácímu, chovaný pro maso*’ (Filipec 2005: 151) – [tłum. pol. L.H.: wielki ptak spokrewniony z kurą domową, hodowany dla mięsa].

Nazewnictwo indyka powiązane jest w wielu językach z krajem jego domniemanego lub prawdziwego pochodzenia, bądź nawiązuje do pochodzenia onomatopiecznego. Indyki przywieziono do naszych krajów (w tym do Polski i Czech) w XVI stuleciu z Indii Zachodnich, obecnej Ameryki, → stąd w starszej mowie czeskiej można było spotkać wyraz *indyán* // *indián*, w języku serbsko-chorwackim *induša* // *indijot*, starsza nazwa angielska *a cock of India* (obecnie współczesna nazwa angielska wiąże się z Turcją: *turkey*), niemiecka nazwa z miastem Kalkutą: *Calcutischer Hahn*, francuska nazwa indyka brzmi *dindon* (powstała jako skrócenie wyrażenia, który na język polski tłumaczy się jako „kogut indyjski” por. fr. *coq d’Inde*) oraz polska nazwa *indyk* i *indyczka* związana w podstawie słowotwórczej z Indiami. Indyk przez pewien czas był uważany za odmianę koguta, ponieważ fakt ten odnotowany jest w taksonomii zoologicznej. Kogut i indyk należą do tego samego rzędu, do kurowatych. Dawniej *indyka* (por. Kłosińska 2005: 192-193) nazywano „*kurem indyjskim*”, a *indyczkę* – „*kurą indyjską*”. Wiadomo, że początkowa nazwa *koguta* to „*kur*”, od którego później powstała „*kura*”.

We współczesnym języku czeskim określamy indyka i indyczkę jako ‘*krocana*’ a ‘*krůtu*’. Leksem *krocan*, który występuje tylko w języku czeskim (por. chociażby do bardzo zbliżonego języka słowackiego *moriak*), może wywodzić się z wyrazu dźwiękonaśladowczego, pochodzącego od wołania na te ptaki (por. Machek 1968) „*slovo zvukomalebné domácí*”, a tylko *krůta* pochodzi z gwary górnoniemieckiej od *Grutte* (por. Rejzek 2001: 316), będąc regionalną obocznością i wariantem niemieckiego *Truthahn*. W języku polskim przez pewien czas były w obiegu dwa warianty tego leksemu: *indyk* i *jedyk*. Jednakże *jedyk* był obocznością gwarową. Obecnie we współczesnej polszczyźnie prawie już nie występuje.

Z kolorem czerwonym, jako najcieplejszym wśród wszystkich barw, kojarzą nam się takie zwierzęta jak: *rak*, *kogut*, oparzona *świnia* i *indyk*, a także *gil* por. (*mieć gila na nosie* // *w nosie* // *pod nosem* – ‘mieć katar lub wydzielinę pod nosem’ // ‘zmarznięty czerwony nos’.

Czerwony kolor pobudza aktywność ludzką, dlatego też używamy w niektórych przypadkach wyrażen typu np. *rozindyczyć się* ‘rozgniewać się’.

Demonstrując urazę, dąsanie i gniew używamy zwrotów, w których, możemy wyko-rzystać INDYKA do tworzenia frazeologii związanej bezpośrednio z jego zachowaniem, np.:

hudrovat jako krocan – ‘głośno wyrażać niezadowolenie, wywołane zdenerwowaniem’,
zrudnout jako krocan – zaczerwienić się jak indyk,
nadutý jako krocan – nadęty jak indyk,
nadutý krocan – nadęty indyk,
nařukovat se (pýchou) jako krocan // páv¹⁶ // holub – nadymać się jak indyk // paw // gołąb,
načechrávat si peří jako krocan – puszyć się jak indyk,
nadýmat se jako krocan – nadymać się (dąsać) jak indyk,
chovat se nadutě jak krocan – zachowywać się jak naburmuszony indyk,
rozčilovat se jako krocan – wściekać się jak indyk,
napínat se jako krocan – naprężać się, być dumny jak indyk,
zlobit se jako krocan – gniewać się, czerwienić się jak indyk,
vztekat se jako krocan – być wściekły jak indyk,
rozčilovat se jako krocan – złościć się jak indyk,
x je rozčilený jako krocaní lalok – podenerwowany jak indycze korale.

Używamy także zwrotów *chodź jak indyk*; *siedzieć jak indyk*; *być zarozumiałym jak indyk*; *wywyższać się jak indyk*; *pysznąć się jak paw // indyk*; *naburmuszać się jak indyk*; *napuszać się jak indyk*; *stroszyć się jak indyk*.

Robiąc zły interes lub niekorzystną dla nas wymianę np. handlowo-towarową, możemy użyć zwrotu: *zamienić // oddać byka za indyka*; natomiast, kiedy np. gospodarstwo rolne nie przynosi zysków mówimy: *z byka na indyka* (por. czes. *od deseti k pěti*). Pojęcia, które kierują naszym myśleniem, nie są jedynie sprawą intelektu. Kierują naszym codziennym postępowaniem, żeby nadać kształt temu, co postrzegamy, jak dajemy sobie radę w otaczającym nas świecie i jak odnosimy się do ludzi, (por. Lakoff, Johnson 1988). Możemy także użyć metaforycznego porównania, że nasze gospodarstwo rolne *leży*. Porównanie takie ściśle związane jest z metaforycznym słownictwem, które odgrywa ważną rolę podczas komunikacji językowej, ponieważ „system pojęć, którym się posługujemy, by myśleć i działać, jest w swojej istocie metaforyczny” (Lakoff, Johnson 1988: 25). Indyk w porównaniu do byka jest małych rozmiarów, czyli BYK jest GÓRĄ a INDYK jest DOŁEM. Dobrze

¹⁶ Oprócz indyków naburmuszają się i pyszną się także gołębie i pawie, por. *pawiem pyszni się głupota* (L.J. Okoń za: WKMP 2005: 230).

prosperujące gospodarstwo TO GÓRA, a źle prosperujące gospodarstwo TO DÓŁ. Pozycja leżąca kojarzy się z CHOROBA, czyli gospodarstwo rolne leży, oznacza, że jest chore, nie prosperuje → JEST NA DNIE.

Przysłowie mówiące nam o bezpodstawnym planowaniu, złudnych nadziejach oraz zmiennym losie, który może nas w każdej chwili zaskoczyć, możemy wyrazić następująco, wykorzystując porównanie, dotyczące indyka:

czes. *krocan se těsil na neděli, a hlavu mu usekli v sobotu*, – [dosł. pol. tłum. L.H.:

indyk cieszył się na niedzielę, a w sobotę głowę mu obcięli],

pol. *indyk myślał o niedzieli, a w sobotę łeb mu ucięli*.

Przysłowie to występuje w języku czeskim, także w innej formie językowej, mówiącej nam o obietnicy, gdzie wykorzystywane są również inne zwierzęce ekwiwalenty, por.:

mluv volovi o sobotě, když jde v pátek na jatka (ČP 2003: 98) – [dosł. pol. tłum. L.H.:

mów wołu o sobocie, kiedy w piątek idzie na rzeź] oraz

bav se s volem o neděli, když ho v pátek zabiješ (ČP 2003: 123) – [dosł. pol. tłum.

L.H.: rozmawiaj z wołem o niedzieli, kiedy go w piątek zabijesz].

Z tych zdań możemy wysnuć wniosek, używając frazeologizmu, że *sliby mají ptačí křídla* – dosł. ‘obietnice mają ptasie skrzydła. Potrafią odlecieć bez obiecanego zamiaru’. Z tego zabawnie brzmiącego przysłowia o nacechowaniu ekspresywnym, por.: *indyk myślał o niedzieli, a w sobotę łeb mu ucięli* wyłaniają się dwie metafory: 1) INDYK TO PRZYSŁOWIOWY MYŚLICIEL, 2) INDYK PROPAGUJE NIEMYŚLENIE lub NIEREALNE ROZWIĄZANIA. W dawniejszych wersjach tego współcześnie brzmiącego przysłowia używano skróconych form porównawczych, por. (Bralczyk 2006: 102): *indyk myślał i zdechl*, propagowano również więzi między myśleniem i śmiercią indyczą: *ów indyk, który zdechl od myślenia* oraz z myśleniem zaczęła się wiązać śmierć bardziej gwałtowna: *indyk myślał i głowę mu ucięli*.

O tym, że to przysłowie jest w powszechnym użytku świadczy refleksja J. Bralczyka, który przestrzega nas przed tym, żeby w trakcie rozmowy za powszechnie używanym czasownikiem „myślałem” nie robić pauzy, ponieważ już ktoś może wejść nam w słowa (czaić się, wskakując w rozmowę) i powiedzieć: „*indyk też myślał*”. Zamiast myślenia trzeba działać, ale tego już przysłowie o indyku nam nie mówi (za: Bralczyk 2006: 103).

JĘZYKOWY PORTRET INDYKA

INDYK zarówno w czeskiej, jak i polskiej kulturze pojmowany jest jednakowo. Istnieje sporo skonwencjonalizowanych porównań CZŁOWIEKA do cech INDYKA i jego ZACHOWANIA, gdzie się dobrze uwidacznia symboliczny charakter języka za pomocą właśnie dokonywanej ptasiej „indycznej” metaforyki, a definicja kognitywna zbiera wszystkie informacje, por:

ZŁOŚĆ	czes. <i>zrudnout jako krocan, být červený jako krocan,</i>
(aż do czerwoności)	pol. <i>zaczzerwienić się jak indyk, być czerwony jak indyk,</i>
WŚCIEKŁOŚĆ	czes. <i>vztekat se jako krocan, lub vztekly korocan,</i>
	pol. <i>wściekać się // być wściekły jak indyk,</i>
AGRESYWNOSĆ	czes. <i>rozčilovat se jako krocan,</i>
	pol. <i>złościć się jak indyk,</i>
NADĘTOŚĆ	czes. <i>nafukovat se (pýchou) jako krocan,</i>
	czes. <i>nadýmat se jako krocan // napínat se jako krocan,</i>
	pol. <i>nadymać się jak indyk // być nadętym indykiem,</i>
NIEZADOWOLENIE	czes. <i>hudrovat jako krocan,</i>
ZDENERWOWANIE	czes. <i>x je rozčilený jako krocání lalok,</i>
	pol. <i>x jest podenerwowany jak indyczne korale,</i>
ZROBIĆ NIEDOBRY	czes. <i>od deseti k pěti,</i>
(ZŁY) INTERES	pol. <i>zamienić // oddać byka za indyka,</i>
pol. indyk	pol. <i>z byka na indyka,</i>
	czes. brak ptasiego „indycznego” ekwiwalentu, por. <i>od deseti k pěti,</i>
NIEMYŚLENIE	czes. <i>krocan se těsil na neděli, a hlavu mu usekli v sobotu,</i>
	pol. <i>indyk myślał o niedzieli, a w sobotę łeb mu ucieli.</i>

Możemy wyróżnić trzy rodzaje zwierzęcych (w tym także ptasich) określeń kobiety (por. Kopaliński 1995: 679-680). Do pierwszej grupy zaliczamy pieszczotliwe nazwy i czułe słówka, używane zwykle w wołaczach, gdy mężczyzna zwraca się do kobiety. Są to przeważnie nazwy ssaków: *kociątko, koteczku, kociaku, króliczku, psinko...*, nazwy płazów: *żabko*, ryb: *rybko, rybeńko*, robaków: *robaczku* oraz wreszcie nazwy ptaków: *gołąbeczko, gęgżółeczko, zazulko*. Do drugiej grupy należą dobrotliwe i przyjazne określenia młodych dziewcząt takich, jak: *dzierlatka, sikorka, koza*. Trzecia grupa dotyczy określeń obelżywych, wykorzystujących nazwy ptaków takich, jak: *kura domowa* – ‘beznadziejna mieszcza’, *gęś* – ‘głupia naiwna dziewczyna’, *papuga* – ‘bezmyślnie coś powtarzająca’ oraz nazwy ryb: *flądra* – ‘kobieta

niechlujnie brudna’, a także innych nazw zwierząt, przeważnie ssaków jak: *krowa* – ‘kobieta nieporządna, leniwa, nieruchawa’, *oślica* – ‘kobieta głupia, tępa’, *cielę* – ‘dziewczyna naiwna, nierozgarnięta, gapa’. Taki opis i określenie kobiety jest postrzegane przez stereotypowe rozumienie danych leksemów, por. związki utarte, stereotypowe (Skorupka 1982, Lewicki 1974, Bartmiński 1988, 2003), utrwalone w języku w pewnej określonej formie. Stereotypy są takimi składnikami językowego obrazu świata, które ukazują tkwiące i ugruntowane w świadomości społecznej wyobrażenia potocznej wiedzy określanej językowo-kulturową wspólnotą. Tak pojmowane stereotypy są reprezentowane przez użytkowników danego obszaru językowego, dzięki którym można charakteryzować przedmioty, oceny i wzory zachowań. Całokształt frazeologii pokazuje nam nie tylko to, co w języku jest aktualne i żywe, ale również nawiązuje do przeszłości i do dawnych realiów. Jest, według Anny Hejduk „świadectwem minionych obyczajów, zainteresowań artystycznych i literackich danej epoki” (Hejduk 2002: 239).

W przytoczonym materiale językowym, dotyczącym KONCEPTUALIZACJI PTACTWA DOMOWEGO dostrzegamy, że **czesko-polskie frazeologizmy są wewnętrznie zróżnicowane i podzielone na trzy grupy**. Dotyczą one:

- (1) identycznego obrazowania,
- (2) podobnego obrazowania
- (3) różnego obrazowania.

T. Orłóś uważa, że związki frazeologiczne pod względem semantycznym i gramatycznym można podzielić tylko na dwie grupy, które są: „(1) w pełni identyczne; (2) omal identyczne (pojawiają się drobne różnice w przypadku, rodzaju, szyku i liczbie” (Orłóś 1995: 140-141). Każdy język narodowy rozwija się w specyficzny sposób, pokazując swoją przeszłość, historię, tradycję i kulturę. Przyczynia się to do tego, że niektóre związki i wyrażenia frazeologiczne posiadają charakterystyczne cechy tylko dla danego języka narodowego. Zdarzają się jednak tak duże różnice, że trudno jest odnaleźć synonimiczne związki frazeologiczne o podobnej obrazowości. Czesko-polska frazeologia posiada jednak wiele cech wspólnych, ponieważ sąsiadujące ze sobą narody są sobie bliskie ze względu na wieloletnie (językowo-kulturowe) kontakty.

4.2. KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DZIKIEGO DRAPIEŻNEGO

W drugiej przedstawionej subdomenie, zatytułowanej PTACTWO DZIKIE DRAPIEŻNE, zbadam, w jaki sposób konceptualizowane są wyrażenia, zwroty i nazwy w czeskiej i polskiej leksyce, związane z bazowym słowem przedstawicieli kategorii pojęciowej: ORZEŁ, SOWA, KANIA i JASTRZĄB. Rozpocznę od króla PTAKÓW, unoszącego się w powietrzu – ORŁA.

4.2.1. O R Z E Ł

Orzeł (łac. *Aquila*), czes. **OREL** (hov. *vorel* tylko w wymowie z protetycznym „v”) – ‘duży ptak drapieżny o masywnej budowie ciała, długich skrzydłach, silnym, zakrzywionym dziobie i ostrych szponach’ (Dunaj 2001: 426); ‘*velký dravý pták s mohutným zahnutým zobákem a silnými spáry*’ (Filipec 2005: 249) – [tłum. pol. L.H.: wielki drapieżny ptak z potężnym zakrzywionym dziobem i silnymi pazurami].

Orzeł jest symbolem niebios, Słońca, ognia, pożaru, dnia, powietrza, ciepła życiowego, burzy, błyskawicy, pioruna, wody, wiatru, początku, wszechwładzy (Boga), mściciela Boga, Dnia Sądu, potęgi (wiary), posła niebiańskiego, ducha, duszy, najwyższej władzy, majestatu cesarstwa, chwały, wznoszenia się, wysokości, szybkości, szybkiego i wysokiego lotu, sprawiedliwości, natchnienia, człowieka bystrego i zdolnego, siły, męskości, heroizmu, nieustraszoneści, zwycięstwa, niezgody, łupiestwa, żarłoczności (za: Kopaliński 2001: 284).

Orzeł już od czasów babilońskich, z powodu swej siły był symbolem odwagi, potęgi i władzy. Jego wizerunek został utrwalony w godłach monarszych, por. np. Austro-Węgier, carskiej Rosji i innych imperiów (przybierając np. postać dwugłowego orła, który patrzy zarazem w przeszłość i przyszłość, łącząc władzę duchową i świecką). W przypisywaniu znaków heraldycznych trzeba odróżniać orła od orlicy. Różnica polegała na tym, że orlica zawsze miała tylko jedną głowę, natomiast orzeł posiadał dwie głowy, por. *moravská orlice* – ‘herb Moraw’. Orzeł jako król powietrza wraz z lwem jako władcą lądu, był uważany za jeden z najbardziej czcigodnych znaków heraldycznych, którego mogły używać tylko najznamienitsze rody. Dla Polaków biały orzeł kojarzony będzie nie tylko z ptakiem *orłem bielikiem*, ale przede wszystkim z obiektem kulturowym, jakim jest godło Rzeczypospolitej Polskiej, powstające na przełomie XII-XIII wieku (por. pierwszy herb państwa polskiego wg pieczęci majestatowej Przemysława II z roku 1295). Każde polskie dziecko zna wierszyk Władysława Bełzy:

Kto ty jesteś?

Polak mały.

Jaki znak Twój?

Orzeł biały.

Łącząc właśnie *orla białego* z symboliką narodową, która jest nierozzerwalnie związana z Polską, jej historią, tradycją i kulturą, dzieci we wczesnym dzieciństwie mogą już tę wiedzę zakodować.

Wybitnie zasłużonym osobom przyznaje się w Polsce najwyższe państwowe odznaczenie: *Order Orła Białego*, – [dosł. czes. tłum. ‘*Řád bílého orla*’], ustanowione przez Augusta II Sasa w 1705 roku. W Republice Czeskiej odpowiednikiem Orderu Orła Białego jest Order Lwa Białego, zgodnie z czeską symboliką narodową. Analogicznie dla mieszkańców Republiki Czeskiej lew dwuogonowy jest obiektem kulturowym tak samo, jak np. dla Anglików, którzy w herbie narodowym mają lwa. Do zabawnej sytuacji dochodzi, kiedy używamy określenia: *orzeł i reszka* w grze, polegającej na rzucaniu monetą i typowaniu jednej z dwu możliwości, która strona monety będzie na wierzchu. Zgodnie z symboliką narodową, pojawiającą się także na monetach, Czesi powinni powiedzieć *hlava nebo lev*, ale jest inaczej. Używają określenia: *hlava (pana) nebo orel*, chociaż orzeł nie jest uwieczniony na czeskich koronach.

Z orłem kojarzą się, szczególnie dzieciom, zimowe zabawy na śniegu, por.:

zrobić orla,

bawić się w orla.

W wyidealizowanym modelu kognitywnym WYGLĄDU zwraca się uwagę na profilowanie *orlich łap // orlich pazurów*, które wykorzystywane są w znaczeniu symboliki, dotyczącej ‘obrony i sprawiedliwości’ oraz ‘nieustępliwości’, a orzeł z płonąca gwiazdą pięcioramienną w pazurach symbolizuje znak planety Jowisz. Orzeł z ludzkimi rękoma wskazuje kult Słońca (za: Kopaliński 2001: 287). W wyidealizowanym modelu kognitywnym ZACHOWANIE ORŁA, wykorzystywane są we frazeologii następujące zwroty: *leżeć // spać // siedzieć w dartego orla* obok *utworzyć dartego orla* – ‘leżeć // spać w dwójkę, odchylając głowy na boki’ lub ‘plecami do siebie z pochylonymi głowami’.

Wśród zwierząt lądowych, przeważnie (ssaków) mówi się, że królem zwierząt jest *lew*, natomiast wśród istot unoszących się w powietrzu, królem jest niewątpliwie *orzeł*. Dowodem tego są odnotowane przysłowia, aforyzmy i sentencje:

Jeden tylko orzeł pod słońce wznieść się może (KP 2005: 66).

A orel se může vznést k slunci jen sám, bez svého hnízda – dosł. pol. tłum. L.H.:

[*Tylko samotny orzeł może wznieść się pod słońce, bez swojego gniazda*].

Gęś zazdrości, gdy orzeł buja (Masłowsky 2003: 106).

Orzeł marzy o podniebnych lotach, gęś – o garstce owsa (WKMP 2005: 574).

Orla można po locie poznać (PPIO 2003: 280).

Orzeł (wysoko) wzbija się w powietrze ‘rozpoczyna lot’ (WSFJP 2003: 499).

Gdzie pojawi się orzeł, tam zaraz sępa ma na karku (Masłowski 2005: 574).

Jenom orel tak lita – [dosł. tylko orzeł tak lata] – ‘wysoko i szybko’ (LR 2000: 497).

Orzeł może być symbolem nie tylko odwagi, ale i opieki, gdyż pod ochroną silniejszych (orłów) i słabszy może się wzmocnić (sowa), por.:

czes. *v orlím hníždě i sova nabere odvahy*,

pol. *na orłowym gnieździe zorleje i sowa* (Mrhačová 2003: 212).

Orzeł symbolizuje równość, piękność, długość i wysoki lot, co zostało potwierdzone we frazeologii, kiedy o pięknym locie mówimy:

orla można po locie poznać (WKMP 2005: 574)

lub o wytrzymałości latania: *złoty orzeł wszędzie doleci* (PPIO 2003: 280).

Stereotypowy orzeł kojarzy nam się ‘z bardzo sprawnym, bystrym, wyostrzonym i doskonałym wzrokiem’ oraz ‘z przenikliwym spojrzeniem’, por.:

czes. *mít oči jako orel* – pol. mieć oczy jak orzeł,

czes. *vidět jako orel* – pol. widzieć jak orzeł,

czes. *orlí zrak* – pol. orli wzrok,

czes. *mít zrak jako orel* – pol. mieć wzrok jak orzeł // orli wzrok,

czes. *x se rozhlíží jako orel po krajině* – ‘baczne obserwowanie całej okolicy, że x-owi nic nie ujdzie jego uwagi’ – tak samo jak orłowi,

patrzeć jak orzeł w słońce – ‘prosto’.

Z orłem mamy także skojarzenia, dotyczące jego ostrego, zaokrąglonego i mocnego nosa, por.:

mít nos jako orel – pol. mieć nos jako orzeł – ‘nos garbaty, podobny do orlego dzioba’,

orlí nos – pol. orli nos – ‘nos wydatny’, ‘lekko zakrzywiony’.

Następną stereotypową cechą orla jest odwaga, stąd wzięło się być może przenośne określenie *orlęta* jako ‘odważni młodzi ludzie’ i *szkoła orląt* – ‘szkoła lotnicza’, ‘zdolność do wysokich lotów’. Natomiast wyrażenie *być orłem* zostało przeniesione na domenę ludzkiego zachowania – wzbić się ponad przeciętność – oznacza ‘osobę bardzo inteligentną’, ‘bystrą’, ‘która jest wybitnym znawcą czegoś’, ‘mistrzem w jakiejś dziedzinie’. Przykładem może być wyemitowana reklama telewizyjna jednej z kompanii piwowskiej, por. *Okocim mocne, tylko dla orłów*. W reklamie tej występują dwa rodzaje ptaków: *struś* i *orzeł*. Struś chowa głowę w piasek, a dwa orły są GÓRĄ, ciesząc się, że są (wspaniałymi znawcami najlepszego piwa).

W telewizji publicznej i prywatnej pojawiła się jeszcze jedna reklama, reklamująca piwo, w której wykorzystano między innymi „ptasie” porównanie: KURY z ORŁEM. Kluczowe słowo w tej reklamie odgrywa wyraz PRAWIE, por.: *prawie robi wielką różnicę*, a więc KURA nie jest identyczna z ORŁEM, tak jak ZWYKŁE PIWO nie jest ŻYWCEM. Na stacjach benzynowych ORLENU zauważyć możemy nie tylko portret ORŁA – logo tej spółki – ale także napis reklamowy: *jakość orła*, czyli ‘najlepsze paliwo wśród wszystkich dostępnych paliw na rynku paliwowym’, por. z frazeologizmem: *być orłem*.

Pospolite powiedzenie *nie być orłem* dotyczy osoby ‘mało bystrej, inteligentnej’. Chcąc przetłumaczyć polskie wyrażenie *wywinąć orła* – ‘przewrócić się, upaść’, rozpląszyć się na ziemi (co przypomina rozłożonego w locie orła), to w języku czeskim nie pojawia się leksykalny odpowiednik orła, ale wykorzystane zostaną czasowniki: *spadnout; upadnout; ztratit rovnováhu; zhroudit se*. Polskie wyrażenie *orłem łowić* oznacza ‘przekupić’, które na język czeski przetłumaczymy w następujący sposób, wykorzystując formy czasownikowe jako *upláct; podplatit; podmazat*.

Czeskojęzyczne zwroty – *orel much nelapá* oraz *orel neloví mouchy* (Plachetka 1996: 128) [dosł.: orzeł na muchy nie poluje] zostały przez metaforyczne porównania przeniesione na zachowanie człowieka, który nie interesuje się błahostkami, po czesku *malichernost*. W tym wypadku ORZEŁ TO GÓRA (ORZEŁ TO DUŻA RZECZ) a MUCHA TO DÓŁ (MUCHA TO MAŁA, NIEZNACZĄCA RZECZ), por. z innym semantycznym porównaniem: *kdo se hádá o nedůležitě, prohrává důležitě*. W języku polskim ten frazeologizm także istnieje, lecz wykorzystany zostaje inny czasownik. Zamiast polować używa się czasowników: *gonić, dbać* oraz *łapać*, por. *orzeł much nie goni; nie dba orzeł o muchy* (Świerczyński: 1995: 135), a także *orzeł much nie łapie*. Używa się też przysłówia: *nie polezie orzeł w gówna*, por. Wyspiański, *Wesele* (WSFZP 2005: 328), w którym domena ORŁA może zostać przeniesiona na domenę ludzką. Dotyczy ‘człowieka uczciwego, szlachetnego, który nie posunie się do czynu niegodnego’. Jeżeli koncentrujemy się, ponieważ zależy nam na istotnej sprawie, wtedy możemy powiedzieć:

pol. *Kto poluje na orła, ten nie patrzy na wróbla,*
czes. *Kdo jde na orla, nehledí na vrabce.*

Orzeł jest symbolem nie tylko odwagi, ale i respektu, o czym możemy przekonać się w podanym związku frazeologicznym, gdzie ORZEŁ TO GÓRA a WRONA I KURA TO DÓŁ:

gdzie orzeł mówi, niech wrony zamilczą (WKMP 2005: 574),

i kura ma skrzydła jak orzeł, ale cóż z tego (Dereń, Polański 2009: 371).

Orla jest bardzo trudno upolować, ponieważ jest ‘bystry’, ‘szybki’ i ‘drapieżny’, por.:

mířil na orla, a trefil vola (ČP 2003: 149).

Natomiast frazeologizm: *zabity przez własne pióra* wywodzi się z bajki Ezopa „Orzeł i strzała”, w której siedzący na skale orzeł zabity zostaje strzałą, której lotki zrobiono z opadłych piór z jego własnych skrzydeł.

Orlica oznacza nie tylko samicę orla, ale leksem ten jest powiązany i wykorzystywany w terminologii botanicznej. *Orlica* – czes. *hasivka* (łac. *Pteridium aquilinum*) jest to ‘kosmopolityczna paproć z rodziny paprotnikowatych, o liściach potrójnie pierzastych, dochodzących do 2 m wysokości i o płożących się kłączach; w Polsce pospolita, zwłaszcza w lasach sosnowych’.

Charakterystyka ORŁA I ŚRODOWISKA została opisana już w Starym Testamencie, por. [przekłady BT 1989: 565 i ČEP 2008: 500]: „Czy na twój rozkaz orzeł się wzbije, gdy ma swe gniazdo na górze? Mieszka na skale i nocuje, w skalnym załomie się gnieździ, stąd sobie szuka żeru, bo jego oczy widzą daleko. Piskłeta jego krew chlepcą, on wszędzie tam, gdzie zabici” (Hiob 39,27-30) – czes. „Což se na tvůj rozkaz vznese orel, aby si vysoko udělal hnízdo? Přebývá a nocuje na skále, na skalním útesu, nepřístupném místě. Odtud vyhlíží pokrm, dodaleka hledí jeho oči. Jeho mláďata strébají krev, a kde jsou skolení, tam je i on” (Jób 39,27-30).

Do zdradliwych słów o odmiennym znaczeniu zaliczymy np. czeski wyraz: *mořský orel*, a konkretnie *orlovec říční* (łac. *pandion haliaetus*), który należy do rodziny ptaków drapieżnych. Polacy nie wyprofilowali orla morskiego lub rzeczno, brak tutaj ukonkretnienia i sprecyzowania gatunku ORŁA, żyjącego nad morzem tak, jak u Czechów, ale zaznaczono jego główną życiową czynność, polegającą na łowieniu ryb → stąd polskojęzyczna nazwa RYBOŁÓW. Analogicznie porównać możemy polską nazwę ssaka DZIOLAK (łac. *ornithorhynchus paradoxus*), który w języku czeskim brzmieć będzie ‘PTAKOPYSK’. W języku polskim został w nazwie tego zwierzęcia wyprofilowany tylko dziób (do dziobania), natomiast w języku czeskim – nazwa ssaka posiadającego dziób. Czeskie wyrażenie *španělský ptáček* mógłby się kojarzyć z ptaszkiem zamieszkującym obszar Hiszpanii lub „gatunek” ptaka pochodzący z tego kraju. Jednak „ten ptaszek” nie ma z tym nic wspólnego. W świadomości Czechów oznacza tylko potrawę mięsną, tzw. polskie zwijane zrazy wołowe. Odwrotna sytuacja pojawia się z kulinarnym znaczeniem polskich GOŁĄBKÓW, które w Czechach żaden sposób nie kojarzą się z potrawą z kapusty.

JĘZYKOWY PORTRET ORŁA

Przebadany materiał językowy czesko-polskiej frazeologii pozwala nam wyodrębnić następujące cechy i modele pojęciowe, na podstawie których otrzymujemy taki PORTRET ORŁA, czyli tzw. **definicję kognitywną**, jak ją postrzegają użytkownicy danego obszaru językowego:

Z modelem kognitywnym **WYGLĄDU** dotyczących profilowania i obrazowania orlich oczu, wzroku, pazurów, szponów oraz nosa istnieją utrwalone frazeologizmy, które nie różnią się treścią semantyczną w badanych językach, por.:

WYGLĄD:

OCZY // WZROK	pol. <i>x ma oczy // wzrok jak orzeł // x widzi jak orzeł,</i> <i>x ma orle oczy // wzrok,</i> czes. <i>x má oči // zrak jako orel // x vidí jako orel</i> <i>x má orlí oči // zrak,</i> pol. <i>x patrzy jak orzeł w słońce</i> ‘prosto’, czes. <i>x se rozhlíží jako orel po krajině</i> – ‘baczne obserwowanie całej okolicy’, <i>x pozoruje y jako orel</i> – ‘obserwować czujnie, sprawnie i uważnie’,
PAZURY // SZPONY	pol. <i>x ma orle szpony // pazury</i> – ‘bardzo mocne i ostre’, <i>x podrapał y swoimi (ostrymi jak orzeł) szponami,</i> czes. <i>x ukazuje y svoje orlí drápy,</i> <i>x má ostré drápy jako orel,</i>
NOS	pol. <i>x ma nos jak orzeł // x ma orli nos,</i> czes. <i>x má nos jako orel // x má orlí nos,</i>
PROFIL	pol. <i>orli profil</i> – ‘profil człowieka o dużym zakrzywionym nosie’,
STAROŚĆ	pol. <i>orla starość</i> – ‘aluzja do pijaka w starszym wieku’,
PIÓRO	<i>wzbić się orlimi pióry</i> – ‘tworzyć poezję’.

W modelu pojęciowym **WIELKOŚĆ** – orzeł postrzegany jest jako wielki i odważny drapieżnik, który nie zajmuje się małymi sprawami, por.:

WIELKOŚĆ:

czes. *kdo jde na orla, nehledí na vrabce,*
 pol. *kto poluje na orla, ten nie patrzy na wróbla,*
 czes. *orel much nelapá // orel neloví mouchy,*
 pol. *orzeł much nie goni // nie dba orzeł o muchy.*

Porównując model **ZACHOWANIA**, dostrzegamy we frazeologii utrwalone cechy szacunku, odwagi, wysokiego i szybkiego lotu oraz wytrzymałości, por.:

SZACUNEK I ODWAGA	pol. <i>gdzie orzeł mówi, niech wrony zamilczą,</i>
WYSOKI, PIĘKNY I	<i>jeden tylko orzeł pod słońce wznieść się może,</i>
ODWAŻNY LOT	czes. <i>a orlel se může vznést k slunci jen sám, bez svého hnízda,</i> pol. <i>gęś zazdrości, gdy orzeł buja,</i> <i>orzeł marzy o podniebnych lotach, gęś – o garstce owsa,</i> <i>orla można po locie poznać,</i> <i>buja jak orzeł,</i> <i>orzeł (wysoko) wzbija się w powietrze,</i>
SZYBKI LOT	czes. <i>jenom orlel tak lítá,</i> <i>letí jako orlel,</i>
WYTRZYMAŁOŚĆ	pol. <i>złoty orzeł wszędzie doleci.</i>
Odmienny językowy portret <i>orla</i> istnieje we frazeologii polskiej, dotyczącej wyróżniającej się cechy „bycia najlepszym” w różnych dziedzinach. W języku czeskim nie został wyeksponowany ekwiwalent językowy – króla ptaków – <i>orla</i> , por.:	
BYĆ NAJLEPSZYM	<i>być orłem,</i> <i>być orłem z czegoś,</i>
BRAK INTELIGENCJI	<i>nie być orłem,</i>
ODWAGA	czes. <i>v orlím hníždě i sova nabere odvahy,</i> pol. <i>na orłowym gnieździe zorleje i sowa,</i> <i>orlęta,</i>
PRZEKUPSTWO	pol. <i>orłem łowić,</i>
BRAK PIENIĘDZY	czes. <i>nemít ani orla, x nemá ani orla,</i>
(czes. orel) – (pol. grosz)	pol. <i>nie mieć ani grosza,</i>
PRZEWROCIC SIĘ	pol. <i>wywinąć orla,</i> czes. <i>spadnout; upadnout; ztratit rovnováhu; zhroutit se,</i>
RZECZY NIEMOŻLIWE	<i>slepice orla nevysedí,</i>
DOŚWIADCZENIE	<i>chtít učit orla létat,</i>
POUCZANIE	<i>neuč orla létati,</i>
ODZNACZENIA PAŃSTW.	pol. <i>Order Białego Orła,</i>
(pol. orzeł) – (czes. lew)	czes. <i>Řád bílého lva,</i>
ŚRODOWISKO	pol. <i>wolny jak orzeł,</i>
ZABAWA	<i>zrobić orla,</i>

bawić się w orła,

[illegible]

W słowiańskim portrecie ORZEŁ występuje jako PROTOTYP zwierząt (ptaków) drapieżnych i odważnych, a w emblematyce i heraldyce przybiera, zwłaszcza w kulturze polskiej, postać obiektu kulturowego por. (pojęcie *kulturem* M. Fleischera), co daje np. odzwierciedlenie w słowach wiersza Wł. Bełzy *Kto ty jesteś? Polak mały. Jaki znak Twój? Orzeł biały* – kojarząc właśnie ORŁA białego z symboliką narodową, która jest nierozdzielnie związana z Polską, jej historia, tradycja i kultura.

Tak przeprowadzona **definicja kognitywna** (PORTRET ORŁA) pozwala zdecydowanie stwierdzić, że odsłania się przed nami szerszy opis leksykograficzny, niż było do tej pory, por. [definicję Dunaja (2001) i Filipca (2005)], ponieważ taka definicja jest o wiele bogatsza oraz pokazuje nam równocześnie różnice w językowym obrazie świata czeskiej i polskiej frazeologii.

4.2.2. S O W A

SOWA, czes. **SOVA** – ‘to drapieżny ptak o miękkim, obfitym upierzeniu, dużych oczach, mocnych, ostrych pazurach, prowadzący nocny tryb życia’ (Dunaj 2001: 652); ‘*dravý noční pták s velkýma očima*’ (Filipec 2005: 403) – [tłum. pol. L.H.: drapieżny nocny ptak z wielkimi oczyma].

Sowa utożsamiona została z symboliką samotności, czujności, milczenia, rozmyślania, umiarkowania, mądrości, nauki (świecką), wiedzy racjonalnej, medycyny, nocnym trybem życia, prorocstwem, podstępem, skąpstwem, ciemnością, rozpaczą, gniewem, nieszczęściem, złą wiadomością i śmiercią (za: Kopaliński 2001: 399). Sowa w naszej, a szczególnie w greckiej kulturze, utrwaliła się jako symbol MĄDROŚCI. Potwierdzeniem tej starożytnej tezy jest frazeologizm:

czes. *nosit sovy do Athén,*

pol. *nosić sowy do Aten* – ‘niepotrzebnie pouczać kogoś doświadczonego’ lub ‘wykonywać nieużyteczną pracę’ (por. czes. *nosit dříví do lesu* – pol. *nosić drewno do lasu*), ponieważ Ateny były miastem sów.

Sowa chciałaby w lataniu dorównać sokołowi, ale jej się to nie udaje, (i nigdy nie uda), czego potwierdzenie mamy w formie używanych przysłów:

Kiedy jastrzębieje sowa, chce wyżej latać sokoła.

Sowa choćby pod niebiosa latała, sokołem nie będzie (PPIO 2003: 390).

Sowa nigdy nie będzie sokolem (Świerczyński 1995: 179).

Byť sova pod nebesa létá, sokolem nikdy nebude (ČP 2003: 142) – tłumaczone polskie przysłowie na język czeski.

Istnieją jeszcze zwroty porównawcze, gdzie zostało wykorzystane pojęcie SOWY (jako mało wartościowej) i pojęcie SOKOŁA (jako ideału), które zostały przeniesione na charakter i zdolności człowieka por.:

Nie będzie sowa nigdy sokolem.

Nie urodzi sowa sokola.

Choćby kto świat obszedł kółem, nie będzie z sowy sokolem.

Trudno przerobić, co się złym uchowa, wszak się sokolem nie odrodzi sowa.

Sowy z sokolem w jeden rząd nie włożysz (za: www.cepl.sggw.waw.pl/edukacja/konkurs).

Sova kanára neporodí.

Sova nevysedí sokola.

Porównania te przekazują nam informację, że od człowieka niezdolnego i niemającego pewnych predyspozycji trudno jest oczekiwać rzeczy niemożliwych, (por. inne ptasie ekwiwalenty), co zostało trafnie pokazane we frazeologii:

by slavík, jak krásně zpíval, přece vrabce nenaučí (ČP 2003: 89),

[dosł. chociażby słowik przepięknie śpiewał i tak śpiewu wróbla nie nauczy].

Pohukujące dźwięki sowy brzmią w języku czeskim jako “*půjd*” – pol. ‘chodź’ ‘pójdź’. Według tradycji dźwięki te słyszane były w pobliżu gospodarstw domowych, kiedy w pokoju ciężko chorego człowieka długo świeciło się zapalone światło. Osoba chora, obawiająca się śmierci słyszała w głosie sowy apel “*půjd*” – pol. ‘chodź’, ‘pójdź’ (w dołek pod kościółek), przez co wydawane dźwięki były wykładnią głosu ze świata pozagrobowego, przedstawiającego złą wróżbę, por.:

soví houkání,

x (strašně) houká jako (noční) sova.

W języku polskim utrwaliły się przysłowia:

Sowa na dachu kwili, komuś umrzeć po chwili,

sowa huczy, choć jej nikt nie uczy.

W gwarze cieszyńskiej utrwaliło się porównanie:

x wyje jak sowa na nieszczęście (za: Treder 2005: 209).

Sowa uważana jest nie tylko za ptaka śmierci, ale także za ptaka ciemności, ponieważ w nocy nie tylko widzi i rozpoznaje rzeczy niewidoczne dla innych, ale też poluje. Wyrażenie *sowie oczy* oznaczają ‘zdolność widzenia w ciemnościach’, tak samo, jak określenie ‘puszczyk’.

W kulturze czeskiej (polskie wyrażenie *nocny Marek* – ‘osoba kładąca się późno spać’) zostało utrwalone nieco inaczej, nie jako *nocny Marek*, ale jako *noční sůva*, por.:

x ponocuje jako sova, [*x buszuje po nocy, nie śpi jak sowa*],

x je dlouho vzhůru jako sova, [*x jest długo na nogach, jak sowa*],

x chodí pozdě spát jako sova [dosł. *x kładzie się późno spać, jak sowa*].

We współczesnym języku polskim możemy także użyć wyrażenia:

x jest typem sowy – ‘preferuje nocny tryb życia’.

W języku czeskim, chcąc porównać ludzi kładących się wcześniej lub późno spać, używa się ptasiego porównania: *jste sova nebo skřivánek?* [dosł.: jest Pan (Pani) sową czy skowronkiem?]. Czeskie słowo *sova* może być określeniem dla takiej osoby, która czuwa lub pracuje w nocy, a w dzień śpi, por.:

czes. *x se chrání // schovává před y jako sova před světlem*,

pol. *x chroni się // stroni jak sowa światła // od słońca* (Treder 2005: 209).

Użyć można też polskiego przysłowia porównawczego:

twarz zaspana jak u sowy w południe.

Podobnie zakorzeniony w języku polskim jest zwrot, mówiący o drapieżności tego ptaka, że kiedy: *sowa śpi, to kurę widzi* (WKMP 2005: 822) oraz, że:

w dzień każda sowa głupia. Sowę porównać można ze ślepotą w dzień i z miłością: *Sowa jest ślepa w dzień, a wrona w nocy, lecz ten, kogo oślepi miłość jest ślepy i w dzień i w nocy* (za: www.mysli.com.pl).

Jeżeli chcemy wypowiadać się o wzroku sowy i jej zachowaniu, to musimy określić w członie porównującym, jaką porę dnia mamy na myśli (czy jest to dzień czy noc), ponieważ w naszej kulturze utrwalił się pogląd, że sowa uważana jest za ptaka nocnego, ale jak najbardziej drapieżnego, por.:

sowi dzień – ‘noc’,

sowim dniem wszystko rozbił – ‘w nocy’, ‘ukradkiem’,

x widzi jak sowa w nocy – ‘bardzo dobry wzrok’,

x ma sowie oczy – ‘zamrużone’.

WIDZENIE może mieć różny stopień wyrazistości, por.:

Ktoś tyle widzi, co sowa we dnie – ‘źle’.

Wobec osoby, której nie jest wszystko obojętne, która potrafi zareagować i stanąć w czyjejs obronie, można użyć porównawczego frazeologizmu, bazującego na naszym doświadczeniu:

miło jak sowie w dzień – iron. ‘niemiło’, por. *sowa dnia nie lubi*.

Pojęcie *sova* w języku czeskim jest wykorzystywane w konwencjonalnej metaforze jako przezwisko – (określenie) – ‘nieprzyjemnej’, ‘zgorzkniałej’ i ‘brzydkiej kobiety’. Metafory takiego rodzaju w różnych językach bywają rozmaite (por. stereotypowe znaczenie kategorii pojęciowej PTACTWA, np. *czeskiej kury*), ponieważ wskazują na istotne aspekty pojęcia potocznego, co potwierdza czeski zwrot, w którym wykorzystywany jest ptasi ekwiwalent sowy (por. Mrhačová 1999: 128) *x je ošklivý jako sova* – pol. *brzydki jak noc*. Przeciwnieństwem brzydkiej sowy są jej sowięta, por. *u sowy nic piękniejszego nad jej sowięta*. O osobie, która jest zmęczona lub śpiąca, użytkownicy języka czeskiego wykorzystali na podstawie obserwacji i wyglądu sowy „ptasie” porównanie, używając określenia:

x mhouří oči jako sova,

pol. *x mruży oczy jak sowa,*

x-owi się kleją // zamykają się oczy (jak sowie w dzień),

x se dívá jako sůva z nudlí – ‘zgorzkniale’, ‘stetryczniale’, ‘nieprzyjemnie’, względnie,

x hledí // kouká jako sůva z nudlí, w którym polskie znaczenie będzie brzmiało:

x patrzy wrogo, zachmurza // zasępią się. Można użyć jednocześnie określeń:

x sedí jako sova – ‘x jest zmęczony, ospały’,

x se kouká jako sova – ‘ponuro’,

x se kouká jako sova na slunce – ‘głupio’,

x se kouká // hledí jako sova z boudy – ‘nieprzyjemnie’,

x se kouká // hledí jako sova z houští,

x se kouká // hledí jako sova z roští,

x se mračí jako sova,

x sedí jak sova – ‘bez humoru’, ‘napuszony’,

x wygląda jak lešna sova,

x sedí jak sova w dziupli – ‘ponuro’,

x jest šliczny jak lešna sova – ‘rozczochrany’.

O sowie wspominano w Starym Testamencie, por. [przekłady BT 1989: 662 i ČEP 2008: 596] – (Psalm // Żalm 102, 7), jako o ptaku osamotnionym i smutnym:

pol. „*Jestem podobny do kawki na pustyni, stałem się jak sova na ruinach*“,

czes. „*Podobám se pelikánu na poušti, jsem jak sova v rozvalinách*“.

Czytając ten fragment, dostrzegamy, że poszczególne gatunki PTACTWA w tym Psalmie są inaczej tłumaczone, por. np.: pol. KAWKA jako czes. PELIKAN, albo w tłumaczeniu czeskojęzycznej Biblii XXI wieku (B21 2009: 728) pol. PTAK jako czes. WRÓBEL, por. (Psalm 102, 8). Ze względu na to, że w Piśmie Świętym spotykamy się z różnorodnie

przetłumaczonymi ekwiwalentami językowymi, w przyszłości temu zagadnieniu w mojej pracy naukowo-badawczej poświęcę zdecydowanie więcej czasu, pokazując nie tylko podobieństwa leksykalne, ale przede wszystkim zaistniałe różnice translatorskie i powstałe odmienności przekładowe w czeskich i polskich tłumaczeniach biblijnych, które będą dotyczyły okresu od najstarszych wydań po współczesne przekłady Biblii, por.: (Hampl 2011b: 241-255).

Intensywny smutek ponad normę powoduje, że doświadczające uczucia stają się podobne do zwierzęcia, a konkretnie do SOWY, por.:

x osowiał,
x jest osowiały.

JĘZYKOWY PORTRET SOWY

W przeprowadzonej analizie językowej wyszczególniamy takie cechy WYGLĄDU i ZACHOWANIA SOWY, które odnajdujemy w głęboko zakorzenionym zasobie frazeologicznym przebadanego przez nas języka czeskiego i polskiego, por.:

WYGLĄD:

UPIERZENIE	czes. <i>sova pálená</i> (<i>Tyto alba</i>) [dosł. sowa przypalana // palona], pol. <i>płomykówka</i> (<i>Tyto alba</i>) [profilowany jest płomień, a nie efekt przypalania],
OCZY	<i>x ma sowie oczy</i> – ‘zamrużone’, <i>x wzrok // oczy mruży // mruży jak sowa</i> , <i>x widzi jak sowa w nocy</i> – ‘bardzo dobry wzrok’, <i>x tyle widzi, co sowa we dnie</i> – ‘źle’, <i>sowiooki</i> – ‘mający (duże) oczy, podobne do oczu sowy’. czes. <i>sůva</i> – ekspr. ‘wiedźma’, ‘jędza’.

Chociaż omawiana sowa jest uważana za ptaka mądrego, to jednak czynność jej patrzenia, szczególnie w dzień, utożsamiana jest negatywnie, zwłaszcza we frazeologii czeskiej, por.:

PATRZENIE	pol. <i>x-owi się kleją // zamykają się oczy (jak sowie w dzień)</i> , czes. <i>x se dívá jako sůva z nudlí</i> – ‘zgorzkniale’, ‘stetryczniale’, ‘nieprzyjemnie’, względnie, <i>x hledí // kouká jako sůva z nudlí</i> , <i>x se kouká jako sova na slunce</i> – ‘głupio’,
-----------	---

x se kouká // hledí jako sova z boudy – ‘nieprzyjemnie’,
x se kouká // hledí jako sova z houští,
x se kouká // hledí jako sova z roští,
x se kouká // hledí jako sova z hrnce,
x se mračí jako sova,
x sedzi jak sova – ‘bez humoru’, ‘napuszony’,
x wygląda jak leśna sova,
x sedzi jak sova w dziupli – ‘ponuro’,
x jest śliczny jak leśna sova – ‘rozczochrany’,
x patrzy wrogo, zachmurza // zasępia się.

Jeden z modeli pojęciowych, tworzący strukturę wewnętrzną pojęcia SOWY, wykorzystywany we frazeologii, sprowadzić możemy do fasety:

ZACHOWANIE:

SMUTEK

x osowiał,
x jest osowiały,

STRACH

czes. *x se bojí y jako sova světla,*

ŚPIEW

pol. *x zpívá jako sova – ‘nie ładnie’,*

PORY DNIA I NOCY

sowi dzień – ‘noc’,
sowim dním wszystko rozbił – ‘w nocy’, ‘ukradkiem’,
miło jak sowe w dzień – iron. ‘niemiło’,
sowa dnia nie lubi,

(BRAK PIĘKNEGO
I WYSOKIEGO LOTU)

pol. *kiedy jastrzębieje sova, chce wyżej latać sokoła,*
sowa choćby pod niebiosy latała, sokołem nie będzie,
sowa nigdy nie będzie sokołem,
 ches. *byť sova pod nebesa létá, sokołem nikdy nebude,*
nie będzie sova nigdy sokołem,
nie urodzi sova sokoła,
choćby kto świat obszedł kołem, nie będzie z sowy sokołem,
trudno przerobić, co się złym uchowa, wszak się sokołem nie
odrodzi sova,
sowy z sokołem w jeden rzqd nie włożysz,
sova kanára neporodí,
sova nevyseďi sokoła,
 ches. *soví houkání,*

NIESZCZĘŚCIE

	<i>x (strašně) houká jako (noční) sova,</i> pol. <i>sowa na dachu kwili, komuś umrzeć po chwili,</i> <i>sowa huczy, choć jej nikt nie uczy,</i> <i>x wyje jak sowa na nieszczęście,</i>
PROBLEM (niepowodzenie)	czes. <i>vlezly do toho sůvy</i> – ‘nie udało się’, ‘nie powiodło się’,
ZBĘDNA ROBOTA	czes. <i>nosit sovy do Athén</i> , – ‘zbędnie pouczać doświadczoną osobę’, pol. <i>nosić sowy do Aten</i> – ‘wykonywać nieużyteczną pracę’,
NOCNY TRYB ŻYCIA	czes. <i>x ponocuje jako sova,</i> <i>x je dlouho vzhůru jako sova,</i> <i>x chodí pozdě spát jako sova,</i> pol. <i>x jest typem sowy</i> – ‘preferuje nocny tryb życia’.

W czeskiej kulturze funkcjonuje zwrot porównawczy, wykorzystujący dwa przeciwległe bieguny charakteru i trybu zachowania PTAKÓW, w którym pojawia się sowa i skowronek, por.:

	czes. <i>jste sova nebo skřivánek?</i> <i>x se chrání // schovává před y jako sova před světlem,</i> pol. <i>x chroni się // stroni jak sowa światła // od słońca,</i>
OSPAŁOŚĆ	pol. <i>twarz zaspana jak u sowy w południe,</i> czes. <i>x mhouří oči jako sova,</i> <i>x sedí jako sova</i> – ‘x jest zmęczony, ospały’, <i>x se kouká jako sova</i> – ‘ponuro’,

4.2.3. K A N I A

Kania (myszółów) (łac. *Buteo buteo* // *Milvus milvus*), ches. **KÁNĚ (luňák)** – ‘drapieżny ptak średniej wielkości z bardzo długim ogonem, o ciemnobrązowym upierzeniu’ (Dunaj 2001: 208) z rodziny sokołów o długich, wąskich skrzydłach i o głęboko rozdzielonym ogonie; ‘*hnědě nebo šedě zbarvený dravý pták lovící hlodavce*’ (Filipec 2005: 127) – [tłum. pol. L.H.: drapieżny ptak o brązowym lub szarym zabarwieniu łowiący gryzonie].

W języku polskim z *kanią* wiąże się tylko jeden frazeologizm, odnotowany w słownikach, z wykorzystywaną różnorodną obocznością czasownikową, por:

wyglądać // czekać // pragnąć // łaknąć czegoś jak kania dżdżu // deszczu,
‘niecierpliwie potrzebować czegoś i na to coś czekać’, ‘nie móc się czegoś doczekać’,
‘gorąco czegoś pragnąć lub pożądać’, ‘czekać na coś z utęsknieniem’.

Kwilenie *kani* przypomina w brzmieniu słowa „*pić*”. Istnieje ludowe podanie tłumaczące, skąd wziął się ten odgłos: dawno temu Pan Jezus nakazał wszystkim ptakom, aby kopały doły, w których znajdować się będą rzeki i stawy. Tylko kania i jastrząb nie chciały tego robić, za co zostały ukarane: Pan Jezus zabronił im pić wodę z rzek i stawów, pozwalając im jedynie na korzystanie z wody, która pozostaje po deszczu na drzewach i skałach. Kiedy więc kanie są spragnione, proszą o deszcz („*dždžu*” to dawna forma słowa „deszcz”), kwiląc „*pić*, *pić*” (za: NSFLebda 2005: 55; PSFPuch. 2001: 84).

We współczesnym języku czeskim nie ma ptasiego „kaniowatego” odpowiednika leksykalnego. Był on używany tylko do XIX wieku, por. przestarzały czeski odpowiednik leksykalny z użyciem leksemu kania: *čeká na to jako káně na déšť* ‘*dychtivě*’, ‘*nedočkavě*’, odnotowany w czesko-niemieckim słowniku Josefa Jungmanna (1835-1839), *Česká pořekadla a přísloví* Liblínský Jan (1848), Čelakovský František Ladislav *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* (1852) za: (Zaorálek 2000: 461). Chcąc oddać prawidłowy sens tego polskiego frazeologizmu, powinniśmy użyć sformułowania:

čekat (na co) jak na smilování (boží) – za: (Oliva 1994: 367),

po něčem velmi toužit – za: (Mrhačová 2003: 182).

Z kanią w języku czeskim odnotowano także tylko jeden frazeologizm, por. (Mrhačová 1999: 66): *být mokrý jako káně* – ‘być zupełnie przemoknięty’. Autorka prawidłowo nazwę czeskiej *káně* (kani) porównała z polskim myszołowem (*Buteo buteo*), a polski odpowiednik leksykalny określa:

(być) mokry jak (ruda) myś (w pologu) za: (Mrhačová 2003: 62). Jaroslav Zaorálek w monografii: *Lidová rčení* (2000) użył określenia: *urousaný jako káně* [dosł.]: zmoczony rosą, zroszony jak kania w znaczeniu ‘mokry’, ‘przemoczony’ (Zaorálek 2000: 460).

Przytoczę jeszcze frazeologizmy, które już obecnie wyszły z użycia w języku czeskim, a wiążą się z badanym i analizowanym leksemem semantycznym KANIA:

sedí jako káně na mrše – ‘natrętny’,

vyzábělý co hubená káně – ‘wynędzniały’, ‘wychudzony’,

vyzábělý co hubená suchá káně – ‘chudy’, ‘chuderawy’, ‘chudzielec’,

být hubený jako luňák – ‘wychudły’, ‘szczupły’,

lítá jako kaňa – ‘śpieszyć się gwałtownie’, ‘biegać w szalony // zwariowany sposób’,

suchý jako luňák – ‘bardzo szczupła osoba’,

vpadl do kanceláře jako luňák – ‘gwałtownie’, ‘dziko ze złością’,

mít oči // vidět jako luňák // káně – ‘bardzo dobry wzrok’, bystre oczy’,

na luňáka kývat – ‘shánět milostné pietky’, ‘býti zalétavý’ – ‘flirciarstwo’, ‘kokieteria’,
‘zalatywać na wysoki’ (Zaorálek 2000: 182),

sedí nadrchaný co umoklá káně – ‘smutný’, ‘zmartwiony’ za: (Zaorálek 2000: 460-461).

Kania oznacza w języku polskim także jadalnego grzyba z dużym, jasnobrązowym, pokrytym łuskami kapeluszem. W języku czeskim nie użyjemy leksemu *káně*, ale wykorzystamy leksem *bedla* (*Lepiota procera*) → pol. *kania czubajka*.

4.2.4. J A S T R Z Ą B

Jastrząb (łac. *Accipiter gentilis*), czes. **JESTŘÁB** – ‘ptak drapieżny o szarobrunatnym upierzeniu, krótkich i szerokich skrzydłach, mocnych szponach, obdarzony wyjątkowo bystrym wzrokiem’ (Dunaj 2001: 197); ‘*dravý pták se skvrnitým peřím na prsou*’ (Filipec 2005: 121) – [tłum. pol. L.H.: drapieżny ptak z plamkami na upierzeniu na klatce piersiowej]. Najchętniej poluje na gołębie (stąd także używana nazwa – „**gołębiarz**”). Poza tym łapie inne ptaki (stanowiące ok. 85% pożywienia). Są wśród nich sójki, kawki, drozdy, kuropatwy oraz ptactwo domowe. Ze ssaków (ok. 15 % składu pokarmu) poluje na wiewiórki, zające, króliki, a nawet drobne gryzonie.

W czeskiej i polskiej frazeologii jastrząb postrzegany jest jako bystry i zwinny drapieżnik, mający wspaniałą wyostrzony wzrok, zaokrąglony nos i ostre szpony, potrafiący sprawnie polować, por.:

x krouží kolem jako jestřáb [dosł. *x krąży dookoła jak jastrząb*], ‘czekać na dobrą okazję ataku’, ‘budzić niepokój’,

x pozoruje y jako jestřáb [dosł. *x obserwuje // śledzi y jak jastrząb*], ‘obserwować czujnie, bardzo sprawnie i uważnie’,

x vidí jako jestřáb [dosł. *x widzi jak jastrząb*], ‘widzieć dobrze’, ‘być spostrzegawczym’, ‘niczego nie przeoczyć’,

x má oči jako jestřáb [dosł. *x ma oczy jak jastrząb*], ‘mieć wyostrzony wzrok’,

x má jestřábí zrak // oči [dosł. *x ma jastrzębi wzrok // oczy*], ‘wspaniały wzrok’,

x se vrhá na y jako (dravý) jestřáb [dosł. *x się rzuca na y jak (drapieżny) jastrząb*], ‘agresywnie napadać’,

x má jestřábí nos [dosł. *x ma jastrzębi nos // x ma nos jako jastrząb*], ‘zaokrąglony nos’, ‘mocny i zakrzywiony’,

x ma jastrzębie spojrzenie – ‘przenikliwe spojrzenie’,

x ma jastrzębi wzrok // oczy – ‘bardzo dobry wzrok’,

x ma jastrzębie szpony – ‘bardzo mocne i ostre’.

Jastrząb w kulturze symbolizuje Słońce, ogień, wiatr, burze, chmury, szybkość, dzikość, okrucieństwo, srogość, drapieżność, chciwość, wojowniczość, zawiść, podstęp, zemstę, zwycięstwo, krew, zniszczenie, śmierć, boskość, nieśmiertelność, długowieczność, pokorę, duszę, wzniosłość, majestat, wspaniałość, potęgę, zasadę męską, szlachectwo i prawo polowania (za: Kopaliński 2001: 117).

W wyidealizowanym modelu pojęciowym STOSUNEK CZŁOWIEKA DO PTAKA, PTAKA DO CZŁOWIEKA I ŚRODOWISKA możemy zaobserwować, że *jastrząb* (dzięki specjalnej tresurze szkoleniowej) pełni pożyteczną rolę dla regionu, w którym występuje, gdyż w okolicach lotniska pilnuje, by inne ptaki nie wlatywały w silniki samolotów, co zapobiega katastrofom lotniczym. Poluje i odstrasza gawrony, wrony, mewy, sroki, gołębie, skowronki i inne skrzydlate ptaki, krążące wokół lotniska, gdyż jastrząb jest dla nich śmiertelnym zagrożeniem. Wypuszczanie jastrzębi nasila się zwłaszcza w porze, kiedy ptaki migrują i stanowią wtedy spore zagrożenie – szczególnie w okolicy lotniska, (por. Agorka nr 26/620/: 6 z 25.06.2006).

W Starym Testamencie jest wzmianka o jastrzębiu – (ptaku mądrości Boga) – któremu Bóg daje możliwość lotu: „Czy *Twoją mądrością obrasta pierzem jastrząb, rozszerzając skrzydła swe na południe?*” (Kopaliński 2001:117); Ów ptak został przetłumaczony tylko w niektórych przekładach (BK, BG, BW, BJW) jako jastrząb, gdyż mylono go z sokół, por.: „Czy za twoją to radą uniesie się sokół, skrzydła rozwinie ku południowi?” (BT 1998: 565 – Hiob 39, 26) – czes. „*Řídi se snad sokol tvým rozumem, když vzlétne, rozprostře křídla k jihu?*” (ČEP 2008: 500 – Jób 39, 26).

W wyidealizowanym modelu kognitywnym WYGLĄDU przedstawicieli – „ptactwa dzikiego drapieżnego” – zwracamy uwagę na ich **ostre szpony // pazury, zakrzywiony nos** ze zdolnością szarpania i **znakomity wzrok** – atrybut drapieżników w polowaniu i zdobywaniu pożywienia. Wspaniały, bystry i spostrzegawczy wzrok (nie tylko *jastrzębia*), ale i *sokoła* został przeniesiony w ostatnich czasach, np. do sfery sportu, a konkretnie tenisa ziemnego – jako najnowocześniejsze neosemantyczne wyrażenie – **oko sokoła** – za: (TVN24 Wiadomości Sportowe z dnia 22.III.2006) oraz Gazeta Wyborcza (22.III. 2006: 33). Wyrażenie to pochodzi z ang. *Hawk-Eye* – pol. *Sokole Oko*. Zgodnie z dosłownym tłumaczeniem wyrażenie to powinno brzmieć: *jastrzębie oko*, por. ang. *falcon* – pol. *sokół*, ang. *hawk* – pol. *jastrząb*. Możemy się przekonać, że zarówno jastrząb jak i sokół jako PTACTWO DZIKIE DRAPIEŻNE, nie patrząc na przekład, należą do kategorii PTAKA, który ma bardzo dobry, sprawny i wytężony wzrok.

Sokole oko dotyczy ‘nowoczesnego systemu elektronicznego na kortach tenisowych’, które rozstrzyga w kwestiach spornych, czy zagranie było prawidłowe, zgodne z regułami gry, czy przez przypadek piłka nie wyszła w aut. Urządzenie to zadebiutowało 22 marca 2006 roku w Key Biscayne na Florydzie. Tenisiści są zgodni, że „*Sokole Oko*” kamery było potrzebne już od dawna.

Wszystkie cechy fizyczne wyglądu PTACTWA DZIKIEGO DRAPIEŻNEGO, np. *orla, sokoła, jastrzębia, kani, myszolowa, sowy, sępa* itd. mogą służyć nie tylko konceptualizacji tych PTAKÓW, ale także charakterystyce ludzkiego **wyglądu i zachowania**, np. pojęcie czes. *jestřáb* – pol. jastrząb – ‘*dravý pták se skvrnitým peřím na prsou*’ (Filipec 2005: 121) przenośnie określa ‘drapieżnego i agresywnego złego człowieka’ – (co zostało pokazane w w/w analizie porównawczej czesko-polskiej frazeologii).

Pazury // szpony dzikich drapieżnych ptaków służą ludziom do oddawania i wyrażania stosunków ZALEŻNOŚCI // NIEZALEŻNOŚCI, AGRESYWNOSTI por.:

x trzyma y w szponach // pazurach // łapach,
x podrapał y swoimi (ostrymi jak orzeł // sokół) szponami,
x ukazuje y swoje (orlí) drápy,
x má drápy jako dravý pták,
x má ostré drápy jako orel // sokol,
x skubie y jak jastržqb wrony,
dybie na czleka jak jastržqb na kury,
slétávat se jak dravci na kořist,
vrhnout se jak supi na zdechlinu.

4.3. KONCEPTUALIZACJA PTACTWA DZIKIEGO NIEDRAPIEŻNEGO

Ostatnia, trzecia analizowana subdomena PTACTWA DZIKIEGO NIEDRAPIEŻNEGO, opisująca dwanaście gatunków: *wróbla, sroki, sójki, bociana, żurawia, jaskółki, skowronka, gołębia, kruka i wrony, szpaka oraz dudka* pokaże ich konceptualizację. Nazwy tych PTAKÓW pozwolą zrozumieć, w jaki sposób interpretujemy świat poprzez język oraz ukażą, jaką pozycję wyznaczamy sobie w tym świecie, przedstawionym w warstwie frazeologii, a także uświadomią, jak głęboki jest związek języka z kulturą. Rozpocznę od opisu – prototypowego PTAKA, zarówno dla czeskiej, jak i polskiej kultury, czyli od WRÓBLA.

4.3.1. WRÓBEL

Wróbel (łac. *Passer*), czes. *VRABEC* – ‘mały szarobrzązowy ptak, gnieźdzący się w pobliżu miejsc zamieszkałych przez człowieka, pospolity (zarówno w Czechach – uwagi własne L.H.), jak i w Polsce’ (Dunaj 2001: 794); ‘*drobný šedohnědý pták žijící v blízkosti lidských obydlí*’ (Filipec 2005: 499) – [tłum. pol. L.H.: drobny szarobrzązowy ptak żyjący w pobliżu gospodarstw ludzkich].

Przedstawiając nieco inną konceptualizację WRÓBLA, jako typowego przykładu kategorii PTAK – zarówno dla Czechów jak i Polaków – chcę podkreślić, że w czeskich związkach frazeologicznych jest on inaczej ujmowany i utrwalony, niż w języku polskim. Posłużę się takim przykładowym złudnym ekwiwalentem językowym, którego nigdy nie powinnyśmy tłumaczyć dosłownie, lecz zawsze przez nasze doświadczenie i poznanie, (uwarunkowane głównie kulturowo) por.:

GŁOWA JAKO GNIAZDO: *Mít hlavu jako vrabčí hnízdo,*

mít na hlavě vrabčí hnízdo,

[dosł.: mieć na głowie wróble gniazdo],

‘mieć nie uczesaną (rozwichrzoną) fryzurę’,

x je rozcuchaný jako vrabec,

x je rozčepýřený jako vrabčák,

x je neučesaný jako vrabec.

W procesie poznawczym zwracamy uwagę na kształt jakiegoś obiektu (w tym przypadku dotyczy to gniazda wróbla), dlatego też zauważamy, że po zbudowaniu gniazda wystają z niego różnego rodzaju nierówno (niesymetrycznie) ułożone patyczki oraz gałązki. To zaobserwowane przez nas zjawisko przenosimy do innej domeny naszego doświadczenia, a konkretnie dla Czechów jest przenoszone do nieuczesanej głowy, która poprzez swój

wygląd przypomina właśnie gniazdo wróbla – czes. *vrabčí hnízdo*. W procesie tak utrwalonego językowego określania albo nawet można by powiedzieć – stereotypowego nazywania kogoś, możemy w języku czeskim użyć takiego porównania, że ktoś np.:

x má hlavu jako vrabčí hnízdo,

x má vlasy jako vrabčí hnízdo,

x má na hlavě vrabčí hnízdo.

Proces ten polega na skoncentrowaniu uwagi na pojedynczej cesze, która wchodzi w skład ogólnie pojmowanej subdomeny WRÓBLA.

Aby zapobiec szkodom czynionym przez wróble, rolnicy i działkowcy zaczęli umieszczać w polu i ogrodzie tzw. *strachy na wróble*, zwykle przybierające postać ludzką, żeby odstraszyć ptaki. W związku z takim przekonaniem i doświadczeniem ludzi, uważa się wróbla za złodzieja ziarna i dotkliwą plagę rolnictwa. W języku polskim do dzisiaj używa się zwrotu *strach na wróble*, a w języku czeskim tylko regionalnie istnieje określenie *strašidlo (strašák) na vrabce*. *Slovník spisovné češtiny* (2005) podaje definicję: *strašák // strašidlo* – ‘*panák z hadrů k plašení ptáků*’ (Filipec 2005: 416) – [tłum. pol. L.H.: ‘kukła ze szmat przeznaczona do płoszenia **ptaków**’], lecz nie **wróbli**, tak, jak prezentuje to istniejący frazeologizm: *strašidlo (strašák) na vrabce* – pol. *strach na wróble*. Leksem *strašák* występuje jako zdradliwy wyraz i pułapka frazeologiczna w międzyjęzykowym brzmieniu, znaczeniu i tłumaczeniu (za: Orłoś 2003a: 254), por.: pol. *straszak* – ‘rewolwer przeznaczony do strzelania wyłącznie ślepyimi nabojami’ – czes. *poplašná pistole*.

Bardziej utrwalił się zwrot: *strašidlo (strašák) na poli nebo strašidlo (strašák) na zahradě* względnie *strašák do zeli* – [dosł.: strach na polu, na ogrodzie ewentualnie strach do kapusty]. Porównanie, wyrażone przez związek frazeologiczny:

x wygląda jak strach na wróble

zostało przeniesione na wygląd człowieka, oznaczające ‘czupiradło’, ‘straszydło’, ‘coś odstraszaającego’, ‘zniechęcającego’. Osoba taka wygląda ‘niechlujnie’, ‘niedbale’, ‘niestarannie’, ‘dziwacznie ubrana’.

Wróbel oznacza małą wartość i także małą wielkość. Zwrot porównawczy: *słówko wyleci wróblem, a powróci wołem* pojmujemy jako ‘wiadomości, które w miarę powtarzania są wyolbrzymiane’, por. z czeskim zwrotem: *slovo vyletí jako ptáček a vrátí se jako slon* – ‘*pomluva nabývá na velikosti s tím, jak se šíří*’. W tym zdaniu zauważamy inne ekwiwalenty językowe, gdyż w świadomości Polaków utrwalał się mały WRÓBEL, natomiast u Czechów mały PTASZEK, natomiast duże zwierzę w wyobrażeniach Polaków to WÓŁ, a u Czechów – SŁOŇ.

Analizując wielkość i rozmiary tego ptaka, zauważyć możemy, że istnieją w badanych językach identyczne zwroty frazeologiczne, w których mamy taką samą kombinatorykę językową wraz z jej znaczeniem. W porównaniach należy wyróżnić takie warianty, w których między wymiennikami w obrębie wspólnej klasy znaczeniowej zachodzi stosunek hiponimiczny. Dotyczy to tzw. podtypu grupy podrzędnej (Wysoczański 2005: 65), czyli taksonomii hierarchicznej (Tabakowska 2001a,b, Wierzbicka 1999) PTAK→WRÓBEL, por:

pol. *x je jak ptaszek* – czes. *x jí jako ptáček* – ‘x je mało’,

pol. *x je jak wróbelek* – czes. *x jí jako vrabeček* – ‘x je bardzo mało, tyle co nic’,

czes. *x dává y ptačí porci jídla* – pol. *x daje y ptasią (małą) porcję jedzenia*,

czes. *x dává y vrabčí porci jídla* – pol. *x daje y wróblowatą (małą) porcję jedzenia*.

Wśród kilku nazw na określenie danego przedmiotu zawsze istnieje nazwa prototypowa, pochodząca z poziomu podstawowego, bądź też przeciwnie wzięta z poziomu nadrzędnego i podrzędnego. Jeżeli cała domena przenoszona jest na inną domenę, mamy do czynienia z metaforą pojęciową. Natomiast, jeżeli część jednej domeny wykorzystywana jest do opisu całości, mówimy o metonimii pojęciowej.

O tym, że WRÓBEL jest małych rozmiarów wiemy z ptasich porównań, które zostały utrwalone za pomocą frazeologizmów. W języku czeskim możemy żartobliwie powiedzieć:

V kapce není vody ani pro vrabce – ale kámen prorazí (VSCAP Plachetka 1996: 129),

x má sílu jako ženatý vrabec – ‘x nie ma wcale siły’,

x je tlustý jako ženatý vrabec – ‘x jest bardzo chudy’,

x je tlustý jako ženatý vrabec pod kolenem – ‘x jest wychudły, wynędzniały’,

x má lýtka jako ženatý vrabec – ‘x jest chudy jak patyk’,

x je velký jako vrabec v hrsti – ‘x jest mały, niewielkich rozmiarów’,

x má z y strach jako z pečeného vrabce – ‘x się wcale y nie boi’.

Takie odniesienia do nośnika porównania wnoszą do omawianych porównań znaczenie żartu i ironii. W języku polskim użyjemy humorystycznych zwrotów:

mieć wróbla pod czapką – ‘nie lubić się kłaniać’ (PSFBuch 2005),

mieć wróbla pod czapką – ‘być lekkomyślnym’ (Treder 2005: 212),

komuś wróble gnieźdzą // świstają w głowie // we łbie // w łepetynie – ‘o lekkomyślnym’ (Treder 2005: 212) i (Kępa Figura 2007: 149) – ‘jest niepoważny’,

mieć wróbla w garści ‘mieć pewny zysk, choć zwykle mały’ (NSFLebda 2005: 56).

To, co jest małe (a nie wielkie) przypisujemy wróblowi, por.:

czes. *jak vrabci na ocásek* – ‘mało’ [dosł. jak wróblowi na ogonek]. To wyrażenie porównawcze w polskiej kulturze także funkcjonuje, lecz używa się innego odpowiednika zwierzęcego, zamiast wróbla pojawia się kot, por.:

pol. *tylko co kot napłakał* – ‘mało’.

Natomiast to, co nie jest młode, lecz związane z przebiegłością, chytrą, przenikliwością i unikaniem pułapek, możemy w mowie potocznej porównać do wróbla, używając określenia *stary wróbel* – ‘osoba życiowo doświadczona’, ‘sprytna’, ‘wytrobiona’, ‘którą trudno oszukać, nabrać i zwieść’, por.:

Starego wróbla nie złapiesz na plewy – ‘nie oszuka się doświadczonej osoby’,
starého vrabce plevami neošidiš (ČP 2003: 129) – ‘osoba przezorna’,
x jest stary wróbel // lis // wyga – ‘człowiek doświadczony’, ‘sprytny’ i ‘przebiegły’,
stary wróbel wie o wszystkich dziurach na strzesze,
za // zbyt stary wróbel – ‘ma dużo życiowego doświadczenia’,
mladý vrabec se učí cvrlikat od starého // staršího vrabce – dosł. pol. tłum. [młody wróbel uczy się ćwierkać od starego // starszego wróbla] – ‘przykład naśladowania i uczenia się od starszych // bardziej doświadczonych // od rodziców’, por.:
jak staří (vrabci) zpívají, tak mladí cvrlikají – [dosł. jak starzy (wróble) śpiewają, tak młodzi ćwierkają],
jak cvrlikají (staří) vrabci, tak švitoří jejich chlapci – [dosł. tak jak ćwierkają (stare wróble), tak i szczebioczą // świergoczą ich młode pisklęta].

O wróblu były już wzmianki w Starym Testamencie, jako o ptaku przebiegłym, potrafiącym uniknąć najkunsztowniejszych napaści i pułapek: „*Dusza nasza jak wróbel umknęła z sidła ptaszników*” (Psalm 123, 7). W rzeczywistości cechuje go tylko daleko posunięta ostrożność i strach przed wszystkim, co nowe i nieznane (za: Kopaliński 2001: 488). W Biblii wróbel symbolizuje samotność: „*Czuję, a jestem jako wróbel samotny na dachu*”. (Księga Psalmów 102, 8) – (tłum. BG s. 497) – „*Bdím, a jsem jako vrabec osamělý na střeše*”. (Kniha Žalmů 102, 8) – (tłum. BK 2009: 520), a francuskie *moineau* ‘wróbel’ znaczy właśnie ‘zakonniczek’, ‘mniszek’ (za: Kopaliński 2001: 487).

Wróbel symbolizuje bunt, zaborczość i małą wytrzymałość, por.:

Dwa wróble na jednym kłosie niedługo pożyją w zgodzie.

Kto jest pierwszym wśród wróbli, nie jest pierwszym wśród ptaków (PPIO 2003: 468).

Ten, kto myśli o wielkich sprawach, nie zajmuje się małymi błahostkami. Myśl tę uwidacznia nam niżej pokazany frazeologizm, w którym wykorzystane zostały dwa przeciwległe bieguny ptactwa (mały i łagodny WRÓBEL oraz duży i drapieżny ORZEL):

czes. *kdo jde na orla, nehledí na vrabce,*
pol. *kto poluje na orla, nie patrzy na wróbla,*
czes. *kdo se bojí vrabců, ať raději neseje,*
pol. *kto się boi wróblów, nie sieje proso,*
x sieje proso, choć mu wróble grożą.

Czasami zwierzętom, w tym także ptakom, przypisuje się cechy, jakich nie posiadają, por: *wróbel proso ogarnia, wilk barany pasie*. Źródłem takiego komizmu, określane „nobitacją nonsensów w języku” (Grodziński 1981) staje się rozbieżność między oczekiwaniem odbiorcy (tekstu), a jego nastawieniem psychicznym, por.:

nie strzela się z armat do wróbli,
wyprawiać się z kuszą na wróble,
wyprawiać się z armią na wróble,
strzelać z armaty do wróbli – ‘angażować zbyt wielkie środki ostrożności w stosunku do potencjonalnego zagrożenia’ (NSFLebda 2005:68),
x jde s bubnem na vrabce,
x jde s velkým tureckým bubnem na vrabce,
x chodí s kanónem na vrabce // ptáky // zajíce – ‘chovat se ukvapeně, nápadně, nevhodně’,
x chodí s bubnem na vrabce – ‘postępować bez namysłu, w szybkim pośpiechu’,
x to rád slyší jako vrabec buben – ‘niechętnie słuchać’,
x se má jako vrabec před žněmi – ‘žle, jest głodny’.

O tym, że wróbla kojarzymy zgodnie z naszym doświadczeniem zarówno w języku czeskim, jak i w języku polskim, z czymś małym, co jest niewielkich rozmiarów, a następnie te rozmiary przenosimy na podstawie wartościowania na rzeczy, które posiadamy, świadczy często używane przysłowie:

czes. *lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše* ‘raději mít méně, ale jisté, nežli více, ale nejisté’ – pol. *lepszy wróbel w garści // rękę, niż gołąb na dachu* oraz oboczność tego przysłowia: *lepszy wróbel w garści, niż kanarek na dachu* albo *lepszy wróbel w garści, niż cietrzew na sęku // kuropatwa w chruście // słowik w lesie* – ‘lepiej posiadać małą pewną rzecz, niż dużą, ale wątpliwą’. Wróbel w tych przysłowiach jest kontekstowym synonimem czegoś o małej wartości. W języku czeskim znane są alternacje tego przysłowia,

zaliczanego do sfery szeroko rozumianych frazeologizmów, w którym wykorzystywane są wymiennie następujące ptasie ekwiwalenty z bazowym leksemem *wróbla*, por. używane warianty językowe, w których zostały utworzone liczne zestawienia porównawcze *wróbla* z innymi nazwami gatunkowymi ptaków:

WRÓBLA i GOŁĘBIA: *lepší vrabec v hubě, než holub na dubě* (Plachetka 1996: 97),

lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše,

WRÓBLA i BOCIANA: *lepší vrabec v hrsti nežli čáp na střeše* (MV 2002: 201),

WRÓBLA i JARZĄBKA: *lepší vrabec v hrsti než jeřábek na střeše,*

lepší vrabec v rukou než jeřábek v lese,

WRÓBLA i KONIA: *lépe je kůň ve stáji, než hejno vrabců na střeše* (ČP 2003: 118),

WRÓBLA i ORŁA: *lepší vrabec v rukou než orel v povětří* (Bachmannová 2007: 131),

WRÓBLA i SĘPA: *lepší vrabec v houští, než letící sup,*

WRÓBLA i ŻURAWIA: *lepší je vrabec v hrsti, než naděje jeřába chytit.*

Znane są także czeskie frazeologizmy, w których nie pojawia się wróbel, tylko wymieniani są inni przedstawiciele ptaków, zachowując omawianą w/w semantykę znaczeniową, por.:

odpowiednik WRONY: *lepší vrána v pytlí než na vrbě tři* (Mates 2002: 292),

odpowiednik BAŻANTA: *lepší bažant v míse, než když lítá po dvoře,* (Bach 2007: 131),

odpowiednik KUKUŁKI i SKOWRONKA: *lepší jedna kukaranda, nežli sto skřivanů,*

<http://alik.idnes.cz/proc-se-stala-kukacka-obecna-ptakem-roku-2010>

odpowiednik GOŁĘBIA: *lepší holub v ruce než jeřábek na střeše,*

odpowiednik PTAKA: *lepší pták v ruce, než dva letící* (Plachetka 1996: 97),

lepší jeden pták v hrsti než dva na stromě (MV 2002: 309),

lepší pták na talíři pečený, než dva v povětří vznešení.

We współczesnym języku czeskim, na podstawie oglądanego telewizyjnego serialu kryminalnego „*třicet případů majora Zemana*“ zostało odnotowane takie humorystyczne porównanie, w którym wykorzystano nazwiska głównych bohaterów – Wróbla i Zemana: *Lepší Brabec v hrsti, než Zeman na stopě* (ČP 2003: 73) – pol. dosł. tłum. L.H.: [lepszy Wróbel w garści, niż Zeman na tropie].

Jeżeli znamy to powiedzenie, możemy go potwierdzić następującym frazeologizmem, który mówi, że: (wszystkie) wróble o tym ćwierkają // świergoczą // świegocą – už si o tom vrabci štěbetají // cvrlikají (na střeše) – ‘każdy wszystko o konkretnym zdarzeniu już wie, wszyscy o tym mówią, gdyż stało się to przysłowiową „publiczną tajemnicą”’. Możemy to również w języku czeskim powiedzieć innymi słowami: *Věc všem vrabcům známá* – pol. dosł. tłum. L.H.: [Sprawa // kwestia wszystkim wróblom znana].

Zgodnie z antropologicznym poglądem, że człowiek jest najważniejszy, odnajdujemy STOSUNEK CZŁOWIEKA DO WRÓBLA w przysłowiaach:

U złego gospodarza wróble gospodarują na spichrzu.

Zaprasza ich jak wróble na cudzą pszenicę (NKPP II: 1088).

Wróbel się tylko pustej strzechy trzyma (KP 2005: 77).

Lekki jak wróbel na strzesze – ‘narwany’.

Mieszka jak wróbel w pustej stodole – ‘sam’, ‘samotnie’.

Do Nowego Roku młóci gazda, potem wróble i myszy.

Cudzą pszenicę ogarnia, a jego wróble jedzą – ‘troszczyć się o cudze dobro, zaniedbując swoje’.

Cizí pšenici hlídá a jeho vlastní vrabci zobou – [dosł. *cudzą pszenice pilnuje, a jego własną wróble dziobią // zjadają*] – (Mrhačová 2003: 256).

We frazeologii porównawczej dotyczącej tematyki (MÓWIENIA I MILCZENIA) odnotowałem przysłowia, w których wykorzystano nie tylko ptasie, ale i wróblowate nazewnictwo tych dwóch wymienionych czynności, por.:

Wróbla słowem nie zabijesz (KP 2005: 77),

Słowo jak wróbel, a bodzie jak byk (KP 2005: 181),

Słówko wróblem wyleci, a powróci wołem (Mrhačová 2003: 256),

Plotka wyleci wróblem, a wróci wołem (KP 2005: 197),

Gdzie orzeł mówi, niech wrony milczą (KP 2005: 171),

Słowo nie wróbel (u kogo) – ‘ktoś dotrzymuje słowa,

X traktuje dane słowo poważnie, a nie jak małego wróbla – ‘być słownym’,

Przekleństwa jak kurczęta wracają pod swój dach, by usiąść na grzędach (KP 2005: 180).

Pojęcie WRÓBLA wykorzystujemy w rzeczywistości językowej na określenie POŚPIECHU i CHAOSU, por.:

czes. *rozprchnout se jako když do vrabců střelí*,

pol. *rozbiec się jak spłoszone wróble*,

czes. *rozutekli se jako když do nich // do vrabců střelí*,

czes. *rozprchli se // rozutekli se jako by (do nich // vrabců) střelil* (SČFI 1983: 334),

pol. *uciekli jak spłoszone wróble // jakby do nich // do wróbli strzelił*,

czes. *třepe se jak vrabec na niti* – ‘spłoszony’ (Zaorálek 2000: 552),

pol. *skakać jak wróbel na nici* – ‘niezgrabnie’ (Mrhačová 2003: 255),

x utíká jako splašený vrabec // hejno splašených vrabců – ‘szybko w pośpiechu’,

x jest prędki jak wróbel ołowiany na nici ‘powolny’ NKPP II 1148 (Treder 2005: 212).

W tych zdaniach zauważamy niewielkie różnice leksykalne. Okazjonalnie wymienialne składniki rozbudowania nośnika porównania tworzą pary z przeciwnym nacechowaniem, por.:

Uciekać jak chmara wróbli // uciekać jak stadko wróbli ‘płochliwie’,

Zrywać się jak chmara wróbli // zrywać się jak stadko wróbli ‘gwałtownie’.

JĘZYKOWY PORTRET WRÓBLA

W języku czeskim, w wyidealizowanym modelu kognitywnym **WYGLĄDU WRÓBLA** spotykamy się z wyprofilowaniem GŁOWY jako GNIAZDA, por.:

GŁOWA // GNIAZDO *x má hlavu jako vrabčí hnízdo,*
 x má na hlavě vrabčí hnízdo,
 ‘mieć nie uczesaną (rozwichrzoną) fryzurę’,
 x má vlasy jako vrabčí hnízdo,
 x je rozcuchaný jako vrabec,
 x je rozčepýřený jako vrabčák,
 x je neučesaný jako vrabec,

natomiast w polskiej kulturze WRÓBEL jest ironicznie utożsamiany z CZAPKĄ, por.:

CZAPKA *mieć wróbla pod czapkę – ‘nie lubić się kłaniać’, żeby wróble*
 nie wyleciały z gniazda // z (pod) czapki,
 mieć wróbla pod czapkę – ‘być lekkomyślnym’.

WIELKOŚĆ WRÓBLA w obydwóch badanych językach jest pojmowana jednakowo jako: MAŁY, DROBNY, SŁABY PTASZEK, por.:

 pol. *słůwko wyleci wróblem, a powróci wołem,*
 czes. *slovo vyletí jako ptáček (malý vrabec) a vrátí se jako slon,*
 ODŻYWIENIE pol. *x je jak wróbelek,*
 czes. *x jí jako vrabeček – ‘x je bardzo mało, tyle co nic’,*
 czes. *x dává y vrabčí porci jídla,*
 pol. *x daje y wróblowatą // ptasią (małą) porcję jedzenia,*
 CHUDOŚĆ *x je tlustý jako ženatý vrabec – ‘x jest bardzo chudy’,*
 x je tlustý jako ženatý vrabec pod kolenem – ‘x jest wychudły,
 wynędzniały’,
 x má lýtka jako ženatý vrabec – ‘x jest chudy jak patyk’,
 SIŁA (ZNIKOMA) czes. *x má sílu jako ženatý vrabec – ‘x nie ma wcale siły’,*

ZYSK MAŁY	pol. <i>mieć wróbla w garści</i> – ‘mieć pewny zysk, choć zwykle mały’, czes. <i>lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše</i>, pol. <i>lepszY wróbel w garści // rękU, niż gołąb na dachu</i>, <i>lepszY wróbel w garści, niż kanarek na dachu</i>, ‘lepiej posiadać małą pewną rzecz, niż dużą, ale wątpliwą’, czes. <i>lepší vrabec v hubě, než holub na dubě</i>, <i>lépe je kůň ve stáji, než hejno vrabců na střeše</i>, <i>lepší vrabec v houští, než letící sup</i>, <i>lepší Brabec v hrsti, než Zeman na stopě</i>,
MAŁE ZAROBKI	czes. <i>vrabce vydělat a hus strávit // projít</i> – ‘żyć ponad stan’,
MAŁA ILOŚĆ – OGON	czes. <i>vrabec by to na ocase unesl</i> ,
MAŁA WAGA – OGONEK	<i>snadno to vrabec na ocase // ocásku unese</i> – ‘coś lekkiego’,
BRAK DOTRZYMANIA	pol. (wszystkie) <i>wróble już o tym ćwierkają // świergoczą //</i>
TAJEMNICY	<i>świegocą</i> ,
GADATLIWOŚĆ	czes. <i>už si o tom (všichni) vrabci štěbetají // cvrlikají (na střeše // na okapu)</i> ‘każdy wszystko o konkretnym zdarzeniu // wydarzeniu już wie’,
MÓWIENIE I MILCZENIE	<i>wróbla słowem nie zabijesz</i>, <i>słowo jak wróbel, a bodzie jak byk</i>, <i>słówko wróblem wyleci, a powróci wołem</i>, <i>plotka wyleci wróblem, a wróci wołem</i>, <i>słowo nie wróbel (u kogo)</i> – ‘ktoś dotrzymuje słowa, <i>x traktuje dane słowo poważnie, a nie jak małego wróbla</i> – ‘być słownym’.

Stosunek **WRÓBLA DO CZŁOWIEKA I ŚRODOWISKA** przejawia się w utrwalonej frazeologii jako **WRÓBEL TO SZKODNIK**:

(pol. wróbel)	pol. <i>strach na wróble</i> ,
(czes. kapusta)	czes. <i>strašák do zelí</i> ,
NIEDBALSTWO	<i>x wygląda jak strach na wróble</i> – ‘niechlujnie’,
OPIESZAŁOŚĆ	czes. <i>chystat se jak vrabci z Čech</i> ,
(czes. wróbel)	czes. <i>vypravovat se jako vrabci z Čech</i> ,
(pol. sójka)	pol. <i>wybiera się jak sójka za morze (a wybrać się nie może)</i> .

W modelu **ZACHOWANIE WRÓBLA** możemy wyróżnić ponanto takie cechy:

POŚPIECH	czes. <i>rozprchnout se jako když do vrabců střelí</i> , pol. <i>rozbiec się jak spłoszone wróble</i> , czes. <i>rozutekli se jako když do nich // do vrabců střelí</i> , <i>rozprchli se // rozutekli se jako by (do nich // vrabců) střelil</i> ,
CHAOS	pol. <i>uciekli jak spłoszone wróble // jakby do nich // do wróbli strzelił</i> , czes. <i>třepe se jak vrabec na niti – ‘spłoszony’</i> , pol. <i>skakać jak wróbel na nici – ‘niezgrabnie’</i> , <i>x utiká jako splašený vrabec // hejno splašených vrabců – ‘szybko w pośpiechu’</i> , <i>uciekać jak chmara wróbli // uciekać jak stadko wróbli – ‘płochliwie’</i> , <i>zrywać się jak chmara wróbli // zrywać się jak stadko wróbli – ‘gwałtownie’</i> ,
WYKONYWANIE	<i>nie strzela się z armat do wróbli</i> ,
ZBĘDNYCH RZECZY	pol. <i>wyprawiać się z kuszą na wróble</i> , <i>wyprawiać się z armią na wróble</i> , <i>strzelać z armaty do wróbli</i> , <i>nie strzela się z armat do wróbli</i> , <i>wyprawiać się z armią na wróble</i> , czes. <i>x jde s bubnem na vrabce</i> , <i>x jde s velkým tureckým bubnem na vrabce</i> , <i>x chodí s kanónem na vrabce // ptáky // zajíce</i> , <i>x chodí s bubnem na vrabce – ‘postępować bez namysłu, w szybkim pośpiechu, do potencjonalnego zagrożenia’</i> , <i>x jde s bubnem na vrabce</i> ,
DOŚWIADCZENIE	pol. <i>stary wróbel</i> , pol. <i>starego wróbla (szpaka) na plewy nie złapiesz</i> ,
BRAK STRACHU	czes. <i>jde mi z tebe strach jako z pečeného vrabce</i> ,
KLÓTNIA	czes. <i>sváříte se // vadíte se jako vrabci o cizí proso</i> .

Na zakończenie językowego portretu WRÓBLA, warto przypomnieć, że ptakowi temu przypisuje się rozwiązłość, płodność, złodziejstwo, diaboliczność, wojowniczość, odwagę, chytryść, czujność, naśladownictwo, pamięć, przywiązanie do człowieka, oczyszczenie,

melancholię, samotność, małą wartość, skromność, por. (Kopaliński 2001: 487), co zostało pokazane na przykładach językowych, pojawiających się we frazeologii czeskiej i polskiej oraz w ujawnionej symbolice kulturowej WRÓBLA.

4.3.2. S R O K A

Sroka (łac. *Pica pica*), czes. **STRAKA** – ‘ptak (przypominający częściowo wyglądem kruką według podziału taksonomicznego – uwagi własne L.H.) o czarno-białym upierzeniu i długim zwężającym się ogonie’ (Dunaj 2001: 661); ‘*černobílý lesní pták s dlouhým ocasem*’ (Filipec 2005: 416) – [tłum. pol. L.H.: czarno-biały leśny ptak o długim ogonie].

Podczas próby objaśnienia semantyki związków frazeologicznych z języka polskiego, w których występuje SROKA i znalezienia odpowiedników językowych w języku czeskim, przekonamy się, że będziemy mieli do czynienia z innymi zwierzęcymi, a także ptasimi odpowiednikami leksykalnymi, por.:

pol. SROKA – czes. ZAJĄC i WRONA

- pol. *chwytać // łapać // trzymać dwie sroki (kilka srok) za ogon, dwie sroki za ogon trudno utrzymać,*
‘zajmować się kilkoma rzeczami (sprawami) jednocześnie, ale zwykle żadnej z nich nie kończąc należycie lub dobrze’.

W języku polskim istniało porównanie: *łapać dwie kaczuki za jedną nogę* – ‘chcieć jednocześnie dwie lub kilka spraw załatwić’ 1618-1895 NKP II 6 (za: Treder 2005: 198), lecz dzisiaj się już go nie używa, ponieważ wyszło z użytku. Współcześnie używa się porównania z ptasim odpowiednikiem **sroki**:

- pol. *chwytać // łapać // trzymać dwie sroki (kilka srok) za ogon,*
czes. *honit dva zajíce naráz* – [dosł. tłum. *gonić dwa zające jednocześnie*],
chytat dva zajíce (mnoho zajíců) najednou – [dosł. tłum. *łapać dwa zające (dużo zajęcy) jednocześnie // naraz // nagle*],
chytat dvě vrány za jednu nohu – [dosł. *łapać dwie wrony za jedną nogę*],
drwiąco i żartobliwie: ‘o chwaleniu się i o niepowodzeniu’.

W języku polskim spotkać można przysłowie, gdzie jest odzwierciedlony tak i jak w języku czeskim *zajęczy* ekwiwalent językowy, por.: *Kto dwa zające goni, żadnego nie uchwyci* (D. A. Świerczyński 1995: 212) – czes. *Kdo chytá dva zajíce naráz, nechytí žádného* (Mrhačová 2008: 204).

pol. SROKA – czes. WRONA

- pol. *gapić się // wpatrywać się // patrzeć jak **sroka** w gnat // w kość*,
‘patrzeć uparcie w jeden punkt, nie rozumieć i dziwić się czemuś zwyczajnemu’
- czes. *hledět // koukat // dívat se (do něčeho) jako **vrána** do kostí*,
‘patrzeć uporczywie, przypatrywać się komuś lub czemuś, niekiedy bezmyślnie’,
‘w osłupieniu’.

pol. SROKA – czes. PTAK i LIS

- pol. *każda **srocza** swój ogonek chwali*,
*chwalić się jak **sroka** ogonem*,
*mówiła **sroka** wronie, nie siadaj mi na ogonie*,
‘przesadne podkreślanie swoich zalet i zasług, samouwielbienie’,
- czes. *každý **pták** své hnízdo chválí*,
*každá **liška** svůj ocas chválí*.

pol. SROKA – czes. WRONA oraz BRAK ZWIERZĘCEGO ODPOWIEDNIKA

- pol. *nie wyjść // nie wylecieć // nie wypaść **sroce** spod ogona*,
‘ktoś jest ważny’, ‘być kimś wartościowym’, ‘z kimś należy się liczyć’,
‘mieć pochodzenie zasługujące na szacunek’, ‘być dobrze urodzonym’,
- czes. *nemysli, že jsem **vráně** z ocasu vypadl*,
- czes. *nebyť jen tak někdo, být z vážné rodiny*,
‘być osobą znaczącą, kimś, kogo nie można lekceważyć’.

Innego ekwiwalentu językowego użyjemy w trakcie próby zachęcania dzieci do jedzenia, pozostając jednak w sferze flory, por.:

pol. SROKA – czes. MYSZ

- pol. *warzyła **srocza** kaszkę*,
- czes. *vařila **myšička** kašičku*.

Natomiast, chcąc przetłumaczyć czeskie związki frazeologiczne, w których występuje reprezentant ptactwa – SROKA – przekonamy się z kolei, że w języku polskim używane są inne zwierzęce ekwiwalenty językowe, por.:

czes. SROKA – pol. DUDEK

- czes. *malovat **straky** na vrbě*,
‘zadrwić z kogoś, zawieść kogoś, obiecywać coś’, ‘oceniać coś pesymistycznie’,
‘straszyć, przewidując niepowodzenie’,
- pol. *pokazać komuś **dudka** na kościele*.

W czesko-polskim słowniku (Siatkowski, Basaj 1991: 754) frazeologizm ten został zastąpiony polskim frazeologizmem: *obiecywać gruszki na wierzbie*.

czes. SROKA – pol. BRAK ZWIERZĘCEGO ODPowiednika

- czes. *straka to unese na ocase // chvostě* [dosł. tłum. *sroka to uniesie na ogonie*],
‘jest to lekkie’,
czes. *není to ani pro vránu, ani pro straku* [dosł. tłum. pol.: *nie jest to ani dla wrony, ani dla sroki*],
‘jest tego mała ilość’,
czes. *káže // rozkazuje strakám a vránám* [dosł. tłum. pol. *rozkazuje // nakazuje srokom i wronom*],
‘nikt go nie słucha’, ‘zbędnie się wysiła’,
pol. *słuchać zgaszonego radia*.

Identyczne ekwiwalenty językowe w badanych językach pojawiać się będą w porównawczych zwrotach, ponieważ SROKA w obu kulturach utożsamiona została przede wszystkim ze złodziejką: pol. *kraść jak sroka* – czes. *krást jako straka* – ‘kraść bez zahamowań, wszystko i przy każdej nadarzającej się okazji’. Sroka jest ciekawskim ptakiem, tępionym przez myśliwych za rabowanie gniazd innych ptaków. Lubi zbierać błyszczące przedmioty, co w naszej kulturze zostało utrwalone, szczególnie w bajkach dla dzieci, (kradnie nawet biżuterię). W języku czeskim utrwalone zostały jeszcze inne wyrażenia, związane ze „SROKĄ-ZŁODZIEJKĄ“, por.:

- domáci straka* ‘złodziej kradnący w domu’,
třídni straka ‘złodziej kradnący w klasie’,
oraz z wyzwiskiem: *Straka jedna! // To je ale straka!* – w znaczeniu ‘złodziej’.

SROKA w języku polskim utożsamiana jest z hałasem, głośnym chrapliwym skrzekiem, gadatliwością i paplaniem bez sensu, szczególnie kobiecym, por.:

- x skrzeczy jak sroka,*
x hałasuje jak sroka,
x brzechota jak sroka,
x trąkocze jak sroka,
x regoce jak sroka,
x trzepie jak sroka,
x szczebiocze jak sroka,
x gada jak sroka,

x gwarzy jak sroka,
x jest gadatliwa jak sroka,
x prawi jak sroka,
x papla jak sroka,
x się drze jak sroka,
sroka słowika zagłusza (PPIO 2003: 394),
skrzeczy jak sroka na płocie.

Wydawane dźwięki przez srokę odbieramy jako silne i nieprzyjemnie zagłuszające skrzeczenie, które mogą drażnić ludzki słuch, por.:

x śpiewa jak sroka – ‘aż uszy bołą’ (Treder 2005: 231).

Nagły przylot skrzeczącej SROKI w pobliżu gospodarstwa domowego, w polskiej kulturze i wierzeniach ludowych może być zwiastunem wizyty i odwiedzin gości, por.:

srocza przyleciała, będą goście,
srocza krzeczce na płocie: będą goście nowi!
Srocza czasem omyli, czasem prawdę powi (Kopaliński 1988: 1096).

W czeskiej kulturze SROKA symbolizuje także ‘ciekawość’, por.:

x je zvědavý jako straka.

Ze sroką utrwalone jest przysłowie kalendarzowe:

kiedy sroka w styczniu gubi pióra,
spadnie jeszcze śniegu fura (PPIO 2003: 394).

Na podstawie czarno-białego upierzenia sroki i długiego ogona został tak nazwany czeski gatunek królika, por. *český strakáč*. W języku polskim zakorzenione zostało przysłowie:

zawsze sroka pstra.

Sroką żartobliwie nazywamy młodą, roztrzepaną dziewczynę (PSJP Dunaj 2001: 661).

JĘZYKOWY PORTRET SROKI

W naszych blisko pokrewnych (czesko-polskich) kulturach SROKA uważana jest za PTAKA HAŁAŚLIWEGO, KRADNĄCEGO, WŚCIPSKIEGO oraz CHWAŁĄCEGO SIĘ ze względu na swój długi piękny czarno-biały OGON, por.:

ZACHOWANIE:

WYCHWALANIE SIĘ *chwalić się jak sroka ogonem* – ‘chełpić się’,

ZALETY *każda srocza swój ogonek chwali,*

CIEKAWOŚĆ *x je zvědavý jako straka,*

SROKA-ZŁODZIEJKA	<i>kraść jak sroka</i> – czes. <i>krást jako straka</i> , <i>domáci straka</i> – ‘złodziej kradnący w domu’, <i>trídni straka</i> – ‘złodziej kradnący w klasie’,
WYZWISKO	<i>straka jedna! // to je ale straka!</i> – ‘złodziej’.

W niżej wymienionych przykładach w czeskim obszarze kulturowym używa się zamiennych ptasich ekwiwalentów językowych, zwracając uwagę na różnicę JOS, zamiast **SROKI** pojawia się **WRONA**, por.:

PRZYPATRYWANIE SIĘ	<i>gapić się jak sroka w gnat</i> ,
(bezmyślne)	<i>wpatrywać się jak sroka w kość</i> ,
(pol. sroka)	<i>patrzeć jak sroka w gnat // w kość</i> ,
(czes. wrona)	<i>hledět (do něčeho) jako vrána do kostí</i> , <i>koukat (do něčeho) jako vrána do kostí</i> , <i>dívat se (do něčeho) jako vrána do kostí</i> ,
CZYNNOŚCI (kilka na raz)	<i>chwytać // łapać // trzymać dwie sroki (kilka srok) za ogon</i> ,
(pol. sroka)	<i>dwie sroki za ogon trudno utrzymać</i> ,
(czes. wrona i zajac)	<i>chytat dva zajíce (mnoho zajíců) najednou</i> , <i>chytat dvě vrány za jednu nohu</i> ,
BYĆ KIMŚ	(pol. sroka) <i>nie wyjść // nie wylecieć // nie wypaść sroce spod ogona</i> ,
	(czes. wrona) <i>nemysli, že jsem vráně z ocasu vypadl</i> ,
(sroka DÓŁ człowiek GÓRA)	<i>nebýt jen tak někdo, být z vážné rodiny</i> ,
MAŁA ILOŚĆ (tylko czes.)	<i>není to ani pro vránu, ani pro straku</i> ,
LEKKA RZECZ (tylko czes.)	<i>straka to unese na chvostě // ocase</i> ,
PIÓRA	<i>stračí péro na kloubouku</i> – ‘ozdoba kapeluszy myśliwskich i pióropuszy (damskich oraz wojskowych)’.
ZABAWA (zachęta do jedzenia)	<i>warzyła srocčka kaszkę</i> ,
(pol. sroka) (czes myszka)	<i>vařila myšička kašičku</i> ,
GADATLIWOŚĆ	<i>x skrzeczy // hałasuje // brzechota // trajkocze jak sroka</i> , <i>x regoce // trzepie // szczebiocze // gada jak sroka</i> , <i>x gwarzy // prawi // papla // drze się jak sroka</i> [‘až uszy bolá’], <i>x jest gadatliwa jak sroka</i> ,
NIEPEWNOŚĆ (czes. sroka)	<i>malovat straky na vrbě</i> ,
	(pol. gruszki//dudek) <i>obietcywać gruszki na wierzbie</i> ,
OBIETNICA	<i>pokazać komuś dudka na kościele</i> ,
GOŚCIE (zapowiadać)	<i>x skrzeczy jak sroka na płocie</i> ,

sroka przyleciała, będą goście.

4.3.3. SÓJKA

Sójka (łac. *Garrulus glandarius*), czes. **SOJKA** – ‘sojka obecna’ należąca do rodziny krukowatych jest zarówno ptakiem wędrownym, jak i koczującym. To ‘ptak z niewielkim czubkiem, z niebieskimi piórkami w czarne i białe prążki, umiejący naśladować głosem inne ptaki’ (Dunaj 2001: 652); ‘*lesní pták s chocholkou, na křídlech pestře zbarvený*’ (Filipec 2005: 401) – [tłum. pol. L.H.: ptak leśny z czubkiem, skrzydła ma pstre, wielobarwne]. W naszym obszarze geograficznym ptaki te są częściowo osiadłe, stąd polskie przysłowie brzmi:

wybiera się jak sójka za morze (a wybrać się nie może).

Określa ono taką osobę, która szybko lub w krótkim czasie nigdzie nie wyjedzie z powodu opieszałości i lenistwa. Ale przecież to nie do końca jest prawda. Skąd się wzięło to przysłowie?

Otóż, kiedy na zimę nasze sójki odlatują na południe, to w tym czasie przylatują do nas, zgodnie z badaniami ornitologicznymi, prawie identyczne sójki z północy, dla których Polska jest „ciepłym krajem”, bo nasze zimy są dla nich dużo łagodniejsze. Te północne sójki są tak podobne do naszych, że przodkowie nie potrafili ich rozróżnić (za: Gazeta Wyborcza, Tajemnice lasu 20.IV.2005). W języku polskim utrwaliła się *sójka* we frazeologii w taki sposób, że została ptakiem, który nie jest w stanie wybrać się i przelecieć przez morze czy ocean. Natomiast w języku czeskim istnieje także przysłowie o podobnym znaczeniu, lecz zostało przez użytkowników komunikacji językowej utrwalone nieco inaczej, por. (Hampl 2010b: 54-55). Z jednej strony wykorzystano inną kombinatorykę językową, trzymając się ściśle ptasiego nazewnictwa, a z drugiej strony – wykorzystana została nazwa prototypowego PTAKA dla tego obszaru i kultury językowej por.:

chystat se jak vrabci z Čech = vypravovat se jako vrabci z Čech,

– ‘planować wyjście lub wyjazd, ale mieć trudności z jego realizacją z powodu opieszałości’. Dzisiaj rzadko używane jest w Czechach przysłowie:

strojí se jak sojka do Těplic [dosł. *szykuje się jak sójka do Cieplic*] – ‘loudavě se chystá’ – pol. ‘guzdrze się’ (za: Zaorálek 2000: 529).

Zgodnie z obszarem językowej interpretacji świata odmiennym od procesów kognitywnych, jesteśmy w stanie dojść do wniosku, że **wróble** (w języku czeskim), tak jak i **sójki** (w języku polskim) nie odlecają, ponieważ te ptaki są obecne wśród nas przez cały rok kalendarzowy. Za tym trafnie określonym czeskim frazeologizmem – *chystat se jak vrabci z Čech* (Oliva 1995: 331), przemawia także fakt, że WRÓBEL zarówno dla Czechów, jak i dla Polaków, jest prototypowym kulturowo ptakiem.

Zwrot *dać // dostać sójkę w bok // w brzuch* został utrwalony w języku polskim jako ‘szturchnięcie kogoś łokciem w bok // brzuch’. W języku czeskim nie będziemy w tym wypadku używali ptasiego leksemu sójki, lecz powiemy tylko:

šťouchnout do boku → *x šťouchl y do boku*,

dát šťouchanec do boku → *x dal y šťouchanec do boku*,

dostat menší šťouchnutí → *x dostal menší šťouchnutí* (za: Mrhačová 2003: 239).

Sójka potrafi naśladować dźwięki różnych ptaków oraz hałaśliwie i długo krzyczeć. Tę cechę przeniesiono w języku czeskim na człowieka (por. *šťěbetat jako sojka*), podkreślając w semantyce aspekt – ‘mówić szybko’, ‘mówić chaotycznie, jeden przez drugiego’, ‘mówić bez przerwy’. W języku czeskim szybko *šťěbetají* jeszcze inne gatunki PTACTWA, takie, jak *vrabci* – ‘wróble’ i *husy* – ‘gęsi’. Sójkę w czeskiej kulturze charakteryzujemy jako ‘gadulę’ i ‘plotkarkę’ i odnosimy ją do ludzkich cech osobowości por.:

x se honí po klevetách jako sojka → *sojka to je klevetnice*.

Z SÓJKĄ wykorzystywane jest polskie przysłowie w znaczeniu ‘dużo’, por.:

Sroka ze krza, a dwie w kierz – ‘jest tego co niemiara, bez liku, wiele, pełno, ile dusza zapagnie, do licha i trochę, gdzie *kierz* to ‘krzak’, ‘krzew’ (Kopaliński 1988: 1096).

Cechy pozytywne wykonywane przez sójkę dla środowiska: pomaga kształtować krajobraz, rozsiewa las, ponieważ zakopuje żołędzie i orzechy do ziemi, podobnie jak wiewiórki, aby je zjeść w zimie. Nieodnalezione kielkują daleko od macierzystych drzew. Sójka zwana jest strażnikiem lasu. Myśliwi nie lubią tego ptaka, gdyż w ich przekonaniu ostrzega on zwierzęta łowne przed niebezpieczeństwem.

Cechy negatywne sójki, niekorzystne dla ŚRODOWISKA: wyjada innym ptakom jajka, a także pisklęta.

JĘZYKOWY PORTRET SÓJKI

Biało-niebiesko-czarne pióra ze skrzydeł sójki są ulubioną ozdobą wiejskich kapeluszy-pióropuszy. SÓJKA podobnie jak SROKA znana jest głównie z tego, że dewastuje inne ptasie gniazda, wyjada z nich jajka i pisklęta, a zimą nawet zdolna jest do tego, że wiewiórcę kradnie pożywienie z jej spiżarni, umieszczonej w dziupli drzew. W lesie na człowieka pokrzykuje, co ułatwia myśliwym pilnowania powierzonego i wyznaczonego im obszaru. Różnice w czeskim i polskim JOS widoczne są podczas używania innych leksemów, dotyczących np. takich pojęć, które są powiązane z podstawową fasetą, jak: ZACHOWANIE PTAKA przeniesione na cechę CZŁOWIEKA:

PRZYGOTOWANIE-długie	wybierać się jak <i>sójka</i> za morze (a wybrać się nie może),
(pol. <i>sójka</i>)	<i>chystat se jako vrabci z Čech,</i>
(czes. <i>wróbel</i>)	<i>vypravovat se jako vrabci z Čech,</i>
SZTURCHNIĘCIE	dać <i>sójkę</i> w bok // w brzuch,
(pol. <i>sójka</i>)	<i>dostać sójkę w bok // w brzuch,</i>
(czes. <i>brak ptasiego leksemu</i>)	<i>šťouchnout do boku // dát šťouchanec do boku,</i> <i>dostat menší šťouchnutí,</i>
GADATLIWOŚĆ	<i>štěbetat jako sojka</i> – ‘mówić hałaśliwie, jeden przez drugiego’, <i>x se honí po klevetách jako sojka</i> – ‘gadulstwo, plotkarstwo’, <i>sojka to je klevetnice</i> – ‘mówić długo, chaotycznie i szybko’.

4.3.4. B O C I A N

Bocian (łac. *Ciconia ciconia*), ches. *ČÁP* – ‘jest dużym, lotnym, białym ptakiem z czarnymi lotkami, o wysokich czerwonych nogach, długiej szyi i długim czerwonym dziobie. W ludowych wierzeniach jego pojawienie się wróży narodziny dziecka’ (Dunaj 2001: 39); ‘*velký pták s dlouhýma nohama a dlouhým zobákem žijící u vod*’ (Filipec 2005: 46) – [tłum. pol. L.H.: duży ptak z długimi nogami i długim dziobem, żyjący w okolicy (terenów wodnych) mokradeł].

Opisując zwierzęta, a w szczególności zwracając uwagę na przedstawicieli kategorii pojęciowej PTACTWA, warto zwrócić uwagę, że *bocian* w pewnym stopniu spełnia cechy opiekuna domowego, ponieważ w naszym kręgu kulturowym uważa się, że wybudowane gniazdo bocianie na słomianym dachu, drewnianym kole od wozu, słupie lub rusztowaniu jest szczęśliwą wróżbą dla domu i całego otaczającego gospodarstwa. Rozpowszechnił się również pogląd, że gniazdo to chroni przed piorunem, pożarem i gradem (por. *gdzie bocian na gnieździe siedzi, tam piorun nie uderzy*). Z bocianem wiąże się też przekonanie, że przyczynia się on do osiągnięcia szczęścia (por. *kde má čáp hnízdo, tam je klid a pokoj; u niego bocian sie gnieździ* – ‘sprzyja mu szczęście’) oraz zysku w gospodarstwie. W Galicji do gniazda bociana wrzuca się jajo kurze, aby kury niosły takie duże jaja, jak bocianie (Góra 1995: 42). W ludowych wierzeniach panuje pogląd, że którego domu bocian unika, uważa się za przeklęty. Czesi uważają, że jeśli przelatujące wiosną przez wieś bociany nie zatrzymują się w niej, zwiastują pożar, natomiast odejście z gniazda – nędzę lub śmierć któregoś z domowników. Bocian uważany jest za stworzenie, które walczy ze złem (Skorupka 1985: 105), por.: *bocian, který čyści świat* – ‘człowiek uważający się za powołanego do zwalczania zła na świecie’ (za: Treder 2005: 191).

Z *bocianem* związana jest ludowa przepowiednia pogody, która obrazowo pokazuje nam, że ptak ten jest ZWIASTUNEM zmartwychwstania i wiosny, ponieważ symbolizuje powrót do życia, gdyż przylatuje w okresie, kiedy cała natura budzi się do życia z zimowego snu. Sprawdźmy, czy ptaki te przylatują o jednakowej porze roku i czy w tradycji ludowej, utrwalonej w związkach frazeologicznych, zostały jednakowo ukazane w języku polskim i czeskim:

*Na svatého Řehoře **čáp** letí od moře (a žába hubu otevře).*

Znana jest odwrotna kolejność używanych ekwiwalentów językowych, w której także utrzymywany jest rym, a mianowicie:

*Na svatého Řehoře žába hubu otevře, protože **čáp** letí od moře.*

*Na svatého Řehoře led plave od moře, žába hubu otevře, protože **čáp** letí od moře.*

Zauważamy, że według Czechów bociany przylatują w dzień imienin św. Grzegorza, to jest 12 marca, natomiast Polacy, zgodnie z ludową tradycją, zapamiętali powrót bocianów z południa do swoich gniazd w dniu św. Józefa, który przypada na 19 marca:

*Gdy na Józefa **bocian** przybędzie, to już śniegu nie będzie.*

*Jak na świętego Józefa **bociany** przybędą, to choroby zbożom nic szkodzić nie będą.*

Ta niewielka różnica przylotu bocianów w ludowych przepowiedniach pogody, dotycząca powrotu na okres lata, uwarunkowana jest – być może – położeniem geograficznym, dlatego do Czech przylatują wcześniej, a do Polski – troszkę później. Przylot bocianów został wprowadzony do ludowych porzekadeł na podstawie obserwacji, która odnosi go także na dzień imienin św. Franciszka, który obchodzony jest 2 kwietnia:

*Na świętego Franciszka zielenią się łąny i ze swego zimowiska wracają **bociany**.*

Natomiast, żeby nie mieć najmniejszej wątpliwości o nadchodzącej porze przylotu bocianów i ich obecności wśród nas, zauważyć możemy, że na świętego Izydora, (obchodzone jest 4 kwietnia) powstało ludowe stwierdzenie:

*Na świętego Izydora dla **bociana** jest już pora.*

Por. z czeskim ogólnie pojmowanym rodzajem ptactwa:

Na svatého Izidora oráče, i ptáče si radostí zaskáče (VP 1998: 102).

W nawiązaniu do zbliżającej się drugiej połowy sierpnia – czasu odlotu bociana – pojawiły się fenologiczne kalendarzowe przysłowia pogodowe, dotyczące pierwszych ODLOTÓW ptaków, w tym także bocianów. Rozpoczynają się od dnia imienin św. Jana, który obchodzony jest 29 sierpnia por.:

*Na svatého Jana stětí, **čápi** do teplej letí.*

Następnie, omawiając cechy tego PTAKA, chciałbym się zająć poszczególną DOMENĄ WYGLĄDU i ZACHOWANIEM BOCIANÓW.

Profilując *bociani krok*, dzięki naszemu doświadczeniu jesteśmy w stanie sobie wyobrazić nie tylko taki krok, wykonywany przez tego ptaka, ale potrafimy pojąć znaczenie tego wyrażenia: ‘powolny’, ‘przesadnie długi krok’. Wyrazić to spostrzeżenie możemy także przy użyciu porównania:

mít nohy jako čáp – ‘mieć chude i długie nogi’,
mít čapí nohy – ‘posiadać długie i cienkie nogi’,
x má nohy jako čáp – ‘mieć cienkie i długie nogi’,
x chodí jako čáp – ‘wykonywać długie kroki’,
x dělá čapí kroky – ‘robić długie kroki’,
x chodí jak bocian – ‘kroczyć sztywno’, ‘powoli’ i ‘poważnie’,
chodí jak bocian – ‘chodzić po podmokłych terenach’,
x robi bocianie kroky – ‘chodzić wysoko podnosząc nogi’,
x má bocianie nogy // nogy jak bocian – ‘długie’,
bocianie nogy pojmujemy w znaczeniu – ‘szczudła’,
x chodí na bocianích nogách – ‘na szczudłach’.

Mając zakodowany obraz bociana z długimi nogami, możemy w języku czeskim powiedzieć:

vyjde z toho jako čáp z konopí – ‘wyjdzie z trudnej sytuacji z łatwością, bez szwanku’.

Używając frazeologizmów: *x stoi jak bocian na gnieździe*; *x stoi jak bocian na nodze* powinniśmy wiązać te porównania z wykonywaną czynnością przez człowieka: ‘stać na jednej nodze’, ‘stać nieruchomo’, ‘pilnować okolicy’.

Okrucieństwo i złe postępowanie, np. ze swymi podwładnymi, określić możemy w języku czeskim, porównując zachowanie człowieka z wykonywaną ulubioną czynnością łowienia żab przez bociana:

x nakládá s poddanými jako čáp s žábami,
 ‘zachowywać się niemiłosiernie’ (LR 2000: 433).

W języku polskim, chcąc wyrazić posiadanie ‘długiej’ i ‘smukłej’ szyi, możemy użyć porównania: *mieć bocianią szyję // żurawią // labędzią szyję*. W języku czeskim używamy przeważnie porównań: *mít žirafí, labutí nebo husí krk*.

Natomiast czeskie wyrażenia:

čaponosec, čaponosý (Mates 2002: 37) odnoszą się do osoby, mającej ‘długi nos’.

Przezwise, przydomki, a także powstałe od nich, obecnie używane czeskie nazwiska takie, jak: *Čáp, Čápa, Čápek, Čapík, Čapka, Čápka, Čapla, Čapoun, Čapský, Čápský, Čapek, Čepék* (Mates 2002: 38) otrzymywali nasi przodkowie prawdopodobnie ze względu na charakterystyczny wygląd długich, cienkich nóg, długiego nosa, wysoką i szczupłą postawę, a także ze względu na powagę charakteru (i brak śmiechu), gdyż taki obraz BOCIANA został utrwalony w świadomości językowej naszych przodków.

Wyrażenie *bocianie gniazdo* używane jest w terminologii żeglarsko-marynarskiej, oznaczając ‘zawieszony kosz lub platformę na jednym z najwyższych miejsc na maszcie, z którego jest najlepszy widok obserwacyjny’. W czeskim slangu kolejarzy *čapí hnízdo* oznacza ‘komin Reissiga z rozetą u lokomotyw (z okrągłym ornamentem w kształcie stylizowanego rozwiniętego kwiatu róży lub innych elementów roślinnych)’ (Hubáček 2003: 33), przypominające właśnie kształt bocianiego gniazda.

Na podstawie ludowych wierzeń i tradycji powstał frazeologizm:

wierzyć w bociany – ‘przesąd, że dzieci się nie rodzą, lecz są przynoszone przez bociany’. Współcześnie wyrażenie to dotyczy – ‘być nieświadomym seksualnie’.

Pojęcie BOCIANA już w starożytnym Rzymie wykorzystywane było w języku prawniczym, por.: łac. *lex ciconaria* – pol. *bocianie prawo*, które nakazywało i zobowiązywało dzieci do utrzymywania starych, będących w potrzebie rodziców tak, jak to czynią bociany. Przenośnie w języku polskim istnieje wyrażenie *prawo boćkowskie* (Kopaliński 1988: 106) w znaczeniu – ‘rygor’, ‘surowość’, ‘karność’, ‘dyscyplina’.

Właśnie na podstawie wyżej wymienionych przykładów oraz kulturowo utrwalonych przekonań, możemy stwierdzić, że BOCIAN symbolizuje wędrówkę, wiosnę, zwiastuna szczęścia, dobrą wróżbę, płodność, urodzajność, macierzyństwo, wierność małżeńską, wdzięczność, posłuszeństwo, szczęście domowe, narodziny dziecka, obronę przed pożarem, spokój, uprzejmość, czystość, czujność, spryt, długowieczność, zmartwychwstanie, zapal religijny, wzniosłość i moralizowanie – podobnie jak ŻURAW – por. (Kopaliński 2001: 23).

JĘZYKOWY PORTRET BOCIANA

Z bocianem związana jest ludowa przepowiednia pogody i zaproponowana przeze mnie nowa kategoria analizy – DOMENA (faseta) CZASU – jako obraz PÓR ROKU, szczególnie w odnotowanych przysłowiach kalendarzowych, w których pojawiający się BOCIAN zwiastuje nadejście wiosny. Jego przylot i odlot świadczą o przemianach pór roku, por. przykłady paremiologiczne i fenologiczne:

WIOSNA	<i>na svatého Řehoře čáp letí od moře (a žába hubu otevře), (przyroda budzi się do życia) na svatého Řehoře žába hubu otevře, protože čáp letí od moře, na svatého Řehoře led plave od moře, žába hubu otevře, protože čáp letí od moře, gdy na Józefa bocian przybędzie, to już śniegu nie będzie, jak na świętego Józefa bociany przybędą, to choroby zbożom nic szkodzić nie będą, na świętego Franciszka zielenią się lany i ze swego zimowiska wracają bociany, na świętego Izidora dla bociana jest już pora,</i>
KONIEC LATA	<i>Na svatého Jana stětí, čápi do teplej letí.</i>
W szeroko rozumianej frazeologii (we zwrotach i wyrażeniach porównawczych) mamy utrwalone następujące cechy wyglądu BOCIANA:	
WYGLĄD:	<i>mít nohy jako čáp – ‘mieć chude i długie nogi’,</i>
NOGI	<i>mít čapí nohy – ‘posiadać długie i cienkie nogi’, x má nohy jako čáp – ‘mieć cienkie i długie nogi’, x ma bocianie nogi // nogi jak bocian – ‘długie’,</i>
JEDNA NOGA	<i>x stoi jak bocian – ‘stać na jednej nodze’, ‘stać nieruchomo’,</i>
KROK	<i>x dělá čapí kroky – ‘robić długie kroki’, x robi bocianie kroki – ‘chodzić wysoko podnosząc nogi’,</i>
SZCZUDŁA	<i>bocianie nogi pojmujemy w znaczeniu ‘szczudła’, x chodí na bocianích nogách – ‘na szczudłach’,</i>
SZYJA	<i>mieć bocianí szyję – ‘długa’ i ‘smukła’,</i>
NOS	<i>čaponosec, čaponosý – osoby mające ‘długi nos’,</i>
PRZESĄD	<i>wierzyć w bociany – ‘dzieci przynosi bocian’,</i>
GNIAZDO	<i>bocianie gniazdo – ‘zawieszony kosz na maszcie, z którego jest najlepszy widok obserwacyjny’, čapí hnízdo – ‘komin Reissiga z rozetą u lokomotyw’,</i>
ZACHOWANIE	
i SZCZĘŚCIE	<i>vyjde z toho jako čáp z konopí – ‘wyjdzie z trudnej sytuacji z łatwością, bez szwanku’ ZE WZGLĘDU NA DŁUGIE NOGI, gdzie bocian na gnieździe siedzi, tam piorun nie uderzy, kde má čáp hnízdo, tam je klid a pokoj, u niego bocian się gnieździ – ‘sprzyja mu szczęście’.</i>

4.3.5. ŽURAW

Žuraw (łac. *Grus grus*), czes. **JEŘÁB** – ‘duży ptak bagienny, o smukłej budowie ciała, długich, silnych nogach, długiej szyi i prostym dziobie, o popielato-czarnym upierzeniu. Zamieszkuje niedostępne mokradła Eurazji, zimuje w Afryce; w Polsce rzadki’ (Dunaj 2001: 903); ‘*velký pták s vysokýma nohama žijící na bažinách*’ (Filipec 2005: 121) – [tłum. pol. L.H.: wielki ptak z wysokimi nogami żyjący na terenach bagiennych].

Žuraw, na podstawie swojego WYGLĄDU I ZACHOWANIA został w polskiej frazeologii utrwalony metaforycznie w odniesieniu do takich cech, jak brak dyskrecji, czujność, ostrożność, płochliwość i ważność:

zapuszczać žurawia – ‘zaglądać gdzieś dyskretnie, potajemnie, bez czyjejś wiedzy’,
zapuścić (gdzieś) žurawia – ‘zaglądać tak, aby nikt nie widział’,
x jest czujny jak žuraw – ‘x zwraca na wszystko baczną uwagę’,
x stojí jak žuraw na straży – ‘x stoi wyprostowany w bezruchu’,
x chodí jak žuraw – ‘x porusza się wolno, prosto, dumnie i poważnie’.

Na podstawie obserwacji tego ptaka zostało (przeważnie przez naszych przodków – zarówno Czechów jak i Polaków) utworzonych kilka przysłów kalendarzowych, bazujących na przepowiadaniu pogody, obwieszczając początek wiosny lub koniec jesieni, porę sadzenia, siania i wypasania bydła itd, por.:

Jeřábi odletující volají: nechej svačinu, vezmi halenu a na jaro přiletující křičí: zahod' halenu, vezmi svačinu!
Letí-li jeřáb již počátkem října, to na Šimona a Judy (28.X.) bude zima všude.
Letí-li jeřábi již na počátku října, tak na konci tohoto měsíce bude panovat nevlídné a studené počasí (za: Vašků 1998: 265).

Przyloty **žurawi** – ‘**jeřábů**’, podobnie jak i powroty bocianów, ujmowane są jako symbol rozpoczynającej się wiosny:

Wczesne kaczki z žurawiami znakiem wiosny i z ciepłami.
Kiedy žurawie vysoko latają, přeđzej się wiosny ludzie spodziejają.

Z przybyciem **žurawi** przypomina się chłopom i rolnikom, że pora siać i bydło wypasać:

Jak přylecá žurawie, groch siać godzí się prawie.
Jak přylecá žurawie, možná bydló paść na trawie.

Žuraw symbolizuje, według ludowej tradycji, szczęście i wróżbę, dotyczącą łatwego i bezkomplikacyjnego porodu, por:

Kámen z jeřábího hnízda vložený do lože rodičky usnadňuje porod.

Żuraw łączony był z posiadaniem arystokratycznych manier, światowego stylu życia towarzyskiego, zadzierania nosa wobec innych stworzeń, eleganckiego zachowania się we własnym gronie. Cechy te przypisywane mu były z powodu pięknych wysmukłych kształtów ciała, muskania piór, wytwornych ruchów i eleganckiego chodu. Mają one odzwierciedlenie w przypisywaniu człowiekowi właściwości wielkości i długości:

x ma długie nogi jak żuraw,

x ma żurawie nogi,

x ma długą szyję jak żuraw,

x zapuszcza żurawia,

x jest wysoki jak żuraw,

x porusza się jak żuraw.

STOSUNEK CZŁOWIEKA DO ŻURAWIA oddany jest w przysłowiu: *żuraw grykę zjadł, bocian w sidło wpadł* (PPIO 2003: 501).

Według legendy i tradycji utrwalone w języku wyrażenie: *żurawie Ibikosa* oznacza ‘nieoczekiwanych świadków zbrodni’. Na greckim poecie lirycznym i śpiewaku wędrownym Ibikosie popełniono mord, którego jedynym świadkiem był klucz przelatujących żurawi. Mordercy jednak zdradzili się, gdy na rynku, wśród tłumu, jeden z nich na widok lecących żurawi zawołał: „*żurawie Ibikosa*” (za: Kopaliński 1988: 1357).

ŻURAW, podobnie jak BOCIAN, symbolizuje wzniosłość, nieśmiertelność, szczęście, podróż, wędrowkę, taniec, wiosnę, poranek, deszcz, wyrocznie, wróżbę, pilność, czujność, bystrość, wścibstwo, ostrożność, długowieczność, żądzę, miłość, pobożność, miłosierdzie, wierność, dobrobyt, arystokratyzm, zarozumiałość, snobizm, skąpstwo i poezję – por. (Kopaliński 2001: 515).

Człowiek stworzył, na podstawie wyglądu tego ptaka urządzenie dźwigowe złożone z konstrukcji nośnej i mechanizmów do podnoszenia i przenoszenia transportowanego ładunku, zawieszonego na ruchomym ramieniu; używane przeważnie w portach, w budownictwie, por. np. *żuraw portowy*. Szczegółowe nazewnictwo (około sześćdziesięciu przykładów) odnaleźć możemy w polsko-czeskim słowniku technicznym (Radvanovský, Kašová 2004: 1000-1001). Żurawiem nazywamy również urządzenia do wyciągania wody ze studni, składające się z długiej dwuramiennej żerdzi umieszczonej na wysokim słupie (za: PSJP Dunaj 2001: 903).

JĘZYKOWY PORTRET ŻURAWIA

Z ŻURAWIEM, analogicznie jak z BOCIANEM, wyróżnić możemy paremiologiczne przykłady, uwzględniając szczególnie model pojęciowy PORY ROKU, por.:

WIOSNA	<i>wczesne kaczki z żurawiami znakiem wiosny i z ciepłami, kiedy żurawie wysoko latają, prędzej się wiosny ludzie spodziewają, jak przylecą żurawie, groch siać godzi się prawie, jak przylecą żurawie, można bydło paść na trawie, jeřábi na jaro přiletující křičí: zahod' halenu, vezmi svačinu!</i>
JESIEŃ	<i>jeřábi odletující volají: nechej svačinu, vezmi halenu!</i>

Cześci ciała ŻURAWIA dotyczące – modelu kognitywnego WYGŁĄDU – zostały wykorzystane we frazeologii, por.:

WYGŁĄD:

NOGI	<i>x ma długie nogi jak żuraw, x ma żurawie nogi,</i>
SZYJA	<i>x ma długą szyję jak żuraw,</i>
WZROST	<i>x jest wysoki jak żuraw,</i>

W modelu pojęciowym – **ZACHOWANIE** zauważamy:

SPOSÓB PORUSZANIA	<i>x porusza się jak żuraw, x chodzi jak żuraw – ‘x porusza się wolno, prosto, dumnie i poważnie’,</i>
CZUJNOŚĆ	<i>x jest czujny jak żuraw – ‘x zwraca na wszystko baczność uwagę’, x stoi jak żuraw na straży – ‘x stoi wyprostowany w bezruchu’,</i>
PATRZENIE DYSKRETNE	<i>zapuszczać żurawia – ‘zaglądać gdzieś dyskretnie, potajemnie, bez czyjejś wiedzy’, zapaść (gdzieś) żurawia – ‘zaglądać tak, aby nikt nie widział’,</i>
ŚWIADEK WYDARZENIA	<i>żurawie Ibikosa – ‘nieoczekiwany świadek zbrodni’.</i>

4.3.6. J A S K Ó Ł K A

Jaskółka (łac. *Hirundo rustica*), czes. **VLAŠTOVKA**, potocznie *laštovka* – ‘drobny i zwinny wędrowny ptak o długich, ostro zakończonych skrzydłach i widełkowatym ogonie, odznaczający się szybkością w locie, owadożerny’ (Dunaj 2001: 197); ‘*pták se štíhlými křídly a s hluboce vykrojeným ocáskem*’ (Filipec 2005: 494) – [tłum. pol. L.H.: ptak z wąskimi szczupłymi skrzydłami i głęboko wyciętym ogonie].

We współczesnym języku polskim wyraz JASKÓŁKA ma następujące znaczenia:

- najwyższy balkon w sali koncertowej lub widowni teatru // opery – po czesku ‘*bidýlko*’ w znaczeniu ‘wysoko’, ‘wysoka żerdź’, por.: *siedzieć na jaskółce* – w teatrze: ‘zajmować miejsce na najwyższym balkonie, na galerii’. „*Bilety na piątkową premierę wyprzedane zostały już wiele miesięcy temu, mimo że były wyjątkowo drogie. Nawet ci, którzy chcieli **siedzieć na „jaskółce”**, musieli zapłacić mnóstwo pieniędzy* (za: NSFLebda 2005: 60). Wyrażenie przestarzałe w języku polskim – **na jaskółce** oznacza ‘na strychu’, por.: *mieszkamy na jaskółce, ciasnej i zimnej* (za: WSFJP 2003: 280),
- rodzaj zaczesanych włosów od obu stron skroni do tyłu, por.: *uczesanie // włosy w jaskółkę* – po czesku *účes ‘na havla’*,
- w sporcie rodzaj figury gimnastycznej i łyżwiarskiej – po czesku ‘*váha*’ lub ‘*holubička*’ – ‘charakterystyczny ruch’, por. pol. *wykonać jaskółkę* – czes. *udělat váhu nebo holubičku* – ‘ureczywistnić figurę gimnastyczną, stając na jednej nodze, pochylając tułów w przód i rozstawiając ramiona’,
- w sporcie rodzaj wykonywanego skoku do wody – po czesku ‘*vlaštovka*’ – ‘ułożenie rąk i nóg wobec skrzydeł ptaka’,
- w krawiectwie rodzaj zakietu o długich, skośnie ściętych polach według mody z drugiej połowy XIX wieku – po czesku ‘*krovky*’ (*týkající se fraku*), przypominające zakończenie skrzydeł w pozycji nie latającej (siedzącej) jaskółki,
- w religii siostra zakonna, określana w języku czeskim jako ‘*jeptiška*’.

Wyżej wymienione przykłady dotyczą kręgu skojarzeń ludzkiego myślenia, które są wykorzystywane we frazeologii. Mówiąc inaczej, polisemiczne znaczenia słowa *jaskółka* reprezentują różne sposoby obrazowości treści poznawczych (Langacker 2005: 24) i profilowania poszczególnych informacji. Dobrze utrwalone w języku wyrażenie jest zazwyczaj wieloznaczne, to jest ma szereg powiązanych ze sobą sensów, które tworzą złożoną kategorię w postaci modeli kognitywnych, por. (Langacker 1995: 18-29).

Polskiemu przysłowiu: *jedna jaskółka nie czyni wiosny* w języku czeskim odpowiada porzekadło także tego wyrazu i samą nazwą, wykorzystujące znaczenie: *jedna vlaštovka jaro nedělá*. Przysłowie to, wywodzące się z bajki Ezopa, tłumaczymy tym, iż jeden przypadek nie może decydować o ogólnym wniosku. Rozrzutny bohater tej bajki roztrwonił cały majątek, jaki posiadał, oprócz płaszcza. Zobaczywszy jaskółkę pomyślał, że wiosenne słońce go ogrzeje, więc sprzedał także płaszcz. Ponieważ pogoda lubi płatać figle, wróciły chłody, jaskółka zginęła, a marnotrawca ją przeklął, bo w jego mniemaniu go oszukała.

Jaskółka jest zwiastunem wiosny por.: czes. *první vlaštovka* ‘o něčem, co je předzvěstí nějakého hromadného jevu’ (Filipec 2005: 494) – pol. *pierwsza jaskółka*, ale także uważana jest za ptaka zdolnego przepowiadać pogodę:

*létají-li vlaštovky nízkou, bude pršet – když se jaskółka sníží, deszcz se do nás blíží,
vlaštovka přináší jaro, ale kukačka teplé dny,*

pijí-li vlaštovky vodu a létají-li nízkou nad vodou a dotýkají-li se hladiny bude pršet.

Pierwsza jaskółka może być ‘zwiastunem’ i ‘zapowiedzią zmian na lepsze’, por.: „(...) produkcja przemysłowa będzie wyższa niż rok temu – dodał prof. Winiecki. Według Krzysztofa Rybińskiego, dane o produkcji przemysłowej w lipcu są **pierwszymi jaskółkami** poprawy w gospodarce” („Rzeczpospolita” 18.08.2001 za: NSFLebda 2005: 60).

W czeskiej kulturze znana jest *jiříčka* (łac. *Delichon urbica*), która w Polsce występuje pod nazwą *jaskółka oknówka*. Czeska nazwa tego ptaka, por. (ČES 2001: 251, VP 1998: 110) pochodzi z obserwacji jego przylotu, przypadający na dzień św. Jerzego, (swojego patrona kalendarzowego): *na svatého Jiří, jiříčky již víří*. Z czeskimi imieninami św. Jerzego – czes. *sv. Jiří*, obchodzony 24 kwietnia – istnieje sporo ludowych porzekadeł, które mówią nam, że nadeszła nowa pora roku, wiosna, a z wiosną kojarzy nam się także przylot jaskółek, por.:

sv. Jiří zvítězil nad saní, zvítězil i nad zimou.

Co Martin připraví (11. XI), to Jiří odplaví – ‘o mrozach, lodzie i zimie’.

Na svatého Jiří, rodí se jaro.

Svatý Jiří k létu míří.

O Jiřím odcházejí zbojníci do hor.

Na svatého Jiří prodej boty a kup si noty, jaro je zde.

Z czeską *jiříčkou*, *vlaštovkou* i *laštovkou*, pojawiającą się w trzech wariantach językowych, istnieje sporo przysłów kalendarzowych, dotyczących PRZYLOTU tych ptaków, por.:

Vlaštovice – jara svíce.

Špačkové přinášejí zprávu o jaru, vlaštovky jaro i teplé dny.

Dokud vlaštovička nezašveholí, jaro nebude.

Začnou-li v březnu měkké větry, navracují se laštovice.

Laštovice letí, zvěstuje podletí (według staroczeskiego podziału kalendarzowego

istniało od sześciu do ośmiu pór roku. Tzw. czes. *podletí* było okresem, który rozpoczynał się właśnie w dniu zwiastowania Marii Panny, to jest od 25. marca).

Na zvěstování Panny Marie, vlaštovička jaro zvěstuje (25. III.).

Panny Marie zvěstování – vlaštoviček přivítání.

Panna Maria na slunci, někdy jen na srdci, zahrívá vlaštovičku.

Czescy przodkowie nazywali *jaskółkę*, według wczesnych jej marcowych powrotów z ciepłych krajów, tzw. czes. *ptáčkem Panny Marie* – pol. *ptaszkiem Marii Panny*, a święto Zwiastowania Marii Panny, przypadający na dzień 25 marca dniem: czes. *dnem Panny Marie laštovičné* – pol. ‘dniem jaskółczej Panny Marii’. Istnieją jeszcze następne ludowe przysłowia kalendarzowe, wykorzystujące nazwę jaskółki, które używane są w czeszczyźnie:

Laštovičin zobáček je krátký, ale zvláště v březnu sladký (za: VP 1998: 87-88).

Na svatého Jiří, jiříčky již víří.

Ve svatojiřském týdnu přilétají jiříčky.

Dokud nepřiletí jiříčka, nepůjdou krávy na pastvu.

Návrat jiříčky ohlašuje návrat letních bouřek (Vašků 1998: 110).

W polskiej kulturze pojawienie się JASKÓŁEK zwiastuje nadejście WIOSNY, por.:

Jaskółka i pszczołka znakiem to wiosny dla świata.

Na Zwiastowanie jaskółki się ukazują, ludziom wiosnę zwiastują.

Na zwiastowanie Najświętszej Panny jaskółki się pokazują i wiosnę zwiastują.

Z ODLOTEM jaskółek związane są następujące czeskie przysłowia kalendarzowe:

Panna Marie, vlaštovky svolává (15. VIII.).

Na Panny Marie nanebevstoupení, prvních vlaštovek rozloučení.

Na svatého Jana stětí, vlaštovička od nás letí (29. VIII.) za: (Vašků 1998: 217).

Panny Marie narození – vlaštoviček rozloučení.

Laštovice u nás jsou mezi svátkami Panny Marie za: (Vašků 1998: 242).

O svatém Matouši, vlaštovka nás opouští (21. IX.).

Podejmując jakieś działanie lub przedsięwzięcie, lepiej liczyć na siebie samego, niż z kimś zakładać wspólne, czasami ryzykowne spółki, o czym mówi polskie przysłowie:

powiedziały jaskółki, że niedobre (są) spółki lub

mówiły jaskółki, że najgorsze są spółki.

Istnieje kontynuacja tego przysłowia z wykorzystaniem jeszcze innego ptasiego ekwiwalentu: *powiedziały jaskółki, że niedobre są spółki, powiedziały bociany, że niedobre są zmiany*; (por.: *Gdzie spółka, tam spórka; gdzie wielki dochód, tam wielki rozchód* (KP 2005: 257).

W czeskiej frazeologii *jaskółka* kojarzona jest z czystym ptakiem, stąd też występujące porównanie: *x je čistotný jako vlaštovička*. Ptak ten porównywany jest z szybkim mówieniem:

x švitoří jako vlaštovky – ‘gadatliwy’,

x šveholí jako vlaštovička – ‘szczebiocze’,

z x je velká mluvká vlaštovička – ‘pleciuga’.

Innego ekwiwalentu językowego (czes. *jaskółki* i pol. *gołębi*) używają szczególnie dzieci podczas zabawy, polegającej na puszczaniu samolotów zrobionych z papieru:

czes. *letí vlaštovka*,

pol. *puszczać gołębie*.

JĘZYKOWY PORTRET JASKÓŁKI

Pojęcie – (portret pojęciowy) – JASKÓŁKI (tak jak BOCIANA i ŻURAWIA) utożsamiam z modelem pojęciowym: CZASU i PORĄ ROKU oraz PRZEPOWIEDNIĄ POGODY, por.:

DESZCZ

czes. *létají-li vlaštovky nízko, bude pršet*,

pol. *kiedy się jaskółka zniża, deszcz się do nas zbliża*,

czes. *pijí-li vlaštovky vodu a létají-li nízko nad vodou a dotýkají-li se hladiny bude pršet*,

WIOSNA

czes. *vlaštovka přináší jaro, ale kukačka teplé dny*,

na svatého Jiří, jiříčky již víří,

vlaštovice – jara svíce,

špačkové přinášejí zprávu o jaru, vlaštovky jaro i teplé dny,

dokud vlaštovička nazašveholí, jara nebude,

začnou-li v březnu měkké větry, navracují se laštovice,

laštovice letí, zvěstuje podletí,

na zvěstování Panny Marie, vlaštovička jaro zvěstuje,

Panny Marie zvěstování – vlaštoviček přivítání,

Panna Marie na slunci, někdy jen na srdci, zahřívá vlaštovičku,

laštovičin zobáček je krátký, ale zvláště v březnu sladký,

ve svatojiřském týdnu přilétají jiříčky,

dokud nepřiletí jiříčka, nepůjdou krávy na pastvu,

pol. *jaskółka i pszczołka znakiem to wiosny dla świata*,

na Zwiastowanie jaskółki się ukazują, ludziom wiosnę zwiastują,

na zwiastowanie Najświętszej Panny jaskółki się pokazują

i wiosnę zwiastują,

LATO

czes. *návrat jiříčky ohlašuje návrat letních bouřek*,

KONIEC LATA

czes. *Panna Marie, vlaštovky svolává* (15. VIII.),

na Panny Marie nanebevstoupení, prvních vlaštovek rozloučení,

na svatého Jana stětí, vlaštovička od nás letí (29. VIII.),
 Panny Marie narození – vlaštoviček rozloučení,
 laštovice u nás jsou mezi svátkami Panny Marie,
 POCZĄTEK JESIENI czes. o svatém Matouši, vlaštovka nás opouští.

W związku ze sposobem ZACHOWANIA, który właściwy jest dla jaskółek przed odlotem do ciepłych krajów, wyróżnić można pojęciowy model (ZBIÓRKI jako ciasnoty), por.:

CIASNOTA czes. *sedět (někde) jako vlaštovka na drátě* – ‘siedzieć jeden
 czes. (jaskółka) obok drugiego’,
 pol. (wrona) pol. *obsiąść coś jak wrony*.

JASKÓŁKA w czeskiej kulturze utożsamiana jest z ptakiem gadatliwym i szybko mówiącym, a także z symbolem porządku i higieny osobistej, por.:

GADATLIWOŚĆ *x švitoří jako vlaštovky* – ‘gadatliwy’,
 x šveholí jako vlaštovička – ‘szczeciocze’,
 z x je velká mluvka vlaštovička – ‘pleciuga’,
 x mluví jako vlaštovka – ‘mówić szybko jeden przez drugiego’,
 CZYSTOŚĆ *x je (velmi) čistotná jako vlaštovice // vlaštovička*.

Korzystając z ptasiej terminologii, używamy w języku polskim pojęcia JASKÓŁKI na określenie: ‘najwyższego balkonu w teatrze’, ‘rodzaju fryzury’, ‘figury gimnastycznej lub łyżwiarskiej’, ‘skoku do wody’, ‘rodzaju zakietu o długich polach ukośnie ściętych po bokach (na kształt złożonych skrzydeł jaskółki)’, ‘siostry zakonnej’, a w języku czeskim tylko na określenie ‘skoku do wody’. Pozostałe polskie „jaskółcze nazewnictwo” w języku czeskim ma inne odpowiedniki leksykalne, jak: *bidýlko, na havla, váha, holubička, krovky, jeptiška*. W dziecięcej zabawie, dotyczącej puszczania papierowych samolotów użyjemy w języku czeskim nazwy *jaskółka*, por.: *x pouští vlaštovky, x dělá vlaštovky, x hází vlaštovky z okna*. Przykłady te świadczą o ważności langackerowskich wymiarów obrazowania, których wybór i układ ostatecznie nadają językowy kształt konceptualizacjom JASKÓŁKI.

JASKÓŁKA jest więc symbolem świata słonecznego, wczesnego ranka, wiosny, odrodzenia natury, lata, radości, równości, zadowolenia z losu w biedzie, pogody ducha, nadziei, budowniczego, pracowitości, pilności, szczęścia domowego i wolności (za: Kopaliński 2001: 115). Pojawienie się zbudowanego jaskółczego gniazda oznacza dobrą wróżbę dla domu.

4.3.7. SKOWRONEK

Skowronek (łac. *Alauda arvensis*), czes. **SKŘIVÁNEK** – ‘niewielki ptak śpiewający o szarym upierzeniu, zamieszkujący pola i stepy’ (Dunaj 2001: 642); ‘*šedohnědý zpěvný pták při letu strmě stoupající*’ (Filipec 2005: 391) – [tłum. pol. L.H.: szarobrzązowy śpiewający ptak, który podczas lotu stromo wznosi się w powietrze].

Skowronek utożsamiony jest z rannym ptaszkiem i heroldem ranku – przeciwieństwo np. sowy, puchacza czy puszczyka – ptaków nocnych:

*Jak skowronek zaświergoli, myślą chłopci o roli,
żwawy skowronek poseł dnia, wita swą pieśnią szary świt,
i malý skřivánek, když zpívá, pracuje a zpěvem svým sedláka oblažuje.*

Legenda opowiada o powstaniu skowronka. Stworzył go Zbawca z garści gliny, bo nie chciał, żeby chłop-rolnik pracował samotnie w polu. Chciał, by mu ten ptaszek umilał swoim śpiewem ciężką pracę na roli, o czym mówią wyżej zaznaczone przykłady.

X má hlásek jako mladý skřivánek – ‘przyjemny, miły, powabny, wdzięczny głos’.

Skowronek symbolizuje niebo, połączenie nieba i ziemi, medytację, nadzieję i miłość:

skřivánek nízko žije, ale vysoko Boha chválí.

Ptaka tego przenośnie określamy zegarem rolników, ponieważ rolnicy wcześniej wstają por.:

*kto ze skowronkami wstaje, može z kurami iść spać,
wstawać ze skowronkiem // kurami,
žeńcy wstają ze skowronkiem i ze skowronkiem kładą się spać.*

Ze skowronkiem związana jest ludowa prognoza pogody i pór roku, mówiąca nam o tym, że – oprócz jaskółki – jest on także zwiastunem wiosny i koniecznie musi się w lutym odezwać. W języku czeskim w przepowiedni prognozy pogody występuje skowronek, a podstawą tego niżej wymienionego paremiologicznego związku frazeologicznego jest rym (Mrhačová 2003: 126):

na Hromnice musí skřivánek vrznout, i kdyby měl zmrznout.

Znana jest jeszcze kontynuacja tej prognozy, w której porównuje się skowronka ze skąpym muzykantem (Bittnerová, Schindler 2003: 39):

*skřivánek na Hromnice musí vrznout kdyby měl zmrznout,
ale muzikant rači by zmrzl, nežby zadarmo vrzl.*

Ze skowronkiem w czeskich fenologicznych przepowiedniach pogody, to jest badaniach czasu występowania powtarzających się cyklicznie zjawisk przyrody oraz poznawania zmienności sezonowej (np. pór kwitnienia roślin lub przylotu // odlotu ptaków), używane są porzekadła:

Jak dlouho skřivan před Hromnicemi vrzá, tak dlouho po nich zmrzá (VP 1998: 69).

Na Hromnice – skřivánek přes hranice.

Na Hromnice se skřivan musí napít z koleje.

Na Hromnice musí skřivan na pole, buď mu milo, nebo ne.

Na svatého Blažeje, napije se skřivan z koleje (3. II.).

Svatá Dorota donese skřivánka v košíčku (6. II.).

Ze świętą Dorotą związane są różne gatunki PTACTWA, które przylatują lub zaczynają się „rozgrzewać” przed nadchodzącą wiosną, por.:

Svatá Dorota rozdává ptácatům noty.

Na svatou Dorotu si jdou ptáci kupovat na ptačí trh pišťaly.

Svatá Dorota rozdává ptákům pišťaly.

Svatá Dorota rozdává ptáčkům písničky.

W czeskich fenologicznych prognozach pojawia się jeszcze skowronek w następnych (przysłowia kalendarzowych), por.:

Svatá Panna Juliána, na skřivánka zavolá (16. II.).

Na svatého Matěje, slunce pozře závěje a skřivan si vesele zapěje (24. II.).

Na svatého Matěje, skřivan pije z koleje (za: VP 1998: 65-66).

O tym, że skowronek jest już w lutym obecny w Czechach i słyszany jest jego śpiew, świadczą następujące przysłowia:

Když skřivánek v únoru zpívá, brzy se pod nose mslívá.

Když skřivánek v únoru zpívá, velká zima potom bývá.

Skowronek w czeskiej kulturze kojarzony jest ze śpiewem już w lutym, kiedy jest jeszcze na polach sporo śniegu. Na podstawie tej obserwacji powstał czeski idiom frazeologiczny:

Skřivanci zpívají ‘śnieg chrupie pod nogami’ (LR 2000: 717).

W polskiej tradycji ludowej, dotyczących fenologicznych przysłów kalendarzowych, **skowronek** pojawia się w znanych językowych przykładach w trzech miesiącach: w styczniu w dniu imienin Agnieszki¹⁷ (21 stycznia), w luty w dniu imienin Doroty (6 lutego) oraz w marcu, w dniu imienin Kazimierza, który obchodzony jest 4 marca:

Święta Agnieszka wypuszcza skowronka z mieszka.

¹⁷ Przykład ten, dotyczący pojawienia się skowronków w styczniu (por. Masłowsky 2003: 507) jest raczej niemożliwy, ponieważ skowronków o tej porze według badań naukowych i ornitologicznych jeszcze nie ma, gdyż są ptakami wędrownymi. Ptaki te, szczególnie ich śpiew często mylono z dzierlatką ‘chocholoušem’ (łac. *galerida*), który jest ptakiem osiadłym, chronionym i przypomina pod względem wielkości i wyglądu właśnie skowronka. Bardziej wiarygodne przysłowie, odnośnie pojawienia się skowronka w przestrzeni czasowej wydaje się porzekadło (por. Kłosińska, Sobol, Stankiewicz 2005: 480) *Święta Agnieszka wypuszcza skowronka z mieszka*, że dzień Św. Agnieszki, zwiastujący wiosnę przypada na 20 kwietnia.

To przysłowie kalendarzowe istnieje też w języku czeskim, por.:

Svatá Anežka (21.I.) je-li laskavá, vypustí skřivánka z rukáva.

Jednak warto ponownie zwrócić uwagę na fakt, że według przeprowadzonych ornitologicznych badań nie może być skowronek u nas w styczniu obecny. Czeski pisarz, myśliwy i leśniczy Jan Vrba (1889-1961) napisał, że „już od lutego wkraczał w las i bacznie czekał na pojawienie się skowronków. Wynik jego trzydziesto jedno letniej obserwacji był następujący: dwadzieścia jeden razy skowronki przyleciały z południa w ostatnich dniach lutego, a jedenaście razy początkiem marca” (za: Vašků 1998: 23):

Agnieszka laskawa puszcza skowronka z rękawa.

Święta Dorota wypuszcza skowronka za wrota.

Na świętego Kazimierza wylezie skowronek spod pierza.

Na wiosnę cały, otaczający nas świat budzi się do życia, o czym świadczą niżej wymienione przykłady:

Na świętego Kazimierza pełno już młodego zwierza.

W tym okresie zabronione jest polowanie na zwierzęta, o którym mówi następny przykład:

Na świętego Kazimierza pokój dla łowcy i zwierza.

Skowronek jest zwiastunem zbliżającej się wiosny, co potwierdza właśnie jego śpiewanie:

skowronka pieśń to o wiosnie wieść.

Skowronek symbolizuje wielką radość, zadowolenie, dobry humor, szczęście i pełną euforię:

x jest cały w skowronkach,

x jest wesoły jak skowronek,

x jest radosny jak skowronek.

JĘZYKOWY PORTRET SKOWRONKA

Pojawienie się SKOWRONKA, podobnie jak JASKÓŁKI oznacza zwiastowanie PRZEMIANY PORY ROKU, które zaliczam do STOSUNKU CZŁOWIEK-ZWIERZE, np.:

ZIMA-WIOSNA

na Hromnice musí skřivánek vrznout, i kdyby měl zmrznout,

na Hromnice – skřivánek přes hranice,

na Hromnice se skřivan musí napít z koleje,

na Hromnice musí skřivan na pole, budiž mu milo, nebo ne,

na svatého Blažeje, napije se skřivan z koleje,

svatá Dorota donese skřivánka v košíčku,

svatá Panna Juliána, na skřivánka zavolá,

	<i>święta Agnieszka wypuszcza skowronka z mieszka, Agnieszka łaskawa puszcza skowronka z rękawa, święta Dorota wypuszcza skowronka za wrota, na świętego Kazimierza wylezie skowronek spod pierza, na svatého Matěje, skřivan pije z koleje, skowronka pieśń to o wiosnie wieść, když skřivánek v únoru zpívá, brzy se pod nose m slívá, když skřivánek v únoru zpívá, velká zima potom bývá, na svatého Matěje, slunce pozře závěje a skřivan si vesele zapěje, jak dlouho skřivan před Hromnicemi vrzá, tak dlouho po nich zmrzá, jak skowronek zaświergoli, myslą chłopi o roli, żwawy skowronek poseł dnia, wita swą pieśnią szary świt, i malý skřivánek, když zpívá, pracuje a zpěvem svým sedláka oblažuje, kto ze skowronkami wstaje, može z kurami iść spać, wstawać ze skowronkiem // kurami, żeńcy wstają ze skowronkiem i ze skowronkiem kładą się spać, x jest cały w skowronkach, x jest wesoły jak skowronek, x jest radosny jak skowronek, x jest szczęśliwy jak skowronek, x jest zadowolony jak skowronek.</i>
LUDOWE	
PRZEPOWIADANIE	
POGODY	
WCZESNY PORANNEK	
ZEGAR ROLNIKÓW	
RADOŚĆ	

Skowronek symbolizuje niebo, złączenie nieba z ziemią, medytację, wiosnę, świat, poranek, czasomierz, nadzieję, miłość, wesołość, lekkomyślność, żywość, ruchliwość, skrzydło, natchnienie, pieśń, przyrodzony kunszt, przesłanie i pokorę kapłańską (za: Kopaliński 2001: 384).

4.3.8. GOŁĄB

Gołąb (łac. *Columba*), czes. **HOLUB** – ‘ptak średniej wielkości, żyje dziko lub jest oswojony, roślinożerny; także samiec tego ptaka’ (Dunaj 2001: 157); ‘*středně velký pták žijící divoce nebo chovaný v mnoha plemenech*’ (Filipec 2005: 98) – [tłum. pol. L.H.: średnio wielki ptak żyjący dziko lub chodowany w wielu odmianach].

Ptak ten jest symbolem (Kopaliński 2001: 95-96) niebiańskiej czystości i niewinności, miłości, pokory i dobroci. Przykładem tak pojmowanej symboliki związanej z tym ptakiem mogą być używane w języku potocznym frazeologizmy porównawcze, np.:

czes. *x má srdce jako holub* – pol. *x ma serce jak gołąb* // *gołąbek*,

czes. *x má holubčí srdce* – pol. *x ma gołębie serce*, ↔ *X JE DOBRÁK*,

czes. *x je holubice míru* – pol. *x jest gołębicą pokoju* // *gołąb pokoju*.

W kulturach słowiańskich w odniesieniu do tradycji chrześcijańskiej – Starego i Nowego Testamentu o podobnych uwarunkowaniach, identyczną osobę można porównać do różnych przedstawicieli zwierząt: owieczki, baranka, o bardzo miłym, dobrym i spokojnym charakterze, który na stałe utrwalił się w kulturze i języku, por.:

x má holubčí (ovčí, beránčí) povahu.

Przeciwieństwem do czułego i łagodnego człowieka będzie osoba cyniczna, nieczuła i gruboskórna, którą w języku czeskim opiszemy w taki sposób, że:

x má hroší kůži – [dosłownie: ‘x ma skórę z hipopotama’ // ‘x ma hipopotamią skórę’].

Zachowanie takiej osoby jest porównywane do skóry hipopotama. Jego skóra jest gruba, a to może kojarzyć się, że jest nieczuły, czyli gruboskórny: CIENKA SKÓRA TO CZUŁOŚĆ A GRUBA SKÓRA TO NIECZUŁOŚĆ.

GOŁĄB został utrwalony w pamięci użytkowników i znaczeniu we frazeologii jako:

holubice s olivnou ratolestí – gołąbek z gałązką oliwną → ‘znakiem pokoju’,

x je mírná, krotká jako holubice – ‘x jest łagodnego i potulnego charakteru’,

x má holubčí povahu – ‘człowiek gołębiej dobroci; człowiek pokorny, dobry i spokojny’,

x je pokorná jako holubička – ‘osoba dobroduszna i spokojna’,

chovají se k sobě jako dva holoubci – ‘są zakochani’,

vrkat jako holoubek – ‘rozmowy zakochanych’ – por. z cietrzewiem *tokat jako tetřev*,

x vrká jako holub – ‘opowiada o przeżywanej miłości’,

cukrovat jako dvě hrdličky – ‘o bezgranicznie zakochanych’.

O miłości, w liryczno-epicznym poemacie bajronicznym pod tytułem „*Máj*“, wyrażał się jeden z największych czeskich poetów, czołowy twórca okresu czeskiego romantyzmu Karel Hynek Mácha, wykorzystując nazwy ptasie, np. gołąbka (synogardlicę; turkawkę) i słowika, por.:

Hrdliččin zval ku lásce hlas,

svou lásku slavík růži pěl.

Za pomocą nazwy *gołąb* we frazeologii mówimy i miłości, czułości, namiętności itp.:

x s y cukrují jako holoubci – ‘rozmowy o wyznawanej miłości’,
x s y se mají rádi jako holoubkové – ‘delikatnie i czule się kochać’,
žít spolu jako dva holoubci – ‘żyć w zgodzie’,
žít spolu jako dvě hrdličky – ‘o zakochanych, żyjących w miłości’,
x žije s y jako dva holoubci – ‘spędzać życie w miłości’,
hrdličkovat se – ‘delikatnie całować się’,
kochać się jak dva gołąbki – ‘darzyć się silnym uczuciem miłości’,
kochać się jak para gołąbków – ‘bardzo się kochać’,
gruchać jak dva gołąbki – ‘czule rozmawiać ze sobą, okazując sobie sympatię i miłość’,
kochać się jak dva gołąbki – ‘być zakochanym’,
żyć jak para gołąbków – ‘żyć zgodnie i kochać się’,
můj gołąbku // můj gołąbku kochany – ‘pieszczotliwie w zwrocie do osoby bliskiej // kochanej’,
moja gołąbko // moja gołębico – ‘zwrot do osoby bliskiej i kochanej’,
gołąbek pokoju – ‘symbol pokoju i pojednania’,
x zachovuje se jak gołąbek pokoju – ‘osoba wprowadzająca ład i spokój, godząca zwaśnionych’,
člověk gołębiego serca – ‘osoba niezwykle dobra’,
člověk o gołębim sercu – ‘osoba łagodna, tkliva’,
gołębie serce – ‘dobre, czule, łagodne usposobienie’,
gołěbia lăgodnoř – ‘łagodne usposobienie, wielka łagodność’,
gołąbek dobroci – ‘ktoś niezwykle dobry, tklivy’,
x ma gołębie serce – ‘serce czule, bardzo dobre’,
x posiąda gołębie serce – ‘serce niezwykle dobre, wrażliwe’,
x ma gołębią duř – ‘mieć bardzo dobrą, wspaniałą duszę i usposobienie’,
x ma gołębi charakter – ‘charakter łagodny, spokojny, ugodowy, spolegliwy’.

Dobroduszna GOŁĘBICA została w języku czeskim żartobliwie porównana z GLUPOTĄ, por. *glupota může mít skrzydla* tak, jak to powiedział doktor Štrosmajer w filmie: „*Nemocnice na kraji města*“ – Szpital na peryferiach: „*Ježeli glupota mialaby skrzydla, to Pani latala by jak gołębica*”. Głupotę z wykorzystaniem nazwy GOŁĄB, (por. Zaorálek 2000) w języku czeskim możemy określić następującymi wyrażeniami:

x dělă holuba,
x dělă y-ovi holuba – ‘płacić za kogoś wydatki’; ‘pozwalać wykorzystywać się finansowo’,
neumí holuby lapat.

We wszystkich wyobrażeniach słowiańskich GOŁĄB zaliczany jest do czczonych, dobrych i dobroduszných ptaków, podobnie jak bociany, jaskółki, skowronki czy słowiki, por.:

dobří holubi se vracejí (dobrý holub se vždycky vrátí) – ‘człowiek zawsze wraca do domu; do korzeni’.

Holoubě z dobré rodiny nehřaduje nad rodiči, ale na třetí větví pod nimi (VSCAP 1996: 249) – ‘szacunek do rodziców’.

GOŁĄB jest bogato reprezentowany w Starym i Nowym Testamencie, gdyż jest „najważniejszym ptakiem Biblii”, por. (Kopaliński 2004: 263). Według moich obliczeń, doliczyłem się 48 wersetów biblijnych (w zależności od dokonanego rodzaju i wersji tłumaczenia), w których pojawia się bazowy leksem *gołęb* // *gołęb**icy*. Omawiany ptak symbolizuje w Piśmie Świętym ‘łagodność’, ‘dobroć’, ‘niewinność’, ‘nieskazitelność’ i ‘prostotę’, por. wybrane tłumaczenia pochodzące z *Biblii Tysiąclecia* i *Czeskiego Przekładu Ekumenicznego*: „*Oto ja was posyłam jak owce między wilki. Bądźcie więc roztropni jak węże i nieskazitelni jak gołębie!*” – czes. *Hle, já vás posílám jako ovce mezi vlky; buďte tedy obezřetní jako hadi a bezelšní jako holubice*. (Ewangelia wg Mateusza. 10: 16). Symbolizuje także pokój między Bogiem i rodziną Noego oraz opadanie wód potopu: „*Gołębica wróciła do niego pod wieczór, niosąc w dziobie świeży listek z drzewa oliwnego. Poznał więc Noe, że woda na ziemi opadła*” – czes. *A holubice k němu v době večerní přilétla, a hle, měla v zobáčku čerstvý olivový listek. Tak Noe poznal, že vody ze země ustoupily*. (Księga Rodzaju 8, 11). Gołąb dla biednych ludzi był jedynym ptakiem, nadającym się na ofiarę oczyszczenia. Rodzice Jezusa, poświęcając go Bogu, składają więc w ofierze parę synogarlic (dwa młode gołębie), zgodnie z przepisem Prawa Pańskiego: „*Każde pierworodne dziecko płci męskiej będzie poświęcone Panu*” (Ewangelia wg. Łukasza 2: 22-24) – czes. „*Každý chlapec otvírající lůno bude zasvěcen Pánu. A aby dali obět, jak je řečeno v Pánově zákoně: Dvě hrdličky nebo dvě holoubata*“.

Dla pierwszych chrześcijan gołąb był ptakiem świętym, gdyż Duch św. zstąpić miał w postaci gołębic w momencie chrztu Jezusa, por.: „*A gdy Jezus został ochrzczony, natychmiast wyszedł z wody. A oto otworzyły Mu się niebiosa i ujrzał Ducha Bożego zstępującego jak gołębicę i przychodzącego na Niego*” (Ew. wg. Mateusza 3: 3, 16) – czes. *Když byl Ježíš pokřtěn, hned vystoupil z vody, a hle, otevřela se nebesa a spatřil Ducha Božího, jak sestupuje jako holubice a přichází na něho*. (ČEP 2008: 1119).

W Nowym Testamencie jest wzmianka o oczyszczeniu świątyni, dotycząca między innymi handlarzy gołębi, którzy w niej się znajdowali, por. „*Jezus w świątyni napotkał siedzących za stołami bankierów oraz tych, którzy sprzedawali woły, baranki i gołębie.(...) Do tych zaś, którzy sprzedawali gołębie, rzekł: Weźcie to stąd, a z domu mego Ojca nie róbcie*

targowiska”. Uczniowie Jego przypomnieli sobie, że napisano: Gorliwość o dom Twój pochłonie Mnie (Ewangelia wg. Jana 2: 13-17) – czes. „Ježíš v chrámu našel prodavače dobytka, ovcí a holubů i penězoměnce, jak sedí za stoly. (...) Prodavačům holubů poručil: Pryč s tím odtud! Nedělejte z domu mého Otce tržiště! Jeho učedníci si vzpoměli, že je napsáno: Horlivost pro tvůj dům ve mně plane jako oheň” (ČEP 2008: 1205-1206). Na wyobraźnię gołąb oddziaływał przez swoją ‘delikatność’, ‘łagodność’ i ‘urodę’, por. biblijną „Pieśń nad pieśniami” – czes. „Píseň písní”, gdzie ulubienica wielokrotnie nazywana jest gołębicą, gołąbką o słodkim głosie i wdzięcznej postaci: „O jak piękna jesteś, przyjaciółko moja, jak piękna, oczy twe jak gołębice!” – czes. „Jak jsi krásná, přítelkyně moje, jak jsi krásná, oči tvé jsou holubice” (Pnp/Pis. 1: 15, 4: 1); „głos synogarlicy już slychać w naszej krainie” – czes. „hlas hrdličky je slyšet v naší zemi” (2: 12); „Gołąbko ma, ukryta w zagłębciach skały” – czes. „Holubičko moje v rozsedlinách skály” (2: 14); „Oczy jego jak gołębice” – czes. „Jeho oči jsou jako holubi” (5: 12); „lecz jedyna jest moja gołąbka, moja nieskalana” – czes. „ona jediná je holubice moje, moje bezúhonná” (6: 9). Natomiast hebrajskie imię Jonasz, które jest używane do dziś, oznacza właśnie ‘gołębia’.

Miejsce, w którym zamieszkuje GOŁĄB, po czesku opisujemy słowem *holubník* – pol. ‘gołębnik’. Jest on postrzegany jako rzadko odwiedzane przez tego ptaka miejsce zamieszkania, ponieważ w świadomości Czechów gołębie sporadycznie w nim przebywają, co jest potwierdzone w powszechnie używanej czeskiej frazeologii. Podczas tłumaczenia należy zwracać uwagę, aby ten związek frazeologiczny został prawidłowo odebrany przez użytkowników innego obszaru językowego, w naszym przypadku – badanego języka polskiego, gdzie, jak zauważamy, ukazuje się nam inny językowy obraz świata, por.:

Dělat si ze zaměstnání holubník – ‘być gościem w pracy’; ‘łamać regulamin’,
chodit do školy jako do holubníka – ‘nie uczęszczać systematycznie na zajęcia szkolne, chodzić do szkoły w kratkę’,
chodit někam jako do holubníka – ‘nie respektować przepisów w miejscu pracy’,
x si dělá z práce holubník – ‘przychodzić nieregularnie do pracy według własnego uznania’,
vyletěl jako z holubníka – ‘wylecieć jak strzała // jak z procy // jak oparzony’,
x vyletěl od y jako z holubníka – ‘x wyszedł od y tak szybko, nie żegnając się’,
x vyletěl odněkud jako z holubníka – ‘łamać reguły zachowania towarzyskiego’,
naše škola to není žádný holubník – ‘ład i porządek z wysoką frekwencją szkolną’,
u domácího pána to bylo jako v holubníku – ‘lokatorzy nieustannie się zmieniali’,
je to tu jako v holubníku – ‘panujący nieporządek, nieład i brak dyscypliny’, np. w urzędzie.

Powyższe przykłady przekonują, że gołąb niechętnie przebywa w gołębniku, ponieważ jego przeznaczeniem jest być poza gołębnikiem, por. *gołąb pocztowy*, latający na wolności, który nie przebywa w klatce, czyli w gołębniku. W 1150 roku sułtan Bagdadu pierwszy użył gołębi w regularnej obsłudze pocztowej. Natomiast źródła hebrajskie (za: Kopaliński 2004: 261-265) mówią o gołębiach pocztowych już około 1000 roku p.n.e. Poeta grecki Anakreon (ok. 550 p.n.e.) wspomina o nich jako o wysłannikach miłości. Gołębie pocztowe także przenosiły listy na wielkich przestrzeniach imperium Czyngis-Chana. W języku polskim odnotowano tylko jedno przysłowie z gołębnikiem, por.:

Póki ziarno w gołębniku, nie zabraknie gołębi (Skorupka 1985: 252).

Identyczne znaczenie w obydwóch badanych językach zawiera się w przysłowiu:

pol. *pieczone gołąbki nie lecą same do gąbki*,

czes. *pečení holubi nelétají do huby*,

‘nic nie przychodzi łatwo bez wysiłku’, ‘jeśli chce się coś osiągnąć, coś zdobyć, trzeba na to zapracować’, co możemy porównać z następnym, dobrze znanym przysłowiem o podobnym znaczeniu: ches. *bez práce nejsou koláče* – pol. *bez pracy nie ma kołaczy*.

Podczas tłumaczenia czeskiego zwrotu porównawczego: *točí se jako holub na báni* pojawia się w języku polskim inny ekwiwalent językowy, mianowicie MUCHA: *kręci się jak mucha w ukropie*, opisując ‘osobę niespokojną, która wszystkim przeszkadza’. W języku czeskim istnieją jeszcze podobne frazeologizmy (za: Zaorálek 2000: 448) o tym samym znaczeniu semantycznym, w których profilowany jest GOŁĄB, por.:

x se točí jako holub na baňce,

x se točí jako rousný holub na báni,

x sedí jako holub na báni,

x se točí jako holub v pomásli,

x se točí jako holub na vejcích.

O osobie mającej zupełnie siwe lub (białe) włosy możemy powiedzieć, że:

x wygląda jak siwy gołąb,

x jest siwy jak gołąb,

x jest zupełnie siwy jak gołąbek,

x jest biały jak gołąb,

x je úplně šedivý // šedovlasý.

Popelnione oszustwo w języku czeskim określamy frazeologizmem:

Mít v ruce cvrčka místo holuba – ‘zostać oszukany’.

Pojęcie OBIETNICY w języku czeskim może być scharakteryzowane z udziałem nazwy GOŁĄB w wyrażeniu: *prodávát holuba na střeše* (LR 2000: 85) – ‘sprzedawać coś, czego jeszcze nie mamy // nie posiadamy’.

GOŁĄB jest uważany za ptaka mądrego, co potwierdza czeski zwrot frazeologiczny: *mít holuby pod čapkou* ‘być mądrym’ (za: Zaorálek 2000: 85). W języku polskim w zwrocie *mieć wróble pod czapką*, nie oznacza ‘bycie mądrym’, ale taką osobę, która ‘nie lubi się kłaniać’. W czeskiej terminologii wojskowej *golqb*, podobnie jak *bažant* czy *ptak* oznacza ‘rekruta’, ‘żółtodzioba’.

Ze słowem *golqb*, chociaż sobie z tego nie zdajemy sprawy jest związany koniec naszego życia ziemskiego, a konkretnie naszego ostatniego spoczynku, tzw. *kolumbarium*, czyli miejsca, w którym spoczywają urny z prochami, wywodzące się od łacińskiej nazwy gołębia *Columba*. Już w starożytnym Rzymie chowano urny ze spalonymi prochami uboższych zmarłych w niszach, przypominających otwory gołębnika. W czasach chrześcijańskich nazywano je też gołębnikami (łac. *columbarium*), a pochowanie w nich, właśnie z uwagi na świętość symbolu, odczuwane było jako połączenie się z Panem.

Stosunek człowieka do gołębia wyrażony został w czeskim frazeologizmie:

krkavci sobě lítají, holubi v léčkách vážnou (ČP 2003: 137) – dosł. tłum. pol. L.H.:

[*kruki sobie latają, a gołębie w zasadzkach lądują*].

JĘZYKOWY PORTRET GOŁĘBIA

Gołąb w naszej słowiańskiej kulturze (czeskiej i polskiej) symbolizuje niebiańską czystość i niewinność oraz jest symbolem poselstwa nowin niebiańskich i zwiastowania oraz symbolem duszy, duszy zmarłego, zmartwychwstania, odrodzenia, uskrzydłonych dążeń, natchnienia boskiego, pobożności, ofiary i pokory, por. (Ewangelia wg Mateusza 3, 13-17, 10, 16, Księga rodzaju 8, 11, Ewangelia wg Łukasza 2, 22-24, Ewangelia wg Jana 2, 13-17 i in.). Jest także symbolem prawdy, mądrości, wróżby, stałości, dumy, pokoju, poczty, prostoty, łagodności, nieśmiałości, szczerości oraz zazdrości, głupoty, żaloby i melancholii (za: Kopaliński 2001: 95).

W wyidealizowanym modelu pojęciowym WYGLĄDU wyprofilowane są białe lub siwe włosy starszej wiekiem osoby:

WYGLĄD:

WŁOSY

pol. *x wygląda jak siwy gołąb // x jest siwy jak gołąb,*
x jest zupełnie siwy jak gołąbek,

	<i>x jest biały jak gołąb,</i> czes. <i>x je úplně šedivý // šedovlasý,</i>
SINIĄK	czes. <i>dostat holoubata na zádech</i> ‘mieć siniaki po laniu’, pol. <i>dostać manto,</i>
SERCE	czes. <i>x má srdce jako holub // krotký holoubek,</i> pol. <i>x ma serce jak gołąb // gołąbek,</i> <i>x má holubčí srdce – x ma gołębie serce,</i> <i>człowiek gołębiego serca – ‘osoba niezwykle dobra’,</i> <i>człowiek o gołębim sercu – ‘osoba łagodna, tkliwa’,</i> <i>gołębie serce – ‘dobre, czułe, łagodne usposobienie’,</i> <i>x ma gołębie serce – ‘serce czułe, bardzo dobre’,</i> <i>x posiada gołębie serce – ‘serce niezwykle dobre, wrażliwe’,</i> <i>x ma gołębie serce – ‘serce czułe, bardzo dobre’.</i>
Innym wyidealizowanym modelem pojęciowym dla NIEDRAPIEŻNEGO GOŁĘBIA będzie	
ZACHOWANIE:	
ZAROZUMIALSTWO	czes. <i>jiné lidi má za holuby,</i>
POKÓJ	pol. <i>gołąbek pokoju</i> – ‘symbol pokoju i pojednania’, czes. <i>holubice míru</i> – ‘pokój i nadzieja na lepsze życie’, pol. <i>x zachowuje się jak gołąbek pokoju</i> – ‘osoba wprowadzająca ład i spokój, godząca zwaśnionych’,
MIŁOŚĆ	pol. <i>kochać się jak dwa gołąbki</i> – ‘być zakochanym’, <i>żyć jak para gołąbków</i> – ‘żyć zgodnie i kochać się’, czes. <i>žít spolu jako dva holoubci</i> – ‘żyć w zgodzie’, czes. <i>žít spolu jako dvě hrdličky</i> – ‘o zakochanych, żyjących w miłości’, czes. <i>x žije s y jako dva holoubci</i> – ‘spędzać życie w miłości’,
NIESPOKÓJ	czes. <i>točí se jako holub na báni // na baňce,</i>
(czes. gołąb)	<i>x se točí jako rousný holub na báni,</i> <i>x sedí jako holub na báni // x se točí jako holub v pomásli,</i> <i>x se točí jako holub na vejcích.</i>
(pol. mucha)	pol. <i>kręci się jak mucha w ukropie</i> , ‘osoba niespokojną, która wszystkim przeszkadza’.

Odrębny PORTRET GOŁĘBIA uzyskujemy we frazeologizmach czesko-polskich z bazowym słowem miejsca zamieszkania jako model ŚRODOWISKO, czyli gołębnik, w znaczeniu – ‘respektowanie przepisów’, por.:

PORZĄDEK//ŁAD	<i>tady není žádný holubník,</i> <i>dělat si ze zaměstnání holubník</i> – ‘być gościem w pracy’; ‘łamać regulamin’, <i>chodit do školy jako do holubníka</i> – ‘chodzić do szkoły w kratkę’, <i>chodit někam jako do holubníku</i> – ‘nie respektować i nie przestrzegać przepisów w miejscu pracy’, <i>x si dělá z práce holubník</i> – ‘przychodzić nieregularnie do pracy według własnego uznania’, <i>vyletěl jako z holubníka</i> – ‘wylecieć jak strzała // jak z procy // jak oparzony’, <i>x vyletěl od y jako z holubníka</i> – ‘x wyszedł od y tak szybko, nie zegnając się’, <i>x vyletěl odněkud jako z holubníka</i> – ‘łamać reguły zachowania towarzyskiego’, <i>naše škola to není žádný holubník</i> – ‘ład i porządek z wysoką frekwencją szkolną’,
ZMIANY	<i>u domácího pána to bylo jako v holubníku</i> – ‘lokatorzy nieustannie się zmieniali’, <i>je to tu jako v holubníku</i> – ‘panujący nieporządek, nieład i brak dyscypliny’, np. w urzędzie.

4.3.9. KRUK i WRONA

Kruk (łac. *Corvus corax*), czes. **KRKAVEC** – ‘dość duży czarno upierzony ptak, żywiący się płazami, owadami, drobnymi ssakami i padliną (Dunaj 2001: 256), a w naszej kulturze jest zwiastunem nieszczęścia’ oraz **GAWRON** czes. **HAVRAN** (łac. *Corvus frugilegus*)– ‘ptak o czarnym upierzeniu i mocnym dziobie, żyjący gromadnie, pospolity w Polsce (Dunaj 2001: 149). Czeski *krkavec* ‘velký černý pták s mohutným zobákem (příbuzný vráně), živící se mršinami (Filipec 2005: 151) – [tłum. pol. L.H.: duży czarny ptak z potężnym dziobem spokrewniony z wroną, żywiący się padliną] oraz *havran* ‘kovově lesklý černý pták příbuzný vráně’ (Filipec 2005: 91) – [tłum. pol. L.H.: metalowo błyszczący czarny ptak, spokrewniony z wroną].

Wrona (łac. *Corvus corone*), czes. *VRÁNA* – ‘średniej wielkości popielato-czarny ptak o dużym dziobie, pospolity w Polsce, (jak i w Czechach – uwagi własne L.H.), głównie na terenach podmiejskich’ (Dunaj 2001: 794); ‘černý pták se silným zobákem’ (Filipec 2005: 499) – [tłum. pol. L.H.: czarny ptak z mocnym dziobem].

Kruk jest nazwą dźwiękonaśladowczą, która oddaje krakanie. Wcześniej forma *krukać* powstała (od *kru-kru*) i była dawną odmianą dzisiejszego *krakania* (*kra-kra*). Wcześniej na kruka mówiono *wron*. Dzisiaj istnieje tylko *wrona*, ale od nazwy „wron” powstały w języku polskim inne nazwy ptaków – *gawron* i *skowronek*. Przedrostek **ga-** wskazywał na coś podrzędnego i gorszego, czym się pogardza, a więc *gawron* musiał być ‘pogardzanym krukiem’. Natomiast *skowronek* od prasłowiańskich czasów kojarzył się z wesołością i radością. Przedrostek **sko-** wskazuje właśnie na coś pozytywnego, a więc *skowronek* to ‘radosny wron’ lub innymi słowy mówiąc ‘radosny kruk’.

Kolor czarny został utrwalony we frazeologii porównawczej z krukiem:

mít havraní vlasy,

mít vlasy jako havran (černé),

x je černý jako havran,

x má havraní vlasy,

mieć włosy czarne jak pióro kruka,

mieć włosy czarne jak skrzydło kruka,

mieć krucze włosy,

krucze włosy – ‘włosy intensywnie czarne’,

vrání // havraní čern – ‘głęboko lśniąca czerń’ (por. przymiotniki *krucoczarny* i *kruczowłosy*). Kolor *kruczy // krucoczarny* wywodzi się z językowego rozumienia nazw barw, postrzeganych przez pryzmat kulturowych obiektów-wzorców (Tokarski 1995). Źródła w/w frazeologizmów wywodzą się prawdopodobnie z biblijnej „Pieśni nad pieśniami (5: 11)”, por. „Głowa jego – najczystsze złoto, kędziory jego włosów jak gałeczki palm, czarne jak kruk” (BT 1989: 753) – czes. „Jeho hlava je třpytivé zlato ryzí, jeho kadeře jsou trsy palmových plodů, černé jako havran” (ČEP 2008: 680).

Jeżeli w języku czeskim użyjemy frazeologizmu: *x snědl havrana* (LR 2000: 73), musimy wiedzieć, że (dosłownie) nie zjedliśmy gawrona, ale że zdanie to dotyczy w czeskim kręgu kulturowym takiej osoby, która ma ‘czarny kolor skóry’. W czeskiej i polskiej kulturze czarny kolor wyraża *smutek*, a gawrony // kruki są czarnego koloru. W języku czeskim właśnie wyrażenie *gawrony // kruki* – czes. *havrani* oznacza pracowników zakładów pogrzebowych,

odwozujących zmarłe osoby z miejsca wypadków drogowych. W języku czeskim istnieje przysłowie:

vrána zůstane černá, i kdybys ji ve sněhu vyválel.

W języku polskim natomiast funkcjonują takie przysłowia, które podkreślają ich czarny kolor:

Nie pomoże krukowi kąpiel.

Nie pomoże krukowi mydło.

Kruki wszędzie są czarne.

Gniewa kruka czarna wrona, a sam czarny jak i ona (PPIO 2003: 181-182);

Nie pomoże wronie kąpanie (NKPP III: 772).

Łatwiej o czarnego labędzia niż o białą wronę.

Istnieje również ironicznie zabarwione przysłowie: *Biały jak wrona po kąpieli* oraz obce przysłowia: *Kruk nie ma pojęcia, że jest czarny. Choćby wronę kąpał w wodzie różanej, pióra jej nie zbieleją*. Skoro białego kruka nie ma, wyrażenie *biały kruk* oznaczać będzie coś wyjątkowego – ‘cenną rzadkość bibliofilską’, ‘unikat’, ‘bardzo rzadki i niespotykany egzemplarz czegoś’. Chcąc przetłumaczyć to idiomatyczne wyrażenie na język czeski, musimy zmienić komponent językowy, czyli z KRUKA na WRONĘ, otrzymując to samo znaczenie → *bilá vrána*. W okresie starożytności panował pogląd, że kruki na starość zmieniają kolor i że siwieją, ale niezwykle rzadko można spotkać takie okazy, por.: (łac. *Corvus albus* – *biały kruk*). Różnice międzyjęzykowe, dotyczące zmiany ekwiwalentów, pokazują nam różnorakie aspekty językowego określania podobnych fragmentów rzeczywistości. We frazeologii istnieje także rzadko spotykane porównanie z bazowym znaczeniem leksemu KRUK i MATKA:

pol. *dobra macocha, to rzecz równie rzadka jak biały kruk*,

czes. *kolik vran bílých, tolik macech dobrých*.

Używając czeskiego wyrażenia *krkavčí matka*, zaliczymy go do kategorii ‘złej, surowej, nieczulej i wyrodnej matki’. Chcąc w języku czeskim kogoś określić ‘skąpcem’, ‘łakomczuchem’ bądź ‘chciwcem’, użyjemy wyrazu KRKAVEC (pol. kruk) ‘*chamtivec*’, ‘*hladovec*’. Potwierdza to czeski frazeologizm:

x sedí na penězích jako krkavec [dosł.tłum. L.H.: x siedzi na pieniądzach jak kruk].

W czeskiej tradycji dotyczącej małżeństwa i rodziny, dzieci nie przynosi tylko bocian – czes. ‘*čáp*’, ale także wrona – czes. ‘*vrána*’ por.:

přiletěla k nim vrána,

vrána zaklepala jim na okno,

vrána jim přinesla děťátko, holčičku.

W czeskiej utrwalonej tradycji ludowej *bocian* przynosi chłopców, a *wrona* – dziewczynki. Kiedy nie było kogoś jeszcze na świecie, możemy użyć w języku czeskim zwrotu porównawczego, wykorzystując nazwę wrony:

to jsem ještě lítal s vránama (por. *x byl na houbách*) – [dosł. ‘*x byl na grzybach*’].

Jak widać z tych przykładów, w świadomości Czechów latanie z wronami odbierane jest jako bycie poza naszym realnym i ożywionym światem, a następnie wrony (a także bociany w obydwóch kulturach) sprawiają, że przylecą i zastukają w okienko, przekazując dziecko – w dobre ręce i pod opiekę wychowawczą według ludowej tradycji – naszym rodzicom. Odnośnie do miłości małżeńskiej i realiów życia istnieją polskie powiedzenia:

mąż i żona to kruk i wrona (KP 2005: 112),

żeby chłop był jak wrona, zawsze żonie obrona (KP 2005: 117),

o żonę dobrą trudniej niż o białego kruka (KP 2005: 114).

Aby dobrze żyć z otoczeniem, warto dostosować się do ogólnie panujących warunków w pewnej grupie społecznej, a rzeczywiste potwierdzenie takiej sytuacji odnajdujemy we frazeologii, np. *kiedy wejdiesz między wrony, musisz krakać jak i one*, czyli zachowywać się tak, jak pozostali ludzie, z którymi przebywamy. Zachowanie takie możemy porównać z czeskim powiedzeniem, które oddaje identyczny sens (znaczenie) tego zwrotu, używając tylko innego ekwiwalentu językowego: *kdo chce s vlky žíti, musí s nimi výti* [dosł. tłum. L.H.: ‘*kto chce z wilki żyć, musi z nimi wyć*’].

Vrána k vráně sedá – ‘rovný rovného si hledá’ → ‘swój ciągnie zawsze do swego’.

Zmianę ekwiwalentu językowego z czeskiej WRONY na polskiego KRUKA zauważyć możemy w przysłowiu:

czes. *vrána vráně oči nevyklove*,

pol. *kruk krukowi oka niewykole* → ‘ludzie o podobnych charakterach nie zrobią sobie krzywdy’, ‘swój swojemu nie zaszkodzi // nie robi krzywdy’.

Kruk krukowi brat, lecz zazdrosny swat (KP 2005: 68).

Na kogo kruki, na tego i wrony (Nyczaj 1993: 98).

Wrony także w czeskiej kulturze są wielkimi złodziejkami, ponieważ potrafią innym ptakom z gniazd wykraść jajka, chociaż używa się bardziej określenia *krade jako straka*. W języku polskim utrzymało się przysłowie: *Lichy to kruk, co zdobycz z rąk wypuszcza*.

Kruk w czeskiej kulturze został utrwalony jako ptak, nie posiadającego stałego miejsca przebywania (por. Zaorálek 2000: 445), stąd przestarzałe porównanie frazeologiczne, zostało przeniesione na domenę ludzką:

x je usedlý co havran na topoli ‘osoba bez stałego miejsca zamieszkania’.

Osobę, która systematycznie o czymś zapomina, określić możemy zwrotem frazeologicznym, wykorzystując nazwę (ekwiwalent językowy) wrona: *poleciała wrona bez ogona* – ‘o zapominalskim’, a *polować na wrony obok wrony strzelać* – ‘próżnować’ (za: Treder 2005: 211).

Leksemy, które profilują części ciała wrony i kruką zostały przeniesione w sferę botaniki por.:

Krukowa noga – (*Lycopodium selago*) – widłak wroniec,

Vranec jedlový – (*Huperzia selago*) – *plavuň jedlová* – (*Lycopodium selago*),

Vraní nožka – (*Coronopus Ruellii*), <http://botanika.wendys.cz/kvetena>,

Vranožka šupinatá – (*Coronopus squamatus*) – wronóg grzebieniasty,

Wronie oko – (*Paris quadrifolia*) – czworolist pospolity,

Vraní oko čtyřlisté – ‘hájová bylina s černým kulovitým plodem’ (SSČ 2005: 499),

Vranovec – synonimiczne określenie *vraního oka čtyřlistého* – (*Paris quadrifolia*),

Wronie sadlo – (*Sedum fabaria*) to samo co i *wroniec* (Radwańska-Paryska 1992: 66).

Wronie sadlo jako zioło, spełniające rolę eliksiru uzdrawiającego było stosowane w medycynie ludowej na dolegliwości dotyczące stłuczenia i skaleczenia.

Czeskie wyrażenie *vraní zpěv* oznacza ‘wyśmiewać się’. Jeżeli ktoś ma głęboki nieprzyjemny głos, w czeskim obszarze kulturowym istnieje zwrot porównawczy: *x kráká jako vrána* lub *x krákorá jako vrána*. W polskim obszarze językowym wyrażenie: *krakać jak kruk* oznacza ‘wieścić’, ‘przepowiadać coś złego’, ‘przepowiadać złą przyszłość’. W języku czeskim ponure przewidywania wydaje nie *kruk*, tak jak w języku polskim, ale *sýček* – pol. ‘sowa pójdzka’ (por. czes. ‘człowiek pesymista’), stąd czeski czasownik *sýčkovat* – ‘pesymistycznie przepowiadać coś nieprzyjemnego’. W języku polskim użyjemy określenia *wykrakać* – ‘przewidywać, mówić, że stanie się coś złego, że coś się nie powiedzie’ (za: PSJPDunaj 2001: 250). W języku czeskim, używając zwrotu: *krákat jako (stará) vrána*, nie mówimy, że wydarzy się coś niedobrego, ale że ‘rozmawia się kłótniwie, niesympatycznie’ (za: Mrhačová 2003: 148). Natomiast *koukat jako (mladá) vrána; hledět jako (mladá) vrána* oznacza ‘być zaskoczonym’, ‘patrzeć wystraszenie’, ‘patrzeć z niedowierzaniem’, ‘patrzeć z przestachem’. W języku polskim w porównaniu *gapić się jak gawron* (NSFLebda 2005: 48) ponownie używamy innego ekwiwalentu językowego. Zamiast czeskiej wrony pojawia się polski kruk – ‘utknąć w czymś wzrok’, ‘patrzeć uporczywie’, ‘przypatrywać się komuś lub czemuś’. Akt WIDZENIA może być bezmyślny (*gapić się (jak gawron), gawronić się*).

Natomiast za czasów Jana Ámosa Komeńskiego „krzyk gawroni” oznaczał ‘upadek jakiegoś przedsiębiorstwa’ lub ‘wahanie się’, por.:

Havrani křik „zítra, zítra“ je zaručený pohřeb každého podniku (VSCAP 1996: 332).

Według przeprowadzonych badań przez ornitologów został stworzony ranking ptaków o najwyższym IQ, zwłaszcza w dziedzinie ptasiej pomysłowości przy zdobywaniu pokarmu. Najsprytniejsze okazały się *krukowate*, czyli *kruki*, *sroki* i *wrony*. Za nimi były *sokoły*, *jastrzębie*, *czaple*, *dzięcioły* i *modrowronki kalifornijskie*, por. (*Wprost* nr 25: 90-91 z 25.06.2006, *Newsweek Polska* nr 25: 78 z 25.06.2006).

Czy zdrobniony wyraz *kruczek* (jako *kruczki prawne*) ma coś wspólnego z ptakami (krukami)? W tym wyrażeniu nie ma zdrobnienia nazwy „*kruk*“. Już w staropolszczyźnie istniał wyraz *kruk*, brzmiący dokładnie tak samo jak nazwa ptaka. Pochodził on z niemieckiego gwarowego słowa *Krücke* i oznaczał ‘*hak*’. Następnie w polskich gwarach na *hak* mówiono *kruczek*. Tzw. „*kruczkami*” posługiwano się do rozgrzebywania węgla oraz do przyciągania barek. Oznaczało to, że *kruczek* to był ‘*hak*’. Obecnie *haka* używa się do przenośnego określenia „*zagięcia kogoś hakiem*”, czyli do sprawienia, żeby ktoś się głowił i myślał nad czymś. Leksem *kruczek*, niewątpliwie przyczynił się do nazywania jakiejś zawiłości, nad którą trzeba się głowić. K. Kłosińska trafnie i z humorem podkreśla, że „i dawniej mieliśmy różne „*kruczki*” – nie tylko prawne, ale np. też księgarskie. Mówiono także, że każdy język ma swoje *kruczki*. Jednym z *kruczków* polszczyzny jest na pewno słowo „*kruczek*” właśnie” (Kłosińska 2005: 188-189).

W języku czeskim *krůček* nie oznacza ‘małego kruczka (ptaka)’, ale tylko ‘mały krok’. Prawnicze trudności i zawiłości wyrażamy w języku czeskim: *klička*, *háček*, nieliteracko *figl*, por. czes. *právnícké kličky* – pol. *kruczki prawnicze* // *prawne*. Podstęp w przenośni określa się:

czes. *to byl háček* – pol. *to był kruczek*.

W języku polskim istnieje odnotowane przysłowie w słowniku frazeologicznym: *haczyk na haczyk, kruczek na kruczek* – ‘sposób na sposób, fortel na fortel’ (Skorupka 1985: 360).

JĘZYKOWY PORTRET KRUKA I WRONY

Kruk podobnie jak wrona jest symbolem niepokoju, choroby, zepsucia, grzechu, herezji, wojny, śmierci, okrucieństwa, chciwości, plądrowania, łupów, rozkładu trupiego, złych przeczuć, złej wróżby, fałszywości, bezczelności, diabła, duszy złej osoby, samotności, długowieczności, myśli, pamięci, wszechwiedzy, proroctwa, nadziei, opatrności, światła i świtu (za: Kopaliński 2001: 169). Negatywne przesady, dotyczące kruka powstały prawdo-

podobnie z tego powodu, że kruki – mylone często z innymi gawronami – ciągną za wojskiem na froncie w oczekiwaniu uczty na trupach ludzkich. Natomiast w sztuce chrześcijańskiej kruk jest symbolem Opatrzności, bo kruki, wg. Biblii, karmiły Eliasza (za: Kopaliński 1988: 549), por. „*Wodę będziesz pił z potoku, **kruk**om zaś kazałem, żeby cię tam żywiły. Poszedł więc, aby uczynić według rozkazu Pańskiego, i podążył, żeby zamieszkać przy potoku Kerit na wschód od Jordanu. A **kruki** przynosiły mu rano chleb i mięso wieczorem*” (Pierwsza Księga Królewska 17: 4-6 – tłum. BT 1989: 330) – czes. *Z potoka budeš pít a přikázal jsem **havranům**, aby tě tam opatrovali potravou. Šel tedy a učinil, jak řekl Hospodin. Usadil se u potoka Kerítu proti Jordánu. A **havrani** mu přinášeli chléb i maso ráno a chléb i maso večer a z potoka pil.* (První Královská 17: 4-6 – tłum. ČEP 2008: 343). Wrony są dosyć niesympatyczne. Trzeba mieć „wypaczony gust” (Bralczyk 2006: 125), żeby je polubić. Dostosowanie się do nich jest chyba bardziej niemile niż upodobnienie się do innych ptaków, np. skowronków, perkozów i in.

W szeroko rozumianej frazeologii obejmującej związki frazeologiczne i wyrażenia porównawcze mamy utrwalony KOLOR CZARNY jako jedną z podstawowych cech **wyglądu KRUKA // GAWRONA**:

WYGLĄD:

WŁOSY	<i>mít havraní vlasy,</i> <i>mít vlasy jako havran (černé),</i> <i>x je černý jako havran,</i> <i>x má havraní vlasy,</i>
(pióra)	<i>mieć włosy czarne jak pióro kruk,</i>
(skrzydło)	<i>mieć włosy czarne jak skrzydło kruk,</i> <i>mieć krucze włosy,</i> <i>krucze włosy – ‘włosy intensywnie czarne’,</i> <i>vrání // havraní čern – ‘głęboko lśniąca czern’,</i>
OKO (czes. wrona) (pol. kruk)	<i>vrána vráně oči nevyklove,</i> <i>kruk krukowi oka niewykole,</i> <i>wronie oko – paris quadrifolia – czworolist pospolity,</i> <i>vrání oko – hájová bylina s černým kulovitým plodem,</i>
PODKREŚLENIE (CZARNEGO KOLORU)	<i>vrána zůstane černá, i kdybys ji ve sněhu vyvález,</i> <i>nie pomože krukowi kąpiel,</i> <i>nie pomože krukowi mydło,</i> <i>kruki wszędzie są czarne.</i>

STOSUNEK CZŁOWIEKA DO ZWIERZĘCIA:

CENNOŚĆ (pol. **kruk**) **biały kruk** – ‘cenna rzadkość bibliofilska’, ‘unikat’,
 (czes. **wrona**) **bílá vrána** – ‘bardzo rzadki i niespotykany egzemplarz’,

WYJĄTKOWOŚĆ *kolik vran bílích, tolik macech dobrých,*
dobra macocha, to rzecz równie rzadka jak biały kruk,

SKĄPISTWO (tylko czes.) **krkavec** – ‘łakomczuch’ bądź ‘chciwiec’,

PATRZENIE (tylko czes.) *kouká jako vrána* ‘głupio’, – ‘naiwnie’,

BRAK DOŚWIADCZENIA *chytrý co mladá vrána* – ‘niedoświadczony’, ‘głupi’,

W czeskiej kulturze oprócz BOCIANÓW dzieci przynosi także WRONA, por.:

DZIECI *přiletěla k nim vrána,*
vrána zaklepala jim na okno,
vrána jim přinesla děťátko, holčičku,

ŚRODOWISKO *x je usedlý co havran na topoli* – ‘osoba bez stałego miejsca zamieszkania’.

4.3.10. S Z P A K

Szpak (łac. *Sturnus vulgaris*), czes. **ŠPAČEK** – ‘niewielki ptak o ciemnym błyszczącym, jaśniejącym zimą upierzeniu’ (Dunaj 2001: 691), mający pióra górnej części tułowia z szarymi końcówkami; ‘*kropenatý pták hnízdící v dutinách*’ (Filipec 2005: 436) – [tłum. pol. L.H.: nakrapiany, cętkowany ptak gnieźdzący się w dziuplach].

Jeśli nie poznaliśmy dogłębnie sfery czesko-polskich idiomów, możemy się zetknąć z taką sytuacją, że leksem *špaečk* – ‘szpak’ jako przedstawiciel kategorii pojęciowej PTACTWA, inaczej będzie konceptualizowany w dosłownym procesie tłumaczenia przez użytkowników polskiego obszaru językowego, por.:

tlouci špačky nie będzie oznaczało bicie lub tłuczenie szpaków, ale ‘zasypiać na siedząco i budzić się’, ‘drzemać’, ‘uciąć drzemkę’, por.:

czes. *x je unaven i na lavici tluče špačky,*

pol. *x jest zmęczony i śpi (zasnął) na ławce* (uciął sobie drzemkę).

Špaček może oznaczać także ‘*niedopałek papierosów*’, ‘*pet*’: *x má v popelníku hodně špačků*, ale także ‘*ogryzek (końcówkę) ołówka*’. Na podstawie odniesienia do obserwacji i utrwalonego doświadczenia, dochodzimy do wniosku, że zarówno niedopałek lub niewielki kawałek ołówka są niedużych rozmiarów, tak samo, jak małych rozmiarów jest w czeskiej konceptualizacji *szpak*.

Špaček może także oznaczać przekleństwo:

x nadává jako špaček – ‘*x* złośliwie przeklina, wyzywa kogoś, wymyśla jak najęty’,
špačkovat – *x špačkuje* – ‘krytykować, przezywać’,
šwiergotliwy jak špak,
szczebiota jak špak w klatce,
tuś mi, špaku – ‘mam cię’ w gwarze cieszyńskiej.

We współczesnym języku polskim istnieje przestarzały, lecz jeszcze używany frazeologizm:

špakami karmiony – ‘sprytny’; ‘obrotny’; ‘przebiegły’; też ‘doświadczony’, ‘mądry’ i ‘inteligentny’, por.: „O panu Zagłobie, bohaterze „Trylogii” Henryka Sienkiewicza, mawiano, że był *špakami karmiony*” (za: SFEuropa 2005: 410-411) oraz „*Szwejk to również (...) osoba rozgarnięta. Špakami karmiona. Błyskotliwa w inteligentnych pomysłach*” (za: WSFZP 2005: 532). Po czesku nie powiemy w dosłownym tłumaczeniu, że *x je špačky krmen*, ale użyjemy wyrażenia: *x je všemi mastmi mazaný* (Oliva 1995: 389) [dosł. tłum. L.H.: *x jest wszystkimi maściami smarowany*].

Inny językowy obraz świata pojawia się w wyrażeniu *špakowaty* w znaczeniu osoby ‘siwiejącej’, ‘mającej część włosów siwych’. W języku czeskim powiemy *prošedivělý, šedivět*. W znaczeniu maści konia – *špakowaty* (ciemnosiwy lub dereszowaty) w języku czeskim użyjemy wyrazu *grošovany*.

Szpaki znane są z tego, że mogą być plagą dla plantatorów czereśni i winogron. Jedzą wiśnie, czereśnie i winogrona, siejąc duże straty. W języku czeskim istnieje frazeologizm:

hrát s někým špačka (LR 2000: 354) – ‘robić z kimś coś, co mu się podoba’; ‘zabawiać się z kimś’; ‘oszukiwać kogoś’. POZYTYWNY STOSUNEK CZŁOWIEKA DO SZPAKÓW przejawia się w tym, że ludzie dla nich budują budki – tzw. *špačkárny*. W czeskiej terminologii więziennictwa *špačkárna* oznacza ‘podwyższoną budkę, w której znajduje się wartownik i pilnuje więźniów’.

W terminologii i slangu kolejarzy czes. *špačkárna* oznacza ‘bezpieczny schron dla izolowanych torów, chroniąc przewody kablowe i łącznik przed uszkodzeniem’, a czes. *špaček* – pol. szpak oznacza ‘stosunkowo dobrze ukształtowany łącznik, który umożliwia poruszanie się pojazdów kolejowych po pękniętej lub złamanej szynie. *Špaček* w tym analizowanym slangu kolejarzy oznacza również ‘małą ośkę łożyskową’ (Hubáček 2003: 204).

JĘZYKOWY PORTRET SZPAKA

W świadomości użytkowników komunikacji językowej szpak symbolizuje mądrość, przebiegłość, doświadczenie, chytryść. Te cechy takiego portretu ptaka zostały potwierdzone

i wykorzystane w używanych wyrażeniach i zwrotach frazeologicznych. Odnośnie do mądrości, doświadczenia i przebiegłości w języku polskim występuje SZPAK, natomiast w języku czeskim brak jest ptasiego odpowiednika, natomiast pojawia się pojęcie MAŚCI → są to różnice, wynikające z postrzegania rzeczywistości, które mają stały oddźwięk w warstwie frazeologicznej, por.:

MĄDROŚĆ	<i>z x-a jest szpak // szpak z x-a (niego) – ‘jest mądry’,</i>
PRZEBIEGŁOŚĆ	<i>szpakami karmiony,</i>
(pol. szpak czes. maść)	<i>x je všemi mastmi mazany,</i>
DOŚWIADCZENIE	<i>starego szpaka (wróbla) nie złapiesz na plewy.</i>

W czeskiej kulturze szpak kojarzy się z przeklinaniem, przezywaniem, krytykowaniem i gadulstwem, por.:

PRZEKLINANIE	<i>x nadává jako špaček – ‘x złośliwie przeklina, wyzywa kogoś,</i>
(szpak tylko w jęz. czes.)	<i>wymyśla jak najęty’,</i>
KRYTYKA	<i>špačkovat – x špačkuje – ‘krytykować, przezywać’,</i>
GADULSTWO	<i>šwiergotliwy jak szpak,</i>
	<i>szczebiota jak szpak w klatce,</i>
ZMĘCZENIE // SPANIE	<i>tlouci špačky – ‘zasypiać na siedząco’, ‘drzemać’, ‘uciąć drzemkę’,</i>
(tylko w języku czeskim)	<i>x tluče špačky – ‘x ucina sobie drzemkę’.</i>

Z WYGLĄDEM SZPAKA w języku polskim odnotowano wyrażenie *szpakowaty*, dotyczące osoby, mającej część włosów siwych. W języku czeskim w tym wypadku mamy inny JOS SZPAKA, por.:

WŁOSY (pol. szpak)	<i>szpakowaty</i>
(czes. kolor siwy)	<i>prošedivělý, šedivět.</i>

W czeskiej kulturze SZPAK jest konceptualizowany w kategoriach MAŁYCH ROZMIARÓW, stąd odwzorowano we frazeologii czeskiej takie polisemiczne przykłady językowe, por.:

- špaček* – ‘niedopałek papierosów’, ‘pet’: *x má v popelníku hodně špačku*,
špaček – ‘ogryzek (końcówka) ołówka’.

4.3.11. D U D E K

Dudek (łac. *Upupa epops*), czes. tak samo **DUDEK** – ‘ptak o rdzawym upierzeniu, ze skrzydłami w białe i czarne pasy, mający czub na głowie i duży dziób’ (Dunaj 2001: 111); ‘*plavý pták s chocholkou a s dlouhým zobákem*’ (Filipec 2005: 72) – [tłum. pol. L.H.: płowy ptak z czubkiem i długim dziobem].

W języku czeskim o osobie, która mocno i głęboko potrafi spać, zostało wyprofilowane wyrażenie porównawcze z bazowym komponentem językowym, wykorzystujące przedstawiciela PTACTWA, a konkretnie DUDKA, por.: *x spí jako dudek*. W języku polskim natomiast został wyprofilowany inny ekwiwalent zwierzęcy: *bóbr, susel* albo *niedźwiedź*: *x spí jak susel, x spí jak niedźwiedź*. W języku czeskim możemy spać jako: *buk, dub, dřevo, pařez, poleno*, w których przeważnie używane są wyrazy porównawcze do rodzajów drzew i do drewna. W języku polskim użyjemy określeń: *zasnąć // spać jak kamień // kłoda*.

W świadomości językowej utrwaliło się przekonanie, że dudek w swoim gnieździe ma wielki nieporządek, brud i panuje tam także smród. Porównanie to z początku odnosiło się tylko do małych, mocno śpiących dzieci, którym nie przeszkadzało, że zrobiły kupę, por. (za: SČFI 1983: 92). Natomiast J. Treder uważa, że młode dudki pachną niemilo, gdyż jak skunksy bronią się, strzykając cuchnącą cieczą – *plugawy jak dudek; śmierdzieć jak dudek* (Treder 2005: 193). Dudek w ujęciu A. Brücknera (1985) jest nazwą dla ‘smrodu’ od nieczystego jego gniazda, por.: *prześmiardł dudkami przez skórę* – spotykane w utworach Potockiego (Brückner 1985: 103).

Cechą przypisywaną dudkowi jest głupota, por.: *x jest głupi jak dudek*. We współcześnie używanym przysłowiu:

kto na dudka stworzony, dudkiem będzie,

traktować będziemy DUDKA jako synonim ‘durnia’, ‘głupca’. Jeżeli komuś coś wcześniej obiecaliśmy i nie dotrzyimaliśmy słowa, osoba ta może to odebrać jako próbę ‘oszustwa’, ‘ośmieszenia’, ‘okłamania’, ‘zakpienia’, ‘zadrwienia’ lub zrobienia z niej głupca. Możemy wtedy użyć zwrotu:

wystrychnąć kogoś na dudka.

Podobne znaczenie będzie miał zwrot: *pokazać komuś dudka na kościele*, ale w języku czeskim używane są odmienne ekwiwalenty językowe (por. czes. *malovat straky na vrbě* – [dosł. tłum. L.H.: – ‘rysować sroki na wierzbie’], które pojmować będziemy jako ‘zastraszenie’ oraz ‘obietnicę nierealnych lub nie do spełnienia możliwych rzeczy’. Dudek znajdujący się na wieżach kościelnych, nigdy nie może być zdjęty, ale możemy go komuś obiecywać. Strasząc kogoś, oprócz potocznie używanego określenia w języku czeskim:

malovat straky na vrbě, można użyć adekwatnego znaczeniowo zwrotu: *malovat čerta na zed'* – [dosł.: ‘rysować diabła na ścianie’]. W polszczyźnie odzwierciedleniem tego dosłownego znaczenia jest frazeologizm: *nie taki diabeł straszny, jak go malują*.

Dudek oprócz przypisywanej mu cechy ‘głupca’ został we frazeologii utrwalony jako ‘domator’, por.: *x siedzi jak dudek w dziupli* – ‘jest ukryty’.

Každy dudek ma svůj czubek przetłumaczmy na język czeski jako *každý dudek má svou chocholku*. Ptasie znaczenie czubka dudka przenosimy na ludzkie cechy zachowania, które dotyczyć będą takiej osoby, która posiada jakąś wyróżniającą go cechę, z reguły negatywną, opisując popełniany przez tego człowieka błąd.

Wyidealizowany model pojęciowy WYGLĄDU i ZACHOWANIA DUDKA przenieszone są na porównawczą domenę, odnoszącą się do CZŁOWIEKA wraz z jego ogólnie pojmowanym charakterem, por.:

Dudek w pawich piórach – ‘osoba wewnętrznie uboga, ale zewnętrznie strojna’,
x się ubrał jak dudek w pawie pióra,
x wygląda jak dudek w pawich piórach – ‘dziwacznie’.

W gwarze uczniowskiej dudek oznacza ‘długopis’ (NSGU 2004: 82). Staropolski dudek to był ‘rodzaj gry w karty’. Dudek to także polska srebrna moneta bita w XIV wieku. Od XVIII wieku na pieniądze mówiono *dudki*. Już za czasów zygmunto-wskich, orła na drobnych monetach polskich przezywano żartobliwie *dudkiem*, a M. Rej stroił z tego żarty, por. (Brückner 1985: 103) *dudka wymieniać* to jest ‘ptaka zamiast grosza’. Z polskiego *dudka* wzięli Niemcy *Düttchen*, co do Polski wróciło w postaci *dytek*, *dydek* – ‘dawna sześciogroszówka’, ‘dwa grajcary’.

JĘZYKOWY PORTRET DUDKA

Dudek został utrwalony jako ptak głupi, prawdopodobnie od dukającego, dudniącego monotonnie głosu, a także pojmowany jest jako ptak śmierdzący i zarozumiały. Jest domato-rem oraz postrzegany jest jako ptak lubiący się chwalić dzięki swojemu rozkładanemu strojnemu czubkowi, por.:

STOSUNEK CZŁOWIEKA DO ZWIERZĄT:

GLUPOTA

x jest głupi jak dudek,
kto na dudka stworzony dudkiem będzie – synonim ‘durnia’,
‘głupca’,

OSZUSTWO	wystrychnąć kogoś na dudka – ‘oszustwo’, ‘ośmieszenie’, ‘okłamanie’, ‘zakpienie’, ‘zadrwienie’ ‘zrobienie z x-a głupca’,
OBIETNICA // MAMIENIE	pokazać // obiecać komuś dudka na kościele,
(pol. dudek) (czes. sroka)	malovat straky na vrbě,
ZACHOWANIE:	
CHWALENIE SIĘ	každý dudek ma svůj czubek – ‘wyróżniająca cecha dudka’,
(wychwalanie się)	každý dudek má svou chocholku, staví se jako čubatý dudek a smrdí,
DOMATORSTWO	x sedí jak dudek w dziupli – ‘jest ukryty’. x sedí na dudku ‘ <i>dřepl</i> ’,
ZAPACH	smrdí jako dudek , plugawy jak dudek , śmierdzieć jak dudek ,
BRUD	umouněný // špinavý jako dudek ,
MOCNE SPANIE	x spí jako dudek ,
(czes. dudek)	x spí jak susel,
(pol. inne zwierzęta)	x spí jak niedźwiedź.

W podsumowaniu pragnę podkreślić, że ukazane ptasie pojęcia oryginału (języka ojczystego // języka wyjściowego we frazeologii) podczas tłumaczenia, zawsze kształtują się w granicach pewnej kultury, z którą są w nierozzerwalny sposób powiązane. Mówiąc inaczej, nie jesteśmy w stanie oddzielić języka od kultury. Przytoczone związki frazeologiczne modelują obraz świata (Pajdzińska 1995), wykorzystywane przez użytkowników poszczególnego obszaru językowego. Ważną sprawą w prawidłowym używaniu związków frazeologicznych i kolokacji, czyli konstrukcji stałych (Lotko 1992), powtarzanych w tej samej lub zbliżonej postaci w wielu tekstach języka (Lebda 2005: 7), jest to, że mówiący, który chce w szerokim stopniu wypowiadać się i wykorzystywać posiadaną znajomość języka, którego się uczy i z którym się zapoznaje w trakcie edukacji, powinien opanować nie tylko słowa mało używane względnie izolowane w stosunku do swojego ojczystego języka, ale także powinien głęboko opanować jego kombinatorykę (wraz z kolokacjami), które powinny być zgodne z przyjętym uzusem językowym i powszechnie rozumianą konwencją językową, por.: *vrabčí hnízdo*; *z ptačí perspektivy*; *husí nožičky*; *kuří oko*; *slepičí prdel*; *bílá vrána*; jako ‘nieuczesana głowa’; ‘z lotu ptaka’; ‘cudzysłów’; ‘odcisk’; ‘papla’, ‘biały kruk’, a także wyrażenia nie związane z ptasią tematyką, np. *strouhaný kokos*; *plochá dráha*; *duše i plášť*;

patro, důl, maloobchod i velkoobchod jako ‘wiórki kokosowe’; ‘żużel – rodzaj sportu’; ‘dętka i opona’; ‘podniebienie’; ‘kopalnia’, ‘hurt i detal’ (przykłady własne – wytłuszczony druk – L.H.). Leksem *kokos* występuje jako zdradliwy ekwiwalent językowy w połączeniu z polskim czasownikiem *zbijać // robić kokosy* – ‘dobry interes’; czes. *vydělávat těžké peníze* oraz z czeskim czasownikiem *lámat si kokos* – ‘łamać sobie łeb’.

Językowy obraz świata, jako pojęcie, będące jednym z wiodących i centralnych pojęć semantyki kognitywnej, umożliwia nam interpretację i poznanie procesów poznawczych, które ukazują specyfikę postrzegania między sferą dotyczącą badania relacji językowych i sferą poznawczą.

Według teorii kognitywnej leksemy (wyrażenia) wiążą się za pośrednictwem pojęcia z poznaniem, ponieważ sądzi się, że język uważany jest zarówno za twór jak i narzędzie ludzkiego poznania, które odzwierciedla w swojej strukturze i działaniu zdolności poznawcze, o czym przekonał się w:

- analizie badań kontrastywnych, wspomaganych translacją, ujawniając różnice czeskiego i polskiego językowego obrazu świata,
- w modelowaniu,
- w kolokacjach – odrębnej kombinatoryce,
- w schematach wyobrażeniowych,
- w profilowaniu i obrazowaniu.

4.4 CZŁOWIEK w czeskiej i polskiej frazeologii PTACTWA – podsumowanie

Konkludując, można powiedzieć, że kognitywno-kontrastywne rozważania nad czesko-polską frazeologią ukazały, iż zwłaszcza **człowiek** jako jednostka – zgodnie z założeniami antropocentryzmu – odgrywa i odnajduje jedno z najważniejszych i zaszczytnych miejsc w szeroko rozumianej i wykorzystywanej sferze frazeologii. Za pomocą kategorii pojęciowej PTACTWA DOMOWEGO, PTACTWA DZIKIEGO DRAPIEŻNEGO I PTACTWA DZIKIEGO NIEDRAPIEŻNEGO wyróżniamy i przenosimy PTASIE właściwości na ludzkie **cechy, charakter, umysł, stany psychiczne, czynności fizyczne, aktywność, zachowanie, ocenianie, kontakty, relacje i stosunki międzyludzkie** oraz **określenia**, które związane są z innymi modelami kognitywnymi. Model definicji kognitywnej powinien być oparty na zasadzie rekonstrukcji podmiotowej, co oznacza, że opis semantyczny jest zrelatywizowany do człowieka. Opis ten miałby ujmować wszystkie cechy głęboko zakodowane w strukturze języka oraz miałby także odtwarzać wewnętrzne uporządkowanie cech, zgodnie z poczuciem

mówiących dla właściwego obszaru językowego. Posługując się DOMENAMI POZNAWCZYMI (Langacker 1987), utrwalonymi dla każdego obszaru językowego w rzeczywistości pozajęzykowej, nazywanych wiązką elementów semantycznych, starałem się w mojej rozprawie wyłonić i uwidocznąć takie wyrażenia, zwroty, wypowiedzi, porównania, przysłowia i idiomy, odnośnie do których możemy zadać następujące pytania:

1. Jak wygląda kategoria pojęciowa PTACTWA i jego poszczególni przedstawiciele?
2. Czym się odżywia PTACTWO i jego poszczególni przedstawiciele?
3. Jak się zachowuje PTACTWO i jego poszczególni przedstawiciele?
4. Gdzie żyje PTACTWO i jego poszczególni przedstawiciele?
5. Czy lubisz i jak traktujesz PTACTWO i jego poszczególnych przedstawicieli?

Na podstawie tych wyidealizowanych modeli kognitywnych (Lakoff 1987), przybierających postać określonej struktury (Lakoff 1986), otrzymujemy następujące FASETY dotyczące kategorii PTAKÓW (Wierzbicka 1995, 1999):

- WYGLĄD,
- WIELKOŚĆ I ODŻYWIANIE,
- ZACHOWANIE,
- ŚRODOWISKO,
- STOSUNEK LUDZI DO ZWIERZĄT (PTACTWA) I ODWROTNIE.

Wszystkie te podstawowe fasety (modele kognitywne), tworzące strukturę wewnętrzną pojęcia PTAKI, są głęboko zakorzenione we frazeologii, czego efektem są skonwencjonalizowane frazy i połączenia wyrażeniowe. Dzięki wyżej wymienionym modelom pojęciowym możemy przenieść na człowieka poszczególne cechy PTASIE, zawarte w domenie (Stosunek człowieka do zwierząt – PTAKÓW – i odwrotnie) za pomocą porównań, metafory i metonimii, wykorzystując wybiórczo niżej zebrany i zestawiony właśnie dla człowieka zbiór haseł, przygotowany w układzie tematycznym, który uwidacznia nam kognitywny językowy PORTRET CZŁOWIEKA, wykorzystując właśnie leksykę PTACTWA, ujętą metaforycznie, por.:

Określenie człowieka:

brzydkie kaczątko – ‘osoba wywołująca litość, współczucie’,

ošklivé kačátko – ‘nevzhledné mládě, jenž vyroste do krásy’,

człowiek gołębiego serca – ‘osoba bardzo pocziwa, życzliwa i łagodna’,

krkavec – ‘skąpiec, niedobry człowiek’,

krkavčí matka – ‘nieczuła, surowa i zła matka’,

kura domowa – ‘pogardliwe określenie kobiety zajmującej się wyłącznie prowadzeniem domu i wychowaniem dzieci’,

niebieski ptak – ‘człowiek żyjący cudzym kosztem’,

papużki nierozłączki – ‘osoby bardzo ze sobą zżyte, niemogące żyć bez siebie’,

ptasi mózdzek – ‘o kimś, kto jest głupi, tępy’,

ranny ptaszek – ‘osoba, która wcześniej wstaje’,

noční sůva – ‘osoba, która późno kładzie się spać’,

stary wróbel – ‘ktoś sprytny, doświadczony i zaradny’.

Charakter człowieka – dobroć, życzliwość, cierpliwość:

dočkat času jako husa klasu – ‘uzbroić się w cierpliwość’,

gołębie serce – ‘dobre serce, łagodne usposobienie’,

neublíží ani kuřeti – ‘o kimś, kto jest bardzo dobry, nie potrafi nikogo skrzywdzić’,

czujność:

czujný jak žuraw – ‘zwracać na wszystko baczną uwagę’,

stać jak žuraw na straży – ‘stać wyprostowany w bezruchu’,

tchórzostwo – ostrożność:

chować głowę w piasek jak struś – ‘unikać odpowiedzialności’,

strusia polityka – ‘udawać, że nie dostrzega się jakiegoś problemu’,

niezdecydowanie – brak energii – niesamodzielność:

chodit s bubnem na vrabce – ‘postępować bez namysłu, w szybkim pośpiechu’,

chystat se jak vrabci z Čech = vypravovat se jako vrabci z Čech – ‘planować wyjście lub wyjazd, ale mieć trudności z jego realizacją z powodu opieszałości’,

wybírat se jak sůjka za morze – ‘nie móc zdecydować się na wyjście // wyjazd, guzdrać się’,

próżnowanie – lenistwo:

chytat lelky // lelkovat – ‘zbijać bąki; nic nie robić, leniuchować’,

niebieski ptak – ‘człowiek żyjący cudzym kosztem, lekkomyślny, nieodpowiedzialny’,

chępliwość – duma:

chodit jak pav – ‘pysznić się’,

dumny jak pav – ‘bardzo dumny’,

nadymat se // pusyt jak pav – ‘być bardzo dumnym, zarozumiałym’,

nařukovat se jako holub // krocan – ‘puszyć się, pysznić się’,

porastać // porosnát w piórka (jak ptak) – ‘wzbogacać się, zdobywać wysoką pozycję’,

pyšný páv – ‘nadęty człowiek’,

gadatliwość:

krákat jako (stará) vrána – ‘mówić kłótnie, niesympatycznie’,
slepičí prdelka // vyslepičit – ‘gadula // papla, który nie utrzyma tajemnicy’,
šťěbetat jako sojky // husy // vrabci – ‘mówić szybko, bez przerwy, jeden przez drugiego’,
z x je velká mluvkla vlaštovička – ‘pleciuga’,

hardość:

mít wróble pod czapka – ‘nie lubić się kłaniać’,

samotność:

mieszkać jak wróbel w pustej stodole – ‘sam’, ‘samotnie’,
siedzieć jak dudek w dziupli – ‘być w domu, w bezpiecznym ukryciu’.

Umysł – rozum, rozsądek, talent:

nasadit někam (někomu) kukaččí vejce – ‘świadomie podstawić kogoś, kto będzie szkodzić’,
ptáčka poznáš podle zpěvu – ‘o człowieku wiele mówi jego sposób wypowiadania // wysławiania się’,
szpakami karmiony – ‘sprytny, obrotny’,

głupota – niewiedza – niepoczytalność:

ptasi mozdžek – ‘o kimś, kto jest głupi, tępy’,
głupia gęś – ‘naiwna kobieta’,
kačena blbá – ‘mało inteligentna, głupia kobieta’,
slepice pitomá – ‘niemądra i nierozsądna kobieta’,
krůta jedna stará – ‘o głupiej zarozumiałej kobiecie’,
w dzień každá sowa głupia – ‘preferowany nocny i drapieżny tryb życia’,

obeznanie – intuicja:

znać się na czymś, jak kura na pieprzu – ‘nie znać się na niczym’,

pamięć:

kurza pamięć – ‘krótka pamięć’,
mít kurzy // ptasi mozdžek – ‘osoba mało pojętna i inteligentna’.

Stany psychiczne: emocje – uczucia, miłość – sympatia:

papužki nerozláčzki – ‘osoby bardzo ze sobą zżyte, niemogące żyć bez siebie’,

zadowolenie – radość życia:

być całým w skowronkach – ‘być radosnym, zadowolonym, bardzo szczęśliwym’,
czuć się jak ptak w powietrzu – ‘znajdować się w korzystnym dla siebie położeniu, czuć się świetnie’,

zdumienie – zdziwienie:

koukat se jako husa do flašky – ‘być zaskoczonym i zdziwionym’,

spaść z byka na indyka – ‘mieć dziwny pomysł, zrobić zły interes’,

wstyd – agresja:

mít kohoutí krev – ‘gwałtowne usposobienie, czupurność’,

zrudnout jako krocán – ‘pod wpływem emocji zmieniać kolor cery // dostać wypieki’,

zacerwienit se jak kogut // indyk – ‘robić się czerwonym na twarzy z powodu zdenerwowania lub wstydu’,

chcát jako koroptev – ‘nieustannie często oddawać mocz, odczuwać silną potrzebę naturalną’,

vrhnout se na něco // někoho jako jestřábi // supi // dravci na kořist – ‘rzucić się na kogoś lub coś z agresją, napastliwie, drapieżnie’,

ciekawość:

být zvědavý jako straka – ‘nie zostawiać niczego w spokoju; być ciekawski’.

Cechy fizyczne człowieka – brzydota, zaniedbanie, wymizerowanie:

brzydkie kaczátko – ‘osoba nieefekowna, wywołująca litość, współczucie’,

wyglądać jak strach na wróble – ‘wyglądać niedbale, niechlujnie’,

wyglądać jak zmokła kura – ‘mieć nieszczęśliwą minę, wyglądać jak niezdara, być przemoconym’,

tusza – wzrost:

bocianie nogi – ‘chude i długie’,

být tlustý jako bažant – ‘o grubej osobie’,

být // vypadat jako střízlík – ‘mały, szczupły, słaby człowiek’,

wzrok – oczy:

koš tle widzi, co sowa ve dnie – ‘źle widzieć’,

kuří oko – ‘odcisk’,

mieć sokoli // orli wzrok – ‘bardzo dobry, wyostrzony wzrok’,

ostrží pohled – ‘bystre, przenikliwe spojrzenie’,

vidět // mít oči jako jestřáb // sokol // ostrž – ‘bystre oczy, które wszystko uważnie obserwują’,

widzieć jak sowa w nocy – ‘bardzo dobry wzrok’,

śluch – głos:

hlásek jako konipásek – ‘mieć cienki, wysoki, nie za bardzo silny i donośny głos’,

hluchý jako tetřev – ‘nic nie słyszeć’,

labutí píseň – ‘ostatnie dokonanie w jakiejś dziedzinie’,

labędzi śpiew – ‘ostatnie dzieło autora lub dzieło kończące jakiś okres historyczny, literacki’,

smát se jako hrdlička – ‘śmiać się z cicha, wesoło, dźwięcznym głosem’,
zpívat jako kanárek // slavík // skřivánek – ‘pięknie i czysto’,

cera:

kurze lapki – ‘drobne zmarszczki koło oczu’,
vypadat jako strakapoud – ‘za mocno umalowana kobieta’,

usta – nos – szyja:

jestřábí // papouščí // supí nos – ‘nos zagięty w dół’,
orli // sokoli nos – ‘zakrzywiony’,
mít labutí // husí šiji // krk – ‘długa, ładna i kształtna szyja’,

włosy:

biały // siwy jak gołąb // gołąbek – ‘zupełnie siwy’,
havraní vlasy – ‘włosy czarne jak pióro kruka’,
vrabčí hnízdo – ‘nieuczesana fryzura’,
uczesanie // włosy w jaskółkę – ‘rodzaj zaczesanych włosów od obu stron skroni do tyłu’,

zapach:

smrdí jako dudek – ‘niemyjący się człowiek’.

Czynności i stany fizyczne człowieka – życie, sposób życia:

dobrý kohout neztlostne – ‘seksualnie aktywny mężczyzna jest szczupły’,
oškatat někoho jako kavku // husu // kuře // slepici – ‘podstępnie pozbawić przebiegłością kogoś z pieniędzy lub majątku, komu wcześniej zaufaliśmy’,
ptasiego mleka (komuś) tylko brakuje – ‘ktoś na wszystko, co jest potrzebne do szczęścia, komuś niczego nie brakuje, dobrobyt’,
sejde to po něm jako voda po huse – ‘ktoś się niczym nie przejmuje’,
vypadat jako strakapoud – ‘być ubranym w jaskrawych kolorach’,
šplhat jako datel – ‘podlizywać się przełożonemu’,

głód – pragnienie – apetyt – jedzenie:

wyglądać // czekać // pragnąć // łaknąć czegoś jak kania dżdzu // deszczu – ‘niecierpliwie potrzebować czegoś i na to coś czekać’, ‘nie móc się czegoś doczekać’, ‘gorąco czegoś pragnąć lub pożądać’, ‘czekać na coś z utęsknieniem’,
strusi žoládek – ‘bardzo dobry żołądek, wytrzymujący nawet najbardziej ciężko strawne pokarmy’,
kachní žaludek – ‘bardzo dobra przemiana metaboliczna’,
jíst jako vrabeček – ‘mało’,
ptasie mleczko – ‘o czymś wymyślnym’,

sen:

ponocovat jako sova – ‘kłaść się późno spać’,
ranny ptaszek – ‘ktoś, kto wcześniej wstaje’,
wstawać ze skowronkiem // kurami – ‘wcześnie wstawać’; ptaki te przenośnie określamy jako tzw. „zegarem rolników”,

patrzenie:

gapić się jak sroka w kość // gnat – ‘patrzeć uparcie i tępo w jeden punkt, przypatrywać się czemuś uparcie, patrzeć bezmyślnie’,
hledět (do něčeho) jako vrána do kostí – ‘tępawo na coś spoglądać’,
koukat se jako husa do lékárny // flašky – ‘patrzeć z ciekawości i ze zdziwieniem’,
koukat jako vrána – ‘patrzeć naiwnie’,
zapuszczać // zapuścić żurawia – ‘zaglądać gdzieś z pewnej odległości’,
patrzeć na siebie jak dwa koguty – ‘spoglądać nieprzyjaźnie’,
patrzeć jak kot na wróble – ‘baczenie’ i ‘pożądliwie’,

niedoświadczenie – niedojrzałość:

je to ještě úplný bažant – ‘człowiek niedojrzały, niedoświadczony’,

niezadowolenie – zdenerwowanie – rozdrażnienie:

hudrovat jako krocan – ‘głośno wyrażać swoje niezadowolenie’, ‘denerwować się’,

zarozumiałość:

nafukovat se jako krocan // holub – ‘być zarozumiałym’,
nosit se jako páv – ‘puszyć się’, ‘wywyższać się’,

osaczanie – niepokój – napaść:

kroužít nad něčím // kolem něčeho jako sup // jestřáb // ostrůž – ‘osaczać kogoś wzbudzając niepokój’,
krážýć jak sęp nad ofiarą – ‘złowieszczo krążyć i budzić niepokój’,
vrhnout se na někoho // na něco jako supi na mršinu – ‘bezwzględnie kogoś napaść’,
rzucit se jak sępy na padlinę – ‘agresywna napaść na kogoś i czegoś od niego żądać’,

sprawność fizyczna:

běhat jako křepelka // koroptvička // koroptev – ‘biegać żwawo, zwinnie, mieć temperament, być pełnym życia’,
dýchat // funět jako překrmená husa – ‘o grubym człowieku, który z trudnością oddycha’,
wywinąć orla – ‘przewrócić się’,

poruszać się:

chodit jak bocian – ‘chodzić długimi, dużymi krokami’,

iść gęsiego – ‘jeden za drugim’,

kaczy chód – ‘chodzenie połączone z kołysaniem na boki’,

chodit // kolébat se jako kachna – ‘chodzenie z elementami przechylania się na boki’,

iść naprzód jak gęsior – ‘pierwszy’, ‘z przodu’,

zmęczenie:

paść jak kawka – ‘być bardzo zmęczony’, ‘nie mieć na nic sił’,

zniębnięcie – przemoknięcie:

gęsia skórka – ‘z zimna i ze strachu’.

Kontakty między ludźmi (dobre stosunki międzyludzkie – pomoc):

dodawać komuś skrzydeł – ‘powodować przyływ energii i siły’,

žít // být jako dvě hrdličky // dva holoubci – ‘żyć w zgodzie i miłości, o zakochanych’,

przyjaźń – koleżeństwo:

papužki nerozláczki – ‘osoby bardzo ze sobą zżyte, niemogące żyć bez siebie’,

wierność – zdrada:

věrný jako holoubek – ‘nikogo nie zdradzać’,

przywiązany jak koral do indyka – ‘na zawsze’,

wyšpievat coš jak kanarek – ‘wygadać wszystko’, ‘wydać kogoś’,

opieka – nadopiekuńczość:

dostać się // trafić pod czyjeś skrzydła – ‘znaleźć się pod czyjąś opieką’,

obchodit se z kimś (z čymś) jak kura z jajkiem – ‘być wobec kogoś (czegoś) bardzo delikatnym, ostrożnym’,

opiekuńcze skrzydła – ‘opieka, nadzór’,

rozvinąć nad kimś opiekuńcze skrzydła – ‘otoczyć kogoś opieką’,

swoboda:

wolný jak ptak – ‘być niezależnym’, ‘ktoś kto nie jest skrzepowany żadnymi ograniczeniami czy zobowiązaniami’.

Stosunki nieprzyjazne – szkodzenie sobie i innym:

podrzuciť komuś kukulčie jajo – ‘pozbyć się uciążliwej, kłopotliwej sprawy, zrzucając ją na kogoś’,

lekceważenie – kpiny:

malovat straky na vrbě – ‘zastraszenie’ oraz ‘obietnica nierealnych lub nie do spełnienia możliwych rzeczy’,

wystrychnąć kogoś na dudka – ‘oszukać kogoś, ośmieszyć’,

pokazać // obiecať komuś dudka na kościele – ‘zadrwić z kogoś’,

oszukiwanie – wprowadzenie w błąd:

být přelétavý pták // ptáček – ‘niestały, lekkomyślny mężczyzna, często zmieniający partnerki’,
kaczka dziennikarska – ‘nieprawdziwa informacja zamieszczona w prasie, najczęściej mająca wywołać sensację’,

když ptáčka lapají // chytají, pěkně mu zpívají – ‘podstępne zachowanie, nie ufaj obietnicom’,

stroić się w cudze piórka – ‘udawać kogoś innego, niż się jest w rzeczywistości’,

wystrychnąć kogoś na dudka – ‘podstępnie oszukać’, ‘ośmieszyć’, ‘okłamać’, ‘zadrwić’.

Życie w grupie – przywództwo:

řádně se šarogáš jak šara geš – ‘postępować samowolnie, nie licząc się z innymi’,

šarogáš se – ‘narzucać swoją wolę’,

rywalizacja:

být jako dva kohouti na jednom smetišti – ‘dwaj mężczyźni rywalizujący między sobą w różnych dziedzinach życia codziennego’, np. w miłości,

chwalenie – wychwalanie:

každý dudek má svůj czubek – ‘wyróżniająca cecha dudka’,

každý dudek má svou chocholku – ‘każdy jest kimś i może popełnić błąd’,

stosunki damsko-męskie:

czarna polewka (z kaczce krwi) – ‘zupa podawana starającemu się o pannę mężczyźnie na znak odmowy’.

Aktywność człowieka – rozwiązywanie problemów:

strusia polityka – ‘udawanie, że nie dostrzega się jakiegoś problemu’,

pštroší politika – ‘polityka polegająca na stosowaniu uników’,

rezygnacja – niemożność działania:

po ptokach // po ptakach – ‘nie można już nic zrobić, już po wszystkim’.

Sposób wykonywania czynności człowieka – chaotycznie, bez planu:

lapać // chwytać // trzymać dwie sroki za ogon – ‘chcieć od razu osiągnąć podwójny cel; załatwiać kilka spraw jednocześnie’,

utíkat jako splašený vrabec // hejno splašených vrabců – ‘szybko w pośpiechu’,

przejrzyscie:

z lotu ptaka – ‘z góry, z oddalenia’,

(pohled) z ptačí perspektivy – ‘całkowicie widoczny i przejrzysty z góry’.

Człowiek i sytuacje – sytuacje pomyślne:

mít se // žít si jako husa na krmniku – ‘żyć w dobrobycie, bez obawy o środki do życia’,

lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše – ‘lepszy mały i pewny zysk, niż duży, ale niepewny’,

trafiło się coś (komuś) jak ślepej kurze ziarno – ‘komuś udało się przypadkowo coś zdobyć, zwykle niezasłużenie’,

rozgłos:

hudrovat jako krocan – ‘głośno wyrażać niezadowolenie, denerwować się’,

wróble na dachu ćwierkają – ‘coś stało się ogólnie znane, wszyscy o czymś wiedzą’,

vrabci na střeše cvrlikají – żart. ‘wszyscy o tym mówią’,

doświadczenie – orientacja:

stary wróbel – ‘ktoś sprytny, doświadczony i zaradny’,

sytuacje niesprzyjające – wywoływanie zakłopotania:

podrzucić komuś kukulcze jajo – ‘pozbyć się uciążliwej, kłopotliwej sprawy, zrzucając ją na kogoś’.

Zachowania człowieka w różnych sytuacjach – oczekiwania, pragnienia:

laknąć // pragnąć // czekać // wyglądać czegoś jak kania dżdżu – ‘chcieć czegoś bardzo, czekać na coś z niecierpliwością’,

honor – obowiązek – brak honoru:

coś spływa // spłynęło po kimś jak woda po gęsi // kacze – ‘coś jest dla kogoś zupełnie obojętne, nie robi na kimś żadnego wrażenia’,

rozwój sytuacji – początek:

pierwsza jaskółka – ‘zwiastun czegoś’,

zakończenie:

labędzi śpiew – ‘ostatni przejaw działalności w jakiejś dziedzinie, np. ostatnie dzieło autora’,

mít se jako husa o Martině – ‘złe się komuś powodzi’, gdyż 11 listopada, w dzień św. Marcina pieczona gęś jest tradycyjnym daniem,

po ptokach // po ptakach – ‘nie można już nic zrobić, już po wszystkim’,

przypadek – opatrność:

coś trafiło się komuś jak ślepej kurze ziarno – ‘komuś udało się przypadkowo coś zdobyć, zwykle niezasłużenie’,

přišel k tomu (něčemu) jako slepé kuře k zrnu – ‘ktoś miał szczęście przez przypadek’, ‘bez wysiłku coś zrobić’.

Człowiek w społeczeństwie – szkoła:

pisać // bazgrać jak kura pazurem – ‘pisać brzydko, niestarannie, nieczytelnie, niewyraźnie’,
czes. *škrábat jako kocour*,

pieniądze – finanse:

kura znosząca złote jaja – ‘źródło łatwych i dużych dochodów’,

nemít ani orla // vorla – ‘nie mieć ani grosza // nie mieć grosza przy duszy’,

praca – mieszkanie:

chodít někam jako do holubníku – ‘nie respektować przepisów w miejscu pracy’,

stěhovavý pták – ‘człowiek, który nie wytrzyma w jednym miejscu, chętnie zmienia miejsce pracy lub zamieszkania’,

sztuka – rozrywka – literatura – prasa:

biały kruk – czes. *bílá vrána* – ‘unikat, rzadki egzemplarz książki’,

kaczka dziennikarska – czes. *novinářská kachna* – ‘nieprawdziwa informacja zamieszczona w prasie, najczęściej mająca wywołać sensację’,

pisanie:

pisać jak kura pazurem – ‘nieczytelnie’,

ťukat // psát jako datel – ‘pisać na maszynie jednym palcem’,

zabawa:

puszczać kaczki – ‘dla zabawy rzucać płaskim kamykiem tak, aby odbijał się on od powierzchni wody jak najwięcej razy’,

człowiek i otoczenie – przestrzeń, odległość:

o slepiči krok – ‘o mały kawałek’ // ‘o mały włos’,

z lotu ptaka – czes. (*pohled*) *z ptačí perspektivy* – ‘widok z góry, z oddalenia’.

Tak utrwalone, przyjęte i zrozumiałe w języku POJĘCIA, związane z kategorią PTACTWO, pokazują, że użytkownicy czeskiej i polskiej komunikacji językowej czasami mają odmienne i częściowo odrębne językowe obrazy świata, ale w przeważającej części, dzięki wspólnemu typologicznemu pochodzeniu języka (czeskiego i polskiego), możemy się przekonać, że odsłaniają się nam w znacznej części jednakowe **językowe portrety i wizje człowieka** przedstawione za pomocą **reprezentantów kategorii PTAK**.

ZAKOŃCZENIE

W niniejszej monografii starałem się przyjrzeć konceptualizacjom kategorii pojęciowej PTACTWA. Pragnąłem wykazać, że studium porównawcze języka ojczystego z drugim językiem umożliwia lepsze pojmowanie i dogłębne rozumienie specyfiki jego właściwości, prawidłowego doboru jednostek leksykalnych i ich łączliwości, używanie odpowiednich konstrukcji gramatycznych, ekwiwalencji językowej oraz skonwencjonalizowanych – zgodnie z przyjętym uzusem – frazeologizmów. Poddane badaniu frazeologizmy, stanowiące obfite źródło materiałowe, posłużyły do właściwej realizacji tematu pracy. Należałoby więc podkreślić, że frazeologizmom przypada centralna rola w analizie semantycznej, ponieważ mają one najczęściej motywację metaforyczną, a zgodnie z założeniami językoznawstwa kognitywnego, metafory stanowią podstawowy nośnik myśli i wyznaczają znaczącą część systemu pojęciowego oraz główne kierunki konceptualizacji. Stwierdziłem, że frazeologizmy znajdują się w centrum systemu leksykalnego ze względu na pełnione przez nie istotne role i funkcje semantyczne w konwencjonalnym obrazowaniu. Zwrócenie uwagi na interferencje językowe w czesko-polskiej frazeologii jest ważnym aspektem rozprawy ze względu na fakt, iż Czesi w niektórych sytuacjach widzą inaczej pozajęzykową rzeczywistość niż Polacy (i vice versa), w konsekwencji czego rysuje się **odmienny językowy obraz świata**, konieczny do uwzględnienia, szczególnie w sferze translatologicznej. Językowa konfrontacyjno-kognitywna analiza czesko-polskiej frazeologii ma, oprócz teoretycznego znaczenia, także znaczenie praktyczne, zwłaszcza w dwóch dziedzinach: nauki języka obcego oraz poznania teorii lingwistycznej, wykorzystywanej w przekładzie.

W niniejszej rozprawie wykazałem, że kognitywne i semantyczne badania w kognitywnym paradygmacie badań prowadzą do następujących wniosków:

- znaczenie jednostek frazeologicznych i leksykalnych ma aspekt społeczno-kulturowy (Muszyński 1993), por., np. czes. *šlepiče* – ‘głupia kobieta’ oraz ‘rodzaj ptaka’ – pol. *kura* tylko ‘rodzaj ptaka’, gdyż obraz świata zawarty w języku ojczystym zawiera właśnie elementy uniwersalne i specyficzne kulturowo, a polski przybliżony ekwiwalent *kura domowa* zawiera przede wszystkim komponent: ‘niepracująca gospodyni domu o ciasnych, zaściankowych poglądach’,

- znaczenie konwencjonalnych jednostek językowych rodzi się w kontekście wypowiedzi rodzimych użytkowników języka,
- znaczenie da się sprowadzić do konceptualizacji za pomocą procesów: *konwencjonalizacji*, *profilowania* i *obrazowości* działających tak w podmiotowym, jak i w społecznym (grupowym, konwencjonalnym) wymiarze języka,
- znaczenie wyrażenia charakterystyczne jest w odniesieniu do jednej lub wielu domen kognitywnych (za: Langacker 1995: 18), tutaj: domeny PTACTWA i CZŁOWIEKA,
- różnice kulturowe pokazują opisywanie aspektów świata przy wykorzystywaniu różnorodnego słownictwa, połączeń leksykalnych i kombinatoryki frazeologicznej oraz muszą być uwzględnione w przekładzie, gdyż one stwarzają największą trudność tłumaczowi i wymagają szczegółowej staranności przy doborze ekwiwalentu, przede wszystkim semantycznego,
- znaczenie jest pojmowane w sposób subiektywny przez daną osobę (Lakoff, Johnson 1988, Langacker 1998), lecz także przyjmuję (na podstawie wartościowania i konotacji semantycznej), że jest ono jednocześnie względnie ustabilizowane i wystandaryzowane (dla danej kultury i języka), co w konsekwencji umożliwia uzyskanie porozumiewania się między uczestnikami komunikacji językowej, gdyż ulega w sposób naturalny automatycznym procesom obiektywizacji i prawdziwości oraz innym aspektom udaności wypowiedzeń (Grice 1977).

Przeprowadzone badania kontrastywne czesko-polskiej frazeologii z domeny PTACTWA, zgodnie z przyjętym kognitywnym paradygmatem badawczym, potwierdziły tezę o różnych punktach widzenia utrwalonych w strukturach, konstrukcjach i jednostkach językowych w obu językach. Przyniosły wskazówki, w jaki sposób odbierany jest obraz rzeczywistości. Podczas kognitywno-porównawczej analizy dotyczącej leksemów o motywacji metaforycznej i takiejż frazeologii, wziąłem pod uwagę wszelkie realia, np. kulturowe, historyczne, społeczne, obyczajowe itp. Z ptasiej metaforyki wyłoniła się ciekawa **dwuznaczność wyrażen**, zarówno **wewnątrzjęzykowych**, jak i **międzyjęzykowych**, por. symboliczna (stereotypowa) i metaforyczna (przenośna) **polisemia**, dotycząca najczęściej **skonwencjonalizowanego porównania CZŁOWIEKA do cech PTAKA** (patrz 4.4 CZŁOWIEK w czeskiej i polskiej frazeologii PTACTWA – podsumowanie). W tym miejscu trzeba zwrócić szczególną uwagę na aspekt właściwego dostosowania wyrażen prostych leksykalnie do językowego obrazu świata języka przekładu, aby uniknąć pułapek znaczeniowych i frazeo-

logizmów, których jest w języku czeskim i polskim sporo, zwłaszcza pojawiające się w kontekście ptasiej frazeologii i leksyki nacechowanej metaforycznie.

W przeprowadzonej analizie czesko-polskiej frazeologii domeny PTACTWA wykazałem – na poszczególnych przykładach językowych – dwie podstawowe rozbieżności: **odmienne profilowanie**, czyli ‘nadawanie przedmiotowi określonego kształtu’ jako jednej z podstawowych operacji mentalnych, dokonywanej przez umysł ludzki (wraz z jego wymiarami np. perspektywą, schematyzacją, wyodrębnieniem figury pierwszoplanowej i drugoplanowej), w konsekwencji pokazujące czeskie i polskie różnice w **obrazowaniu rzeczywistości**, por. leksemy i pojęcia (pol. *jaskółki, kury, kurczaka, koguta, gęsi, gołębia, sójki, kruka* – czes. *vlaštovky, slepice, kuřete, husy, holuba, sojky, havrana* i innych gatunków ptaków). Procesy te zostały opisane przez R. Langackera jako „umiejętności konstruowania sytuacji (sceny) na różne sposoby w celu ujęcia myśli (Langacker 1995: 166)”. Zaobserwowałem także inny **dobór ekwiwalentów językowych**, używanych np. w dziedzinie życia codziennego. W pracy ukazałem, że w języku wyjściowym danemu leksemowi lub pojęciu odpowiada w wielu przypadkach różna liczba znaczeń i wyrażen, używanych w języku docelowym, por. (czes. *čáp, vrána, havran, kačena* // *kachna, bažant, krocan, straka, vrabec, sova, orel, dudek, špaček* – pol. *bocian, wrona, kruk, kaczką, bażant, indyk, sroka, wróbel, sowa, orzeł, dudek, szpak* itp.). Doszedłem do przekonania – w ramach teorii semantycznej – że profile – jeśli nawet nie posiadają różnego znaczenia w obu językach – to kojarzone z nimi charakterystyki, nie odpowiadające klasycznemu pojmowaniu znaczenia – jak słusznie zauważa J. Bartmiński – „są silnie zróżnicowane na poziomie tego, co określimy jako profile, determinowane podmiotowo i kulturowo (Bartmiński 2006: 103)”. Zwrócenie uwagi na te zjawiska, które zostały pokazane i opisane w rozprawie jest ważne, wzbogacają bowiem opis zjawisk językowych w czeskiej i polskiej sferze frazeologii.

Zwróciłem również uwagę na fakt, że wyszczególnione przykłady językowe w tej pracy pokazują na antropocentryczny charakter jednostek frazeologicznych z wykorzystywanymi nazwami PTAKÓW w obu badanych językach. W przebadanym materiale językowym czesko-polskiej frazeologii wykorzystałem takie komponenty nazw PTAKÓW (wraz z ich częściami i profilami), które – dzięki zastosowaniu metafory lub metonimii – pozwalają uzyskać odmienne znaczenie, zarówno wewnątrzjęzykowe, jak i międzyjęzykowe (por. rozdz. III, a zwłaszcza rozdz. IV). Pragnę także podkreślić, że „ptasie leksemy” – jako komponenty jednostek frazeologicznych, pełniące pierwotnie nazwę PTAKÓW, służą wraz z rozwojem języka i pojmowania otaczającego świata do określenia np. cech CZŁOWIEKA, które są w różny sposób odbierane przez obcojęzycznego użytkownika. Ptasi świat widziany

przez pryzmat frazeologii jest szczególnie uwarunkowany potocznym widzeniem rzeczywistości, a fragment tak rozumianego świata może się zdecydowanie odróżniać od logicznego czy nawet naukowego, ornitologicznego portretu owej cząstki analizowanego świata. Na zakończenie należy podkreślić, że **frazeologizmy** – jako związki wyrazowe, mające w danym języku każdego narodu stałe zastosowanie w postaci utartych określeń, odzwierciedlają pojmowaną rzeczywistość w taki sposób, w jaki widzą ich użytkownicy, posługujący się językiem ojczystym na danym obszarze językowym.

- Zwróciłem uwagę także na **aksjologiczny aspekt zwierzęcych (zwłaszcza ptasich) metafor** – jako procesu myślowego: **część-całość** – wykorzystywanego głównie dzięki wytworom pracy człowieka (por. artefakty), które w różnym stopniu naśladują istniejący przedmiot naturalny, np. PTAK jest imitacją samolotu, a używając metaforyki otrzymujemy frazeologizm *stalowy ptak* – czes. *ocelový // kovový pták* – ‘samolot’,
- udowodniłem, że jest to przykład typowego objawu przejścia z *domeny źródłowej* do *domeny docelowej*. Jednakże trzeba podkreślić, że właśnie domena źródłowa jest znacznie precyzyjniej pojmowana przez nasz umysł, ponieważ ma bogatszą strukturę i jest – dzięki temu – transponowana na domenę docelową (por.: pol. *żuraw budowlany* – czes. *stavební jeřáb*),
- pokazałem podobieństwa frazeologizmów, wykrywające wspólne źródła kulturowe i językowe,
- wy dobyłem i przedstawiłem różnice we frazeologii języka czeskiego i polskiego, które dotyczą trudności: głównie *nieprzekładalności* idiomów, przy różnicy kulturowych doświadczeń,
- stwierdziłem, że frazeologia zwierzęca z domeny PTAKÓW ma znaczny wpływ na charakterystykę CZŁOWIEKA, między innymi dzięki **wartościującym konotacjom**, bogato charakteryzującym ludzi,
- zauważyłem, że podobieństwa i różnice w sposobie myślenia, ujawniające ludzkie doświadczenie w obcowaniu z PTAKIEM, przynoszą w efekcie językowy obraz świata PTAKÓW,
- domena PTACTWA przechodzi na domenę ludzką, stając się podstawą metafory, dotycząc najczęściej charakterystyki ludzkiej psychiki i zachowania, por.: *x má kohoutí krev* – ‘osoba o walecznej czupurności’, ‘gwałtownego nadpobudliwego usposobienia’ itd.,

- traktuję JOS na równi z konceptualizacją świata zawartą w języku (Grzegorzczkova 2001a: 163), ros. naiwny obraz świata (Apresjan 1994: 6), gdyż to językowy obraz świata, zawarty w języku, jego metaforyce, utrwalonych związkach frazeologicznych i kolokacjach, pozwala odsłonić, zrozumieć i udokumentować kierunki konceptualizacji,
- przyjąłem motywację metaforyczną opierającą się na stereotypie, gdzie znaczenie stereotypu (Lewicki 2003: 286-287) wskazuje na utarte, zbanalizowane ujęcie stylistyczne, na sąd o przedmiocie i na obraz przedmiotu w ludzkim myśleniu, o znacznym stopniu utrwalenia,
- udowodniłem, że ptasie nazwy (leksemy) pozwalają zrozumieć, w jaki sposób interpretujemy świat poprzez język oraz ukazałem na podstawie kategorii pojęciowej PTACTWA, jaką pozycję ludzie wyznaczają sobie w świecie – przy jednoczesnym uświadomieniu, jaki jest związek języka z kulturą,
- udało mi się pokazać modele kognitywne, utrwalone we frazeologii oraz przedstawić definicję kognitywną, zbierające wszystkie zawarte w niej informacje,
- ukazałem, w jaki sposób niektórzy przedstawiciele PTAKÓW, jak BOCIAN, JASKÓŁKA, SKOWRONEK oraz ŻURAW, GEŚ I KURA są bogato reprezentowane w *lidových pranostkách* (Vašků 1996, 1998) i *lidové meteorologii* (Mrhačová 2003), natomiast w polskich *przysłowiaach kalendarzowych* (Krzyżanowski 1969) jest mniej wyeksponowana subdomena PTACTWA DOMOWEGO,
- stwierdziłem także, że frazeologia PTACTWA wzbogaca definicję kognitywną, ponieważ dobrze jest w niej ukazany krąg skojarzeń i wydobyte podobieństwa,
- wyraziłem przekonanie, że frazeologii przypada nie tylko centralna rola w przeprowadzanej analizie semantycznej, ale także ukazuje ona sposób istnienia świata w języku i poznaniu,
- zaprezentowałem pogląd, że odświeżenie *środków ekspresji* oraz ton emocjonalny wyrażany w znaczeniu metaforycznym dzięki profilowaniu „ptasich” informacji i plastyczności umożliwi komunikatowi, szerzej tekstowi różny sposób wyrażania tego samego i interesująco barwnie, nieoczekiwanie, przynosząc w efekcie nietrywialny (Awdiejew, Habrajska 2004) obraz tekstu.

Z uwagi na to, że w ostatnich czasach, (zwłaszcza po przystąpieniu Czech i Polski do Wspólnoty Europejskiej) stosunki między obu krajami się zdecydowanie pogłębiły, a także obserwuje się ożywienie we wszystkich sferach (w tym także w dziedzinie lingwistycznej),

wypadałoby więcej uwagi poświęcić zagadnieniom znaczenia jednostek leksykalno-frazeologicznych (zwracając jednocześnie uwagę na kategorię pojęciową PTACTWA), które miałyby być zdecydowanie szerzej opisywane, omawiane i wyjaśniane w przyszłych wydawanych słownikach i podręcznikach do nauki języka obcego, gdyż one stwarzają nie tylko tłumaczom, ale i osobom zainteresowanym w poznawaniu sąsiedniego języka sporo problemów translatorskich. Tłumaczenie związków frazeologicznych powinno być wyrażane zastępowaniem jednej (znakowej lub konwencjonalnej) jednostki frazeologicznej przez drugą (znakową lub konwencjonalną) jednostkę, spełniającą zasady funkcjonalnej ekwiwalencji językowej w języku przekładu. Potwierdziły się więc tezy kognitywnej teorii języka, podkreślające **symboliczny charakter języka**.

Przedstawiona analiza porównawcza, mająca głównie na celu ukazanie konceptualizacji PTACTWA w czesko-polskiej frazeologii, przyczyniła się również do potwierdzenia następnej tezy kognitywistów, że metafora, metonimia, a także w moim przekonaniu doświadczenie i wynikające z niego wartościowanie, ukazują nawet w bliskich typologicznie i genetycznie językach – odmienny **językowy obraz świata**. Wśród porównawczych czesko-polskich przykładów językowych udało się wskazać charakterystyczną orientację kulturową, zawartą właśnie w językowym obrazie świata. Należałoby podkreślić, że w skład tzw. przywołanego językowego obrazu świata wchodzi charakterystyki przedmiotów i zjawisk, które obejmują zespoły cech, tworzące wyobrażenia o w/w zjawiskach i przedmiotach oraz o powiązaniu z nimi ocen i wzorów zachowań dzięki różnym kodom społecznym, kulturowym, poznawczym i językowym, które są niezbędne do właściwego odbioru i prawidłowego zrozumienia tekstu bądź wypowiedzi językowej. Potwierdziły się także przypuszczenia, że system pojęć, którymi się posługujemy w życiu codziennym (umożliwiający nam myślenie i działanie) jest w swojej istocie metaforyczny. W kodzie społecznym rejestrowane są reguły różnicowania ludzi, ze względu na ich rangę społeczną, wykorzystując nazewnictwo kategorii pojęciowej PTACTWA wraz z pełnionymi przez nich rolami społecznymi. Dzięki kodowi poznawczemu kategorii pojęciowej PTACTWA, np. KURY czy GĘSI obejmujące systemy schematów interpretacyjnych (ram, skryptów albo scenariuszy) stanowiących w umysłach uczestników wypowiedzi językowej gotowe wzorce, w których przedstawiciel PTACTWA, np. KURA to nie tylko ‘ptak domowy’, ale i ‘głupia kobieta’, a zapoznając się szerzej, np. z czeskim językowym stereotypem KURY, zauważymy, że wchodzi tutaj takie cechy, jak *gdakanie*, oznaczające ‘paplanie’, stąd w czeskiej frazeologii utrwalają się znaczenia wyrazów pochodnych, por.: *vyslepičit* – pol. ‘wypaplać’. Mamy tutaj do czynienia z kodem kulturowo-poznawczym, językowym i pragmatyczno-

społecznym. Różnorodne znaczenie zaplecza międzyludzkiego porozumiewania się zajmują właśnie „kody komunikacyjne” (Mikołajczuk 2003: 38) jako symbole systemu wartości, wierzeń i przekonań oraz kategoryzacji, wartościowania i interpretowania świata przez daną wspólnotę językową, w naszym przypadku – czeskie i polskie społeczeństwo. W rozprawie dotyczy to przede wszystkim zdolności tworzenia i odbierania spójności tekstu pisanego lub wypowiedzi mówionej.

Należałoby również ze smutkiem podkreślić, że wykorzystywana kategoria pojęciowa PTACTWA w sferze frazeologizmów staje się coraz uboższa i użytkownicy komunikacji językowej, szczególnie młodsze pokolenie, wykorzystuje je coraz w mniejszym stopniu, a przecież, chcąc obcokrajowcowi wyjaśnić znaczenie frazeologizmów używanych w danym obszarze kulturowo-językowym, w których profilowane jest PTACTWO, musimy przywołać nie tylko naszą znajomość lingwistyczną, ale także historyczne i kulturowe uwarunkowania oraz tradycję i kulturę ludową (por.: np. czes. *pranostiky*), tworzone przez naszych przodków. O ludowych przepowiedniach pogody współcześnie możemy już tak niewiele powiedzieć. A przecież jedną z najbardziej znaczących grup paremiologicznych stanowią właśnie przysłowia kalendarzowe i prognostyki.

Bez wątpienia ważnym celem w tej rozprawie było przedstawienie zgromadzonych i opisywanych leksemów, wyrażeń i ich właściwych połączeń w taki sposób, aby osoba, ucząca się języka sąsiadów, wzbogaciła nie tylko swoje słownictwo, ale zapoznała się jednocześnie z kulturą drugiego narodu i z właściwym sposobem widzenia i interpretowania świata, jaki ujawnia się podczas używania wyrażeń oraz analizy czesko-polskiej sfery frazeologizmów.

Pragnąłbym na zakończenie tej książki wyrazić życzenie, aby wynikające z niej przemyślenia, dotyczące próby konceptualizacji PTACTWA w czeskiej i polskiej frazeologii, stały się zachętą do pogłębiania następnych badań.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewska T., 2002: *Zwierzęta w naszym języku*, [w:] *Scenariusze zajęć kulturowych i językowych „Rozwinąć skrzydła”*, Warszawa, ss. 118-123. ISBN 83-8927-217-2
- Anusiewicz J., 1995: *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław. ISBN 83-229-1120-3
- Anusiewicz J., 1999: *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, (red.) J. Bartmiński, Lublin, ss. 261-289. ISBN 83-227-1355-X
- Anusiewicz J., Bartmiński J. (red.), 1998: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria i metodologia, analizy empiryczne. Język a kultura*, tom 12, Wrocław. ISBN 83-7091-049-1.
- Anusiewicz J., Skawiński J., 2000: *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa-Wrocław. ISBN 83-01-11930-6.
- Apresjan J., 1972: *Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zagadnienie semantyki teoretycznej*, [w:] *Semantyka i Słownik*, Wrocław.
- Apresjan J., 1980: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław. ISBN 83-04-00215-9
- Apresjan J., 1994: *Naiwny obraz świata a leksykografia*, [w:] *„Etmolingwistyka”* nr 6, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 5-12. ISSN 0860-8032
- Awdiejew A., Habrajska G., 2004: *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. I. Łask. ISBN 83-9202-868-6
- Bajger K., 2001: *Šestijazyčný slovník vulgarismů*, Ostrava. ISBN 80-86035-23-9
- Bachmannová J., Suksov V., 2007: *Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky*. Universum, Praha. ISBN 978-80-242-1878-6
- Baláková D., 2007: *Princíp ekvivalencie vo frazeológii*, [w:] *Frazeologické štúdie V*, ed. Baláková D., Durčo P., ss. 27-42, Ružomberok. ISBN 978-80-8084-204-8
- Balowski M., 2003a: *Frazeologia v Pohádkách Boženy Němcové*, [w:] *Język i tradycje Słowian*, red. E. Tokarz, Katowice, ss. 42-51. ISBN 83-226-1185-4
- Balowski M., 2003b: *Metody rekonstrukce jazykového obrazu světa*, [w:] *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti*, Olomouc, ss. 95-101.
- Balowski M., (red.), 2003c: *Czeskie frazeologizmy z komponentem „prawda”*, [w:] *Bohemistyka* nr 3, ss. 239-250, Wałbrzych. ISSN 1642-9893
- Bardski K., 2010: *W kręgu symboli biblijnych*. Wyd. Petrus, Kraków. ISBN 978-83-61533-66-5
- Bartmiński J., 1985: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, [w:] Basaj M., Rytel D. (red.) *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. III, Wrocław.
- Bartmiński J., 1988: *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, ss. 169-183, Lublin. ISBN 83-2270-169-1
- Bartmiński J., 1999: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 103-120. ISBN 83-227-1355-X
- Bartmiński J., (red.), 2001.: *Współczesny język polski*, Lublin. ISBN 83-227-1699-0
- Bartmiński J., 2003: *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości*, ss. 59-86, Lublin. ISBN 83-227-2116-1
- Bartmiński J., 2005: *Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu w perspektywie polonistyki integralnej*, [w:] *Polonistyka w przebudowie, tom I*, Kraków, ss. 39-49. ISBN 83-242-0545-4
- Bartmiński J., 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin. ISBN 83-227-2466-7
- Bartmiński J., Panasiuk J., 2001: *Stereotypy językowe*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 371-395. ISBN 83-227-1699-0
- Basaj M., 1982: *Ekwiwalencja tłumaczeń frazeologizmów na przykładzie języka czeskiego i polskiego*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, nr I., Wrocław, ss. 157-165. ISSN 0209-1771
- Basaj M., Rytel D. (red.), 1994: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, nr VI., W-wa. ISSN 0209-1771
- Bauer A., 2000: *Čeština na dlani*, Olomouc. ISBN 80-858339-56-3
- Bąba S., 1978: *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności językowej w zakresie frazeologii*, Poznań.

- Bąba S., 1979: *Najnowsza warstwa frazeologii w świetle „Nowej księgi przysłów polskich*, [w:] *Przegląd Humanistyczny* nr 2, Warszawa, ss. 151-157.
- Bąba S. 1986: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*, Poznań. ISBN 83-2100-589-6
- Bąba S., Dziamska G., Liberek J., 1995: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa. ISBN 83-01-11810-5
- Bednarczyk A., 2010: *Słowo – muzyka – obraz a stereotyp w przekładzie*, [w:] *Przekład, język kultura*. Lublin. ISBN 978-83-227-3203-8
- Beneš J., 1962: *O českých příjmeních*, Praha.
- Berlin B., 1978: *Ethnobiological Classification*, [w:] *Cognition and Categorization*, red. E. Rosch, B. Lloyd, Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Bittnerová D. Schindler F., 2003: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*, Praha. ISBN 80-246-0442-6
- Bogusławski A., 1989: *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, red. Saloni Z., Białystok, ss. 13-31.
- Bogusławski A., 1994: *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] *Sprawy słowa. Word Matters*, Warszawa, ss. 125-136. ISBN 83-8558-425-0
- Borowiec H., 1995: *Dąb, osa, wróbel w języku dzieci*, [w:] „*Etnolingwistyka*“ nr 7, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 53-62. ISBN 83-227-0809-2
- Borejszo M., 2004: *Stan duchowy w przysłowach polskich*, [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, Gdańsk.
- Bralczyk J., 2006: *Polak potrafi. Przysłowia, hasła i inne polskie zdania osobowe*, Warszawa. ISBN 83-247-0231-8
- Brückner A., 1993: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa. ISBN 83-214-0410-3
- Buttler D., 1982: *Znaczenie strukturalne a znaczenie realne stałych związków wyrazowych (Paralele frazeologii i słowotwórstwa)*, [w:] Basaj M., Rytel D. (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej I*, Wrocław, ss. 49-56.
- Buttler D. (red.), 1984: *Słownik polskich form homonimicznych*, Wrocław. ISBN 83-0401-839-X
- Buttler D., 1988: *Słownik polskich homonimów całkowitych*, Wrocław. ISBN 83-0402-841-7
- Buttler D., 2001: *Polski dowcip językowy*, Warszawa. ISBN 83-0113-610-3
- Chlebda W., 1991: *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Opole. ISBN 83-8501-276-1
- Chlebda W., 2001a: *Frazeologia*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, Opole, ss.178-206. ISBN 83-86881-31-3
- Chlebda W., 2001b: *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 335-342. ISBN 83-227-1699-0
- Chlebda W., 2003: *Elementy frazematyki. Wstęp do frazeologii nadawcy*, Łask. ISBN 83-9134-375-8
- Chloupek J., Čechová M., Krčmová M., Minářová E., 1991: *Stylistika češtiny*, Praha. ISBN 80-04-23302-3
- Czarnecka K., Zgólkowa H., 1991: *Słownik gwary uczniowskiej*, Poznań. ISBN 83-85066-58-6
- Čechová M., 2000: *Pranostiky jako druh frazémů*, [w:] *Studia z frazeologii słowiańskiej*, Kraków, ss. 85-88. ISBN 83-233-1328-8
- Čelakovský F.L., 2000: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*, Praha. ISBN 80-86069-04-4
- Čermák F., 1982: *Idiomatika a frazeologii češtiny*, Praha.
- Čermák F., 1983: *Česká přirovnání*, [w:] Čermák F. (red.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, Praha, ss. 463-492.
- Čermák F., (red.), 1983: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, Praha.
- Čermák F., (red.), 1988: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, Praha.
- Čermák F., (red.), 1994: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A-P, R-Ž*, Praha. ISBN 80-200-0503-X
- Čermák F., 1997: *Jazyk a jazykověda*, Praha. ISBN 80-7110-183-4
- Čermák F., Šulc M., 2006: *Kolokace*, Praha. ISBN 80-7106-863-2
- Černý J., Holeš J., 2004: *Sémiotika*, Praha. ISBN 80-7178-832-5
- Čmejrková S., Daneš F., Kraus J., Svobodová I., 1996: *Čeština, jak ji znáte i neznáte*. Praha. ISBN 80-200-0589-7

- Damborský J., 1964: *Określenia miejsca w języku polskim (w porównaniu z czeskim)*, [w:] *Rocznik Sławistyczny t. XXIII.*, ss. 47-55.
- Damborský J., 1969: *Frazeologia czeska i polska w ujęciu porównawczym*, [w:] *Język polski nr 49*, Warszawa, ss. 341-350.
- Damborský J., 1970: *Podstawy gramatyki języka czeskiego*, Warszawa.
- Damborský J., 1976: *Język polski, słowacki i czeski we wzajemnym stosunku*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej XV*, Warszawa, ss. 119-133.
- Damborský J. 1977: *Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską*, Warszawa.
- Damborský J., 1994: *Nazwy własne w ujęciu konfrontatywnym*, [w:] *Zeszyty Naukowe Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*. Opole.
- Damborský J., 2007: *Roztrząsania literackie. Studia o języku polskim*. Biblioteka Śląska Katowice. ISBN 978-83-60209-08-0
- Daszczyńska I., 1994: *O pierwotnej derywacji frazeologicznej (na materiale rosyjskich i polskich frazeologizmów substantywnych)*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI*. pod red. Basaja M. i Rytel D., Warszawa, ss. 51-64. ISSN 0209-1771
- Dąbrowska A., 2005: *Słownik eufemizmów polskich*. PWN Warszawa. ISBN 83-01-14504-8
- Dąbrowska E., Kubiński W. (red.), 2003: *Akwizycja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego*, Kraków. ISBN 83-242-0346-X
- Dereń E., Polański E., 2009: *Słownik języka polskiego z frazeologizmami*. Katowice. ISBN 978-83-7183-623-7
- Derwojedowa M., Karaś H., Kopczyńska D., 2005: *Zamiast korepetycji język polski. Kompendium*, Warszawa. ISBN 83-7391-251-7
- Dunaj B. (red.), 2001: *Popularny słownik języka polskiego*, Warszawa. ISBN 83-7156-385-X
- Fauconnier G., 1985: *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*, London.
- Fife J., 1994: *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, [w:] *Podstawy gramatyki kognitywnej*, red. H. Kardela, Lublin, ss. 9-64.
- Filipec J., Čermák F., 1985: *Frazeologie a idiomatika*, [w:] *Česká lexikologie*, Praha.
- Filipec J., Daneš F., 2005: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha. ISBN 80-200-1347-4
- Fillmore Ch., 1985: *Frames and the Semantics of Understanding*, „*Quaderni di Semantica*“ VI, nr 2, ss. 222-254.
- Fleischer M., 2003: *Stabilność polskiej symboliki kolektywnej*, [w:] *Język w kręgu wartości*, (red.) Bartmiński J., Lublin, ss. 107-143. ISBN 83-2272-116-1
- Fleischer W., 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig.
- Fučík B., Pokorný J., 2009: *Zakopaný pes*. Praha. ISBN 978-80-00-02281-9
- Golonová H., Janata M., 2006: *Vulgarizmy v devíti jazycích*, Praha. ISBN 80-7360-485-X .
- Góra A.W., 1995: *Bocian w słowiańskich wyobrażeniach ludowych*, [w:] *Etnolingwistyka nr 7*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 33-46. ISBN 83-227-0809-2
- Góra A.W., 1997: *Zwierzęta jako opiekunowie domowi*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. Sawicka G., Szczecin, ss. 207-214.
- Grice P., 1977: *Logika i konwersacja*, [w:] *Przegląd humanistyczny zeszyt 6*, ss. 85-100.
- Grochowski M., 1982: *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*, Toruń.
- Grygorková M., 2003: *Frazémy ve slanzích*, [w:] *Parémie národů slovanských*, Ostrava, ss. 143-147. ISBN 80-7042-622-5
- Grzegorzczkova R., 1998a: *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [w:] *Język i kultura t. XII, Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teorie, metodologie, analizy empiryczne*, red. Anusiewicz J., Bartmiński J., Wrocław.
- Grzegorzczkova R., 1998b: *Profilowanie i inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia*, [w:] *Profilowanie w języku i tekście*, red. Bartmiński J., Tokarski R., Lublin, ss. 9-19. ISBN 83-2271-142-5
- Grzegorzczkova R., 1999: *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 39-46. ISBN 83-227-1355-X
- Grzegorzczkova R., 2001a: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa. ISBN 83-011-3335-X

- Grzegorzczkova R., 2001b: *O zkoumání rozdílů v jazykových obrazech světa: obraz psychiky člověka v prostorových metaforách*, [w:] *Obraz světa v jazyce* red. I. Vaňková, Praha, ss. 5-18. ISBN 80-7308-005-2
- Grzegorzczkova I., Waszakowa K. (red.), 2000: *Studia z semantyki porównawczej nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, Warszawa. ISBN 83-235-0121-1
- Grzegorzczkova R., Szymanek B., 2001: *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 469-484. ISBN 83-227-1699-0
- Habovštiaková K., Krošlákova E., 1996: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*, Bratislava. ISBN 80-224-0477-2
- Hampl L., 2005: *Mědzijazykové znenie leksemů i vyražen odmienej česko-polskej frazeológii*, [w:] *Filologické teórie, praktická aplikácia a evalvácia vedomostí*, ss. 133-139, Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Katedra jazykov Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. ISBN: 80-89034-89-6
- Hampl L., 2006a: *Interkulturowy charakter przysłów: DRABINA w ruchu GÓRA-DÓŁ w czeskiej metaforyc*, [w:] *Świat Słowian* pod red. E. Tokarz, ss. 115-126. Wyd. ATH, Bielsko-Biała ISBN: 83-89086-79-4
- Hampl L., 2006b: *Zróźnicowanie polskiego i czeskiego języka mówionego* [w:] *Człowiek w świecie kultury, języka, edukacji*, ss. 231-236. Wyd. ATH, Bielsko-Biała. ISBN: 83-89086-49-2
- Hampl L., 2008: *Problemy przekładalności frazeologicznych jednostek leksykalnych (na materiale polskim i czeskim)* [w:] *Pamięć kulturowa i pamięć lingwistyczna w przekładzie*, ss. 77-86. Wyd. ATH, Bielsko-Biała ISBN: 978-83-60714-60-7
- Hampl L., 2010a: *Rola profilowania w tłumaczeniu jednostek leksykalnych (na przykładach czeskich i polskich frazeologizmów)*, [w:] *Odborová didaktika v príprave a ďalšom vzdelávaní učiteľa materinského jazyka a literatury*, ss. 127-138. Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta. ISBN 978-808084-562-9
- Hampl L., 2010b: *Utrwalony językowy obraz i wykorzystywane nazewnictwo Czechy, Czech, czeski oraz używana leksyka Polska, Polak, polski w czeskich i polskich związkach frazeologicznych*, [w:] *Świat Słowian II* pod red. K. Ferugi i L. Pavery, ss. 47-56. Wyd. ATH, Bielsko-Biała. ISBN: 978-83-62292-20-2
- Hampl L., 2010c: *Předpověď počasí a ročního období podle lidových tradic s využitím domény zvířecích // ptáčích lexikálních ekvivalentů používaných v českých a polských frazeologizmech*, [w:] *Parémie národů slovanských V*, ss. 29-39. Ostrava. ISBN 978-80-7368-930-8
- Hampl L., 2011: *Skonwencjonalizowane jednostki leksykalne z bazowym członem liczbowym w czeskiej i polskiej frazeologii*, [w:] *Opera Slavica - Slavistické rozhledy*, ss. 19-33, ročník XXI číslo 2. Wyd. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno. ISSN 1211-7676
- Hampl L., 2011b: *Najistotniejsze podobieństwa i różnice przetłumaczonych hiperonimicznych i hiponimicznych wyrazów leksykalnych w przykładach czeskich i polskich wersetów biblijnych na wybranym przykładzie „ptak-wróbł”*, [w:] *Studia Slavica XV*, ss. 241-255. Ostravská univerzita – Uniwersytet Opolski, Nakł. Ostrava. ISBN: 978-80-7368-972-8
- Hącia A., 2004: *Przysłowia polskie*, Warszawa. ISBN 83-7391-258-4
- Hejduk A., 2002: *Obraz głupoty w polskiej, czeskiej i górnołużyckiej frazeologii*, [w:] *Bohemistyka* 4/2002, Wałbrzych, ss. 239-275. ISSN 1642-9893
- Hejwowski K., 2006: *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa. ISBN 83-01-14336-3
- Hubáček J., 2003: *Výběrový slovník českých slangů*, Ostrava. ISBN 80-7042-629-2
- Jackendoff R., 1986: *Conceptual Semantics*, „Quaderni di Studi Semiotici“ Versus 44/45, ss. 81-98.
- Jäkel O., 2003: *Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu*, Kraków. ISBN 8324203370
- Jodas J., 2001: *Frazeologie v lexikonu Co ve slovnících nenajdete*, [w:] *Český jazyk a literatura na sklonku XX. století*, ss. 123-128, Wałbrzych-Ostrava. ISBN 80-7042-587-3
- Kajfosz J., 2001: *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*, Český Těšín. ISBN 80-238-7627-9
- Kajfosz J., 2003: *Jak przysłowia modelują świat*, [w:] *Parémie národů slovanských*, Ostrava, ss. 87-93. ISBN 80-7042-622-5
- Kempf Z., 1985: *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, [w:] *Język polski*, zeszyt 2/3, rocznik 1985.
- Kępa D.,: *Pochodzenie wyrazu a współczesny obraz językowy odpowiadającego mu desygnatu (na przykładzie nazw gatunków ptaków)*, Lublin, ss. 137-148.

- Kępa-Figura D., 2007: *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu ptak*, Lublin. ISBN 978-83-227-2724-9
- Kita M., Skudrzykowska A., 2002: *Człowiek i jego świat w słowach i tekstach*, Katowice. ISBN 83-2261-112-9
- Kita M., Polański E., 2002: *Słownik tematyczny języka polskiego*, Warszawa. ISBN 83-89374-00-5
- Kleiber G., 2003: *Semantyka prototypu, kategorie i znaczenie leksykalne*, Kraków. ISBN: 83-7052-493-1
- Kłosińska K., 2005: *Skąd biorą się słowa*, Warszawa. ISBN 83-247-0156-7
- Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa. ISBN 83-01-14273-1
- Knappová M., 1978: *Jak se budeme jmenovat*, Praha.
- Knappová M., 1989: *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, Praha. ISBN 80-200-0167-0
- Knappová M., 1992: *Přijetí v současné češtině*, Liberec. ISBN 80-900008-9-4
- Kopaliński W., 1988: *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa. ISBN 83-06-00861-8
- Kopaliński W., 2001: *Słownik symboli*, Warszawa. ISBN 83-88794-00-0
- Kopaliński W., 2004: *Opowieści o rzeczach powszednich*, Warszawa. ISBN 83-7399-113-1
- Kopka S., 2002: „Rzucać” – co, czym, kto, kogo?, Kraków.
- Korwin-Piotrowska D., 2006: *Powieść świat, kognitywna analiza tekstów literackich na przykładach*, Kraków. ISBN 83-242-0470-9
- Kovářová S., 2001: *Pranostiky pro každý den*, Olomouc. ISBN 80-85600-83-8
- Krzyżanowski J., (red.), 1969-1978: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, tom I-IV, Warszawa.
- Kufnerová Z., 2003: *Metafora jako překladatelský problém*, [w:] *Překládání a čeština*, Jinočany, ss. 113-117. ISBN 80-85787-14-8
- Kufnerová Z., Povejšil J., Straková V., 2003: *O záludnostech interference*, [w:] *Překládání a čeština*, Jinočany, ss. 47-53. ISBN 80-85787-14-8
- Kurcz I., 1992: *Język*, [w:] *Pamięć, uczenie się, język*, Warszawa, ss. 171-268. ISBN 83-011-0211-X
- Kurcz I., 1999: *Język-poznanie-myślenie*, [w:] *Skuteczność słowa w działaniach politycznych i społecznych*, red. Laskowska E., Bydgoszcz, ss. 21-34. ISBN 83-7096-308-0
- Kuťáková E., Marek V., Zachová J., 2002: *Moudrost věků. Lexikon latinských výroků, přísloví a rčení*. Nakl. Leda, Voznice. ISBN 80-7335-014-9
- Lakoff G., 1986: *Semantyka kognitywna*. Przekład Korzyk K., Kraków.
- Lakoff G., 1987: *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago.
- Lakoff G., Johnson M., 1988: *Metafor w naszym życiu*, Warszawa. ISBN 83-06-01636-X
- Lakoff G., Johnson M., 2002: *Metafor, którymi żyjemy*, Brno. ISBN 80-7294-071-6
- Lakoff G., Turner M., 1989: *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London.
- Langacker R., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. I, Stanford.
- Langacker R., 1988: *A View of Linguistic Semantics*, [w:] B. Rudzka-Ostyn (red.), *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, ss. 49-98.
- Langacker R., 1991a: *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. II *Descriptive Application*. Stanford.
- Langacker R., 1991b: *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basic of Grammar*, Berlin.
- Langacker R., 1995: *Wykłady z gramatyki kognitywnej: Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*, Lublin. ISBN 83-227-0747-9
- Langacker R., 1998: *Wstęp do gramatyki kognitywnej*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne wybór tekstów*, red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska, Gdańsk, ss. 28-79. ISBN 83-7017-809-X
- Langacker R., 2003: *Model dynamiczny oparty na uzusie językowym*, [w:] *Akwizycja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego*, red. Dąbrowska E., Kubiński W., Kraków, ss. 30-117. ISBN 83-242-0346-X
- Langacker R., 2005: *Wykłady z gramatyki kognitywnej Lublin 2001*, Lublin. ISBN 83-227-2361-X
- Lebda R., 2005: *Nowy słownik frazeologiczny pod red. Latuska A.*, Kraków. ISBN 83-7435-009-1
- Lewicki A.M., 1974: *Aparat pojęciowy frazeologii*, [w:] L. Ludorowski, W. Magnuszewski (red.), *Z badań nad literaturą i językiem*, Warszawa, ss. 135-151.
- Lewicki A.M., 1983: *Składnia związków frazeologicznych*, [w:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, z. 40, Wrocław, ss. 75-83.

- Lewicki A.M., 1992: *Zakres frazeologii*, [w:] *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Materiały z konferencji*, Łódź.
- Lewicki A.M., 1996: *Relacyjna siatka derywacyjna jako czynnik onomazjologicznego opisu frazeologicznego*, [w:] A. M. Lewicki (red.), *Problemy Frazeologii Europejskiej 1.*, Warszawa, ss. 9-14. ISSN 1643-0239
- Lewicki A.M., 2003: *Studia z teorii frazeologii*. Łask. ISBN 83-913437-4-X
- Lewicki A., Pajdzińska A., 2001: *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 315-333. ISBN 83-227-1699-0
- Lotko E., 1986: *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*, Ostrava.
- Lotko E., 1988: *O potřebie pogłębiania konfrontacji języka polskiego i czeskiego*, [w:] *Z česko-polských jazykových a literárních styků*, Praha, ss. 171-181.
- Lotko E., 1997: *Synchroni konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*, Olomouc. ISBN 80-7067-739-2
- Lotko E., 1992: *Zrádná slova v češtině a polštině*, Olomouc.
- Lotko E., 2003: *Slovník lingvistických termínů pro filology*, Olomouc. ISBN 80-244-0720-5
- Machek V., 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Maćkiewicz J., 1990: *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, Lublin, ss. 207-221.
- Maćkiewicz J., 1999: *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 47-55. ISBN 83-227-1355-X
- Maćkiewicz J., 2001: *Frazeologia*, [w:] *Nauka o języku polskim w reformowanej szkole* (red.) Mikołajczuk A., Puzyńska J., Warszawa, ss. 79-82. ISBN 83-889-8507-8
- Martincová O. (red.), 1998: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl 1*, Praha. ISBN 80-200-0640-0
- Martincová O. (red.), 2004: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Díl 2*, Praha. ISBN 80-200-1168-4
- Masłowska D., Masłowski W., 2003: *Przysłowia polskie i obce od A do Z*, Warszawa. ISBN 83-7311-502-1
- Masłowska D., Masłowski W., 2005: *Wielka księga myśli polskiej. Aforyzmy, przysłowia, sentencje*, Warszawa. ISBN 83-7404-218-4
- Mates V., 2002: *Jména tajemství zbavená. Malá encyklopedie 250 nejčastějších příjmení*, Praha. ISBN 80-86328-10-4
- Merleau-Ponty M., 1976: *Proza świata*, Warszawa.
- Mikołajczuk A., 2003: *O komunikacji językowej*, ss. 17-49 [w:] *Praktyczna stylistyka nie tylko dla polonistów*, red. E. Bańkowska i A. Mikołajczuk, Warszawa. ISBN 83-05-13303-6
- Miodek J., 2002: *Słownik ojczystny polszczyzny*, Wrocław. ISBN 83-87977-92-6
- Mlacek F., 1977: *Slovenská frazeológia*, Bratislava.
- Mokienko V., Wurm A., 2002: *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc 2002. ISBN 80-244-0406-09
- Moldanová D., 1983: *Naše příjmení*, Praha.
- Molotkov A.I., 1977: *Osnovy frazeologii ruského jazyka*, Leningrad.
- Mosiółek-Kłosińska K., 1995: *Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy pies i kot*, [w:] *Etnolingwistyka nr 7*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 21-31. ISBN 83-227-0809-2
- Mosiółek-Kłosińska K., 2003: *Wstęp*, [w:] *Przysłowia polskie i obce od A do Z.*, Warszawa, ss. 5-22. ISBN 83-7311-502-1
- Mosiółek-Kłosińska K., 2003: *Innowacje frazeologiczne jako źródło powstawania nowych jednostek leksykalnych*, [w:] *Problemy Frazeologii Europejskiej V*, Warszawa, ss. 21-34.
- Mrhačová E., 1999: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Číslo 124*, Ostrava. ISBN 80-7042-537-7
- Mrhačová E., 2000: *Česká a polská přirovnání se zooapelativem jako základním slovem*, [w:] *Frazeologia Słowiańska*, Opole, ss. 363-372.
- Mrhačová E., 2003: *Parémie se zooapelativem jako základním slovem v češtině a polštině*, [w:] *Parémie národů slovanských*, Ostrava, ss. 107-115. ISBN 80-7042-622-5
- Mrhačová E., Jandová E., Hartung J., 2000: *Pojmenování zvířat v české a německé frazeologii a idiomatice*, Ostrava. ISBN 80-86101-34-7
- Mrhačová E., Ponczová R., 2003: *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*, Ostrava. ISBN 80-86-101-75-4

- Mrhačová E., Ponczová R., 2004: *Lidské tělo v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*, Ostrava. ISBN 80-86101-90-8
- Mrhačová E., Balowski M., 2009: *Česko-polský frazeologický slovník*, Ostrava. ISBN 978-80-7368-633-8
- Muszyński Z., 1993: *O podmiotowym, społecznym i formalnym wymiarze języka, czyli o trzech aspektach znaczenia komunikacyjnego* [w:] *O definicjach i definiowaniu* (red.) Bartmiński J., Tokarski R., Lublin, ss. 181-194. ISBN 83-2270-574-3
- Muszyński Z., 1998: *Profilowanie „profilowania“*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście* (red.) Bartmiński J., Tokarski R., Lublin, ss. 19-34. ISBN 83-2271-142-5
- Muznar J., 1989: *Malý průvodce meteorologií*, Praha.
- Müldner-Nieckowski P., 2003: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa. ISBN 83-7311-734-2
- Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H., 2004: *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków. ISBN 83-242-0251-X
- Nebeská I., 2001: *Některé mentální predikáty*, [w:] *Obraz světa v jazyce*, red. Vaňková I., Praha, ss. 96-105. ISBN 80-7308-005-2
- Nowakowska A., 2005: *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław. ISBN 83-229-2591-3
- Nowakowska-Kempna I., 1995: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa. ISBN 83-85599-66-5
- Nowakowska-Kempna I., 1997: *Konceptualizacja PSA w kontekście formułowania ocen*, [w:] *Prace naukowe WSP w Częstochowie*, Częstochowa, ss. 85-91.
- Nowakowska-Kempna I., 2000: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Część II. Data*, Warszawa. ISBN 83-8827-806-1
- Nyczaj S., 1993: *Mała księga przysłów polskich*, Wyd. Ston, Radom, bez ISBN
- Oliva K., 1994: *Polsko-český slovník*. Díl I, A-Ö. Praha. ISBN 80-200-0304-5
- Oliva K., 1995: *Polsko-český slovník*. Díl II, P-Ž. Praha. ISBN 80-200-0194-8
- Orloš T., 1987: *Nazvy ptaků v Serbském slovníku Vuka Karadžića*, [w:] *Slavia - časopis pro slovanskou filologii*, Československá Akademie Věd, ročník 56, šesť 4, Praha, ss. 375-382. Bez ISBN
- Orloš T., 1992: *Studia bohémistyczne I i II*, Kraków. ISBN 83-7052-045-6 i 83-7052-105-3
- Orloš T. (red.), 2003a: *Czesko polski słownik zdradliwych wyrazów i pólapek frazeologicznych*, Kraków. ISBN 83-233-1732-1
- Orloš T., 2003b: *Czechizmy frazeologiczne w języku polskim*, [w:] *Języki i tradycje Słowian*, red. Tokarz E., Katowice, ss. 161-167. ISBN 83-226-1185-4
- Orloš T. (red.), 2004: *Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa. Materiały pomocnicze dla studentów, polskich bohémistów i czeskich polonistów*, Kraków. ISBN 83-233-1823-9
- Orloš T., 2009: *Wielki czesko-polski słownik frazeologiczny*, Wyd. UJ, Kraków. ISBN 978-83-233-2504-8
- Ouředník P., 2005: *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny*. Paseka . ISBN 80-7185-638-X
- Pajdzińska A., 1993: *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Lublin. ISBN 83-8597-600-0
- Pajdzińska A., 1995: *Motywacja semantyczna przymiotników wartościujących*, [w:] *Etnolingwistyka nr 7*, red. Bartmiński J., Lublin, ss. 5-20. ISBN 83-227-0809-2
- Pajdzińska A., 1999: *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 83-101. ISBN 83-227-1355-X
- Pajdzińska A., Tokarski R., 1996: *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, [w:] *Pamiętnik Literacki*, z. 4, ss. 143-158.
- Pala K., Všianský J., 2000: *Slovník českých synonym*, Praha. ISBN 80-7106-450-5
- Pięcińska A., 2006: *Co raz wejdzie do głowy – już z niej nie wyleci, czyli frazeologia prosta i przyjemna*, Kraków. ISBN 83-242-0648-5
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich*, wydanie czwarte. Wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1989. Bez ISBN
- Písmo svatě Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih). Český ekumenický překlad*. Česká biblická společnost 2008, Praha. ISBN 978-80-85810-80-6

- Plachetka J., 1996: *Velký slovník citátů a přísloví*, Praha. ISBN 80-200-0712-1
- Przybylska R., 2002: *Polisemia przymiotników polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków. ISBN 83-7052-582-2
- Puchalska I. (red.), 2001: *Praktyczny słownik frazeologiczny*, Kraków. ISBN 83-7220-288-5
- Radvanovský A., Kašová J., 2004: *Polsko-český technický slovník*, Praha. ISBN 80-200-1150-1
- Radwańska-Paryska Z., 1992: *Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i Podtatrza*, Zakopane. ISBN 83-85444-11-4
- Rejzek J., 2001: *Český etymologický slovník*, Voznice. ISBN 80-85927-85-3
- Rosch E., 1973: *On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories*, [w:] *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, red. T. Moore. New York.
- Rosch E., 1975: *Cognitive Representations of Semantic Categories*, „*Journal of Experimental Psychology: General*“, 104, ss. 192-233.
- Rosch E., 1977: *Human Categorization*, [w:] *Advances in Cross – Cultural Psychology*, red. N. Warren a t. I. Academic Press: New York, ss. 1-49.
- Rosch E., 1978: *Principles of Categorization*, [w:] *Cognition and Categorization*, red. E. Rosch. B.B. Lloyd., Hillsdale, New Jersey, ss. 27-48.
- Rosch E., 1981: *Prototype Classification and Logical Classification: The Two systems*, [w:] *New in Cognitive Representation: Challenges to Piaget's Theory*, red., E Scholnick. Hillsdale, ss. 73-86.
- Rymut K., 1991: *Nazwiska Polaków*, Wrocław. ISBN 83-0403-650-9
- Siatkowski S., 2003: *Na pograniczu frazeologii i składni (o nowym typie słownika dwujęzycznego)*, [w:] *Języki i tradycje Słowian*, red. Tokarz E., Katowice, ss. 237-243. ISBN 83-226-1185-4
- Siatkowski J., Basaj M., 1991: *Česko-polský slovník*, Warszawa. ISBN 83-214-0575-4
- Skawiński J., 2002: *Nazwy zwierząt jako inwektywy w języku polskim i niemieckim*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 3. Opis, konfrontacja, przekład*, ss. 253-258, Wrocław.
- Skorupka S., 1982.: *Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykologii*, [w:] *Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej* pod. red. M. Basaj, D. Rytel, ss. 7-16, Wrocław-Warszawa.
- Skorupka S., 1967, 1974, 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Tom I-II, Warszawa.
- Sobol E., 2008 *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*. Warszawa. ISBN 978-83-01-15224-6
- Sobotíková K., 2004: *Zooapelativa v českých a polských příslovích*, [w:] *Bohemistika nr 4*, Raciborz. ISSN 1642-9893
- Straková V., 2003: *K překládání frazeologie*, [w:] *Překládání a čeština*, red. Kufnerová Z., Poláčeková M., Povejšil J., Skoumalová Z., Straková V., ss. 85-89, Jinočany. ISBN 80-85787-14-8
- Suk J., 1993: *Několik slangových slovníků*, Praha. ISBN 80-900632-9-2
- Svobodová D., 2006: *Průvodce českou slovní zásobou*. ISBN 80-86041-34-4
- Szałek M. Nečas J., 1993: *Czesko-polska homonimia*. Poznań. ISBN 83-232-0497-7
- Świerczyńska D. Świerczyński A., 1995: *Przysłowia w sześciu językach*. Warszawa. ISBN 83-01-14168-9
- Šindelářová J., 2009: *Varianty českých frazémů – specifikum češtiny jako jazyka západoslovanského*, [w:] *Aspekty literárnovedné a jazykovedné II*, ss. 138-152, Ružomberok. ISBN 978-80-8084-448-6
- Šrámek R., 1999: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno. ISBN 80-210-2027-X
- Štěpán J., 1984: *Společné wykorzystanie semantyki odbicia*, [w:] *Poradnik Językowy, zeszyt nr 2.*, Warszawa, ss. 100-105.
- Tabakowska E., 1995: *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków. ISBN 83-86726-07-5
- Tabakowska E., 2001a: *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, Kraków. ISBN 83-7052-567-9
- Tabakowska E., 2001b: *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków. ISBN 83-7052-635-7
- Tabakowska E., 2001c: *Natężenie świadomości. O związkach poezji z gramatyką*, [w:] *Semantyka tekstu artystycznego*, ss. 177-189, Lublin. ISBN 83-2271-756-3
- Tabakowska E., 2004: *Kognitywizm po polsku – wczoraj i dziś*, Kraków. ISBN 83-242-0380-X
- Tabakowska E., 2005: *Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie*, [w:] *Polonistyka w przebudowie*, tom II, Kraków, ss. 661-671. ISBN 83-242-0545-4
- Taylor J.R., 2001: *Kategoryzacja w języku, prototypy w teorii językoznawczej*, Kraków. ISBN 83-7052-584-9
- Taylor J.R., 2007: *Gramatyka kognitywna*. Universitas, Kraków. ISBN 97883-242-0693-3

- Tokarski R., 1984: *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*, Warszawa.
- Tokarski R., 1988: *Konotacja jako składnik słowa*, [w:] *Konotacja* red. J. Bartmiński, ss. 35-54, Lublin. ISBN 83-2270-169-1
- Tokarski R., 1991: *Człowiek w definicji znaczeniowej słowa*, [w:] *Przegląd Humanistyczny* nr 3-4, ss. 131-140.
- Tokarski R., 1995: *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin. ISBN: 83-2272-247-8
- Tokarski R., 1998: *Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu*, [w:] *Etnolingwistyka* t. 9/10, Lublin, ss. 7-24.
- Tokarski R., 1999: *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, ss. 65-81. ISBN 83-227-1355-X
- Tokarski R., 2001: *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red., Bartmiński J., Lublin, ss. 343-370. ISBN 83-227-1699-0
- Tokarz E., 1998: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-chorwackich*, Katowice. ISBN 83-7164-091-9
- Tokarz E., 1999: *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-słoweńskich*, Katowice. ISBN 83-7164-216-4
- Treder J., 2005: *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*, Gdańsk. ISBN 83-7326-248-2
- Vaňková I., 1999: *Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. Slovo a slovesnost*, roč. 60, Praha, ss. 214-224.
- Vaňková I., 2000: *Mieniť się różnymi kolorami. Zabarwienie skóry jako symbolizacja cech i stanów psychofizycznych człowieka*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej, nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, Warszawa, ss. 105-123. ISBN 83-2350-121-1
- Vaňková I. (red.), 2001: *Obraz světa v jazyce*, Praha. ISBN 80-7308-005-2
- Vašků Z., 1998: *Velký pranostikon*, Academia, Praha. ISBN 80-200-0650-8
- Vinogradov V.V., 1946/1977: *Osnovnyje ponjatia russkoj frazeologii kak lingvističeskoj discipliny*, [w:] *Izbrannye trudy. Leksikologija i leksykografija*, Moskva.
- Waszakowa K., 2000: *Struktura znaczeniowa podstawowych nazw barw. Złożenia opisu porównawczego*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej, nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, ss. 59-72, Warszawa. ISBN 83-2350-121-1
- Waszakowa K., 2001: *Polski językowy obraz świata widziany przez pryzmat nazwy barwy żółtej*, [w:] *Obraz světa v jazyce*, red. Vaňková I., Praha, ss. 37-51. ISBN 80-7308-005-2
- Whorf B. L., 1982: *Język, myśl i rzeczywistość*. Przeł. Hołówka T., PIW Warszawa. ISBN 83-06-00594-5
- Wierzbicka A., 1993: *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, ss. 251-267. ISBN 83-227-0574-3
- Wierzbicka A., 1999: *Język – Umysł – Kultura*, Warszawa. ISBN 83-01-12608-6
- Wittgenstein L., 1972: *Dociekania filozoficzne*, Warszawa.
- Wodiczko M., 1993: *Oj, ta frazeologia!* [w:] *Poliszczynna plata figle, poradnik językowy dla każdego* pod. red. Poradeckiego J., Warszawa, ss. 223-239. ISBN 83-85312-45-5
- Wysoczański W., 1999: *Językowy obraz świata w wybranym typie porównań frazeologicznych i paremiologicznych. Seminaria Naukowe Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Tom 1, 1997-1998, Seria A, Wrocław, ss. 76-84.
- Wysoczański W., 2005: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*, Wrocław. ISBN 83-2292-715-0
- Zákopčaník J., 1997: *Pranostiky a počasí 1998*, Praha.
- Zaorálek J., 2000: *Lidová rčení*, Nakl. Academia, Praha. ISBN 80-200-0824-1
- Zawadzki M. J., 2002: *1000 najpopularniejszych nazwisk w Polsce*, Warszawa. ISBN 83-7311-265-0
- Zgólkowa H., 2004: *Nowy słownik gwary uczniowskiej*, Wrocław. ISBN 83-88962-71-X
- Zimek R., 1980: *Sémantická výstavba věty*, Praha.
- Žukov V.P., 1978: *Semantika frazeologických oborotů*, Moskva.

SHRNUTÍ

Motto:

*„Cizí jazyk nám nenabízí
pouze jiná slova,
ale jiný svět“.*

Jan Vrba, (za: Plachetka 1996: 95).

Tato monografie se skládá ze čtyř kapitol. První dvě jsou teoretické, které popisují ne jenom základní principy, funkce, zdroje a prameny, jazykové půjčky, dělení, uspořádání, třídění a klasifikaci vrstev dost široko chápaného oboru frazeologie a idiomatiky, ale také líčí lidové pranostiky, čili lidovou meteorologii, pořekadla, přísloví, rčení a ustálené charakteristiky na bázi zooapelativů, uskutečňované na základě nejnovějšího lingvistického směru – kognitivní jazykovědy. Naplňuje ona doménu PTACTVA a ve velké míře rozhoduje o jejím správném pojmu, chápání a rozumnění.

Ve třetí kapitole věnuju pozornost odhalující se metaforičnosti a symbolice, soustřeďuji se na objevujících se hodnotách a oceňování, konvencionalizaci, jazykovém obrazu světa, stereotypovém pojetí a významu lexémů (hlavně v používaném slangu a učňovsko-školním nářečí a také ve využívaném slovním spojení v jazykové komunikaci, kterou používají lidé, obracející se např. v kriminálně-pachatelské sféře, sportovci a vojáci z povolání. Jsou buď přímo nebo nepřímě spojeny s pojmovou kategorií PTACTVA. Poukázal jsem zde na soubor ustálených charakteristik s ptačím zooapalativem, jako bázovým jádrem, odhalující jiný **jazykový obraz světa** mezi zkoumanou češtinou a polštinou.

Čtvrtá kapitola se týká KONCEPTUALIZACE a kognitivně-srovnávací analýzy česko-polské frazeologie, která se dělí na tři subdomény: DOMÁCÍ PTACTVO, DIVOKÉ DRAVÉ PTACTVO A DIVOKÉ NEDRAVÉ PTACTVO, ve kterých jsem ukázal sémantickou síť v uzlech přístupu dvaceti dvou představitelů pojmové kategorie PTACTVA. Využívám také materiálový charakter a soustředil jsem se na jazykovém ptačím portrétu reprezentantů každé subdomény. Kognitivní rozbor rozhodně širěji a hlouběji dovoluje na bohatší a precizní provedení popisu PTÁKŮ. Doména PTACTVA bohatě reprezentovaná ve frazeologii a idiomatice, ve srovnání s klasickými definicemi, které se nacházely (a nadále nacházejí) v jedno, dvou a mnohajazyčných slovnících, byla doplněna chápáním PTÁKŮ, v obsahovém frazeologickém spojení. Jedním z důležitých záměrů méj knihy je ukázání širokého a rozsáhlého kognitivního paradigmatu jako metody, která umožňuje pomocí **konceptualizace** důkladněji a přesněji uskutečnit **popis sémantiky a lexiky** jednotlivých reprezentantů pojmové kategorie PTACTVA, než to bylo dosud prováděno. Současná kognitivní metodologie zároveň umožňuje a dává nám také možnost zhotovení souboru ustálených přirovnání lidských vlastností, činností a stavů s využívaným ptačím názvoslovím, týkající se relace PTÁK - ČLOVĚK. V rámci jedné frazeologické jednotky poukazují na různorodé lexikální varianty, alternativy a struktury, jaké se přijaly a jak jsou viděny uživateli každého národa v jeho mateřském jazyce.

Důležitou věcí v této knížce je rovněž ukázání těsné souvislosti jazyka s přímou zkušeností, percepcí a interakcemi s obklopujícím nás ptačím prostředím. V ukazujících se dvoujazyčných slovnících se nenachází vystačující, vyhovující a vyčerpávající exemplifikace ustálených slovních spojení, čili frazeologizmů a kolokací, co v značné míře ztěžuje překladateli konkrétního jazyka dobrý překlad a vznikají problémy s volbou správného a používaného jazykového ekvivalentu. Současná sémantika poukazuje na propojení jazyka a významu s širokým realizačním výměrem lidské působnosti a jeho činnosti. Dovolí to určitě vhodně a náležitě rozšířit tzv. **kognitivní definici**, tedy **jazykový portrét** daného PTÁKA (za: Apresjan 1994) takovým způsobem, jak ho vidí a vnímají uživatelé jednotlivého jazyka.

РЕЗЮМЕ

Мотто:

*Иностранный язык дарит нам
не только иные слова,
но также и иной мир.*

Ян Врба, (за: Плахетка 1996: 95).

Данная работа состоит из четырёх глав. Первые две – теоретические – представляют собой объяснение основ и подразделов фразеологии в контексте постулатов новейшего лингвистического направления – когнитивного языкознания. Она восполняет раздел орнитологии и в значительной степени решает вопросы его понимания. Всё это также послужило поводом для включения мною в исследование сравнительного анализа фразеологической системы двух языков – чешского и польского – в области, охватывающей выражения, обороты, фразы, идиомы, пословицы и поговорки, созданные на базе зооапеллятивов с использованием, главным образом, понятий из категории ПТИЦ.

В третьей главе я обращаю внимание на выявляющуюся метафорику, символику, открывающиеся функциональные значения и их оценку, конвенционализацию, на **языковую модель мира** и стереотипные понятия и определения (преимущественно выражения из сленга и разговорной речи школьников, а также употребляемые в преступно-криминальной среде, среди военных и спортсменов). Все они связаны (непосредственно либо опосредованно) с понятиями категории ПТИЦ.

Четвёртая глава посвящена КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ и сравнительно-когнитивному анализу чешско-польской фразеологии, которая поделена нами на три подраздела: ДОМАШНИЕ ПТИЦЫ, ДИКИЕ ХИЩНЫЕ ПТИЦЫ и ДИКИЕ НЕХИЩНЫЕ ПТИЦЫ. В этих подразделах я представил семантическую сетку, включающую, по доступным источникам, двадцать два представителя понятий категории ПТИЦ. Глава носит характер изложения материала. Когнитивный анализ позволяет гораздо шире, более прозрачно и богато представить ПТИЦ. Область ПТИЦЫ богато представлена во фразеологии, что особенно заметно в сравнении с классическими формулировками, данными в одно-, дву- и триязычных словарях. Таким образом, этот раздел выполнен пониманием ПТИЦ, заключённым во фразеологических построениях. Одна из важных целей моей работы – показать широкое поле исследования когнитивной парадигматики как метода, позволяющего с помощью **концептуализации** более тщательно и точно произвести **описание лексики и семантики** отдельных представителей категории ПТИЦ, нежели это было сделано до сего времени. Результат убеждает в том, что в дальнейшем, в будущих словарных изданиях (одно-, дву- и триязычных) следовало бы восполнить и расширить определения не только самих ПТИЦ, но и ЧЕЛОВЕКА, поскольку выработанные им конвенциональные значения, символика и стереотипно-языковое восприятие в значительной степени расширяют и обогащают наши знания о представителях вышеназванной категории понятий ПТИЦ.

Важным для меня является обнаружение тесной связи языка с непосредственным опытом, восприятием и взаимодействием человека с интересующим нас птичьим окружением. Современная семантика указывает на связь языка и значения с широким полем человеческой деятельности. Появляющиеся двуязычные словари не содержат исчерпывающего перечня установленных словесных конструкций, а именно фразеологизмов и словосочетаний, что в значительной мере утрудняет переводчику задачу адекватного перевода и создаёт проблему в выборе точного языкового эквивалента. Новый подход позволил бы расширить и саму **когнитивную дефиницию**, т.е. **языковой портрет** данной конкретной птицы (за: Апресян 1994) в соответствии с её восприятием самими носителями данного языка.

SUMMARY

Motto:

*“A foreign language does not
only offer us different words,
but a different vision of the world as well”.*

Jan Vrba, (za: Plachetka 1996: 95).

This Ph.D. dissertation consists of four chapters. The first two theoretical chapters describe the basis and the division of phraseology according to the principles of the latest trend in linguistics, which is the cognitive linguistics.

The trend refers to the domain of FOWL and it decides largely on its comprehension. Therefore, my Ph.D. thesis concerns the comparison of the phraseological systems of two languages: Czech and Polish in the scope of phrases, expressions, idioms, proverbs and sayings, built on the basis of the ‘zooapelatives’ (fowl-related nomenclature), using mainly the notional category of FOWL.

In the third chapter I draw the attention of the reader to the use of metaphors and symbols, the values and the judgment which appear, conventionalization, the linguistic vision of the world, the stereotyped notions and meaning, (mainly used in slang and students’ jargon, but also the expressions used by the language users coming from the criminal, military and sports backgrounds) which are (directly and indirectly) connected with the notional category of FOWL. I have presented a set of the established characteristics involving the FOWL-related nomenclature as the core issue, **revealing the linguistic differences** between Czech and Polish languages.

The fourth chapter concerning the CONCEPTUALIZATION and the cognitive contrastive analysis of Czech-Polish phraseology is divided into three subdomains: the domestic fowl, the predatory wild fowl and the nonpredatory wild fowl, in which I have presented the semantic network including the access to the twenty two representatives of the notional category of the FOWL. The cognitive analysis enables to describe Fowl in a wider and richer way. The domain of FOWL widely represented in phraseology, compared with the classical definitions, which have been found in mono-, bi- and multilingual dictionaries, has been completed with the comprehension of FOWL, included in a set phrase. One of the significant targets of my thesis is to show the vast research area of the cognitive paradigm as a method which enables to make a precise and accurate description of **semantics and lexis** with the use of **conceptualization**, in a more accurate way than it was before. The contemporary cognitive methodology enables and provides opportunities to prepare, supplement and broaden the description of a notion, its rich semantic structure, not only in the domain of FOWL, but also of a MAN, since its conventional meaning, symbolism and the stereotyped linguistic perception is much wider and richer in the semantic elements owing to the mentioned representatives of the notional category of FOWL.

The presenting of the relation of a language and the immediate experience, perception and human interaction with the environment of FOWL is of crucial importance. The available bilingual dictionaries lack the exemplification of the established phrase sets, that is phraseologisms and collocations, which largely hinders the translation and generates problems with the choice of a linguistic equivalent. The contemporary linguistics indicates the connection between the language and the meaning with the broad dimension of a human activity. It will also enable to broaden the so called **cognitive definition**, that is a **linguistic portrait** of a particular BIRD (acc. Apresjan 1994) in the way it is perceived by the users of a particular language.

